

संसदीय सरोकार

जनसङ्ख्यादेखि भूराजनीतिसम्म

संसदीय सरोकार

जनसङ्ख्यादेखि भूराजनीतिसम्म

जनसङ्ख्या तथा विकासका लागि सांसदहरूको राष्ट्रिय मञ्च, नेपाल
National Forum of Parliamentarians on Population and Development (NFPPD) - Nepal

अनामनगर, काठमाडौं

यो पुस्तिका नेपाल सरकार, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयले जनसङ्ख्या तथा विकासका लागि सांसदहरूको राष्ट्रिय मञ्च, नेपालबाट सञ्चालन गरिने *जनसङ्ख्या व्यवस्थापन, स्वास्थ्य र विकाससम्बन्धी सचेतिकरण कार्यक्रमलाई* उपलब्ध गराएको प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोगबाट तयार गरिएको हो ।

पहिलो संस्करण : २०७९ असार

छापिएको प्रति : १०००

प्रकाशक : जनसङ्ख्या तथा विकासका लागि सांसदहरूको राष्ट्रिय मञ्च, नेपाल
(National Forum of Parliamentarians on Population and Development,
NFPPD – Nepal)

अनामनगर, काठमाडौं ।

फोन नम्बर : ०१५७०६७३४

इमेल : nfppd2071@gmail.com

वेबसाइट : <https://nfppd.org.np/>

सम्पादक : डा. भीष्मनाथ अधिकारी

सम्पादन सहयोग : राम गुरागाई/अनामिका राई

प्रेस : क्रिएटिभ प्रेस प्रा.लि.

हॉडिगाँउ, काठमाडौं

फोन : ०१-४५२९०५३/५४

© जनसङ्ख्या तथा विकासका लागि सांसदहरूको राष्ट्रिय मञ्च, नेपाल

प्रकाशकीय

नेपालले वि.स. १९६८ देखि राष्ट्रिय जनगणना सुरु गरेको हो र यो जनगणना २०७८ बाह्रौँ जनगणना हो । जगणनाको ठुलो महत्त्व रहेको छ । तथ्याङ्कका आधारमा कुन भूगोलमा कति मानिसहरू बसोबास गर्छन्, लैङ्गिक अवस्था के छ, बालबालिका, बृद्धबृद्धाहरूको साथै काम गर्ने उमेर समूहका मानिस कति छन्, वासस्थान सुविधा, पेसा, रोजगारी, भाषा, जातजाति, शिक्षा, बसाइँसराइ र जन्म तथा मृत्युको अवस्था कस्तो छ र विदेशमा भएका जनसङ्ख्या बारे व्यवस्थित तथ्याङ्क प्राप्त हुने भएकाले देशले अल्पकालीन र दीर्घकालीन विकासका योजना, नीति र कार्यक्रम तय गर्न ठुलो महत्त्व रहने गर्दछ ।

जनसङ्ख्याको बारेमा अत्यन्तै महत्त्व राख्ने केही कारक तत्वहरू रहेका छन् । संसारको जनसङ्ख्या करिब आठ अरब पुग्न लागेको अवस्थामा जनसाङ्ख्यिक प्रवृत्ति विश्लेषण गर्ने हो भने केही वर्षपश्चात जनसङ्ख्या घट्न सुरु गर्नेछ । सन् १९६३ मा २.३ प्रतिशत रहेको वृद्धिदर सन् २०२२ मा आइपुग्दा ०.८ प्रतिशतमा भरेको पाइन्छ । बालबालिकाको सङ्ख्या कम हुनेछ । सन् १९५० मा एक महिला बराबर ५ बच्चा हुन्थे भने अहिले सन् २०२२ मा २.३ मात्रै देखिएको छ । मानिसको आयु बढेको छ । सन् १९५० मा औषत आयु ४६.६ वर्ष रहेकोमा सन् २०१९ मा सरदर आयु ७२.८ पुगेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँसराइमा वृद्धि भएको छ । बृद्धबृद्धाहरूको जनसङ्ख्या बढ्दै गएको छ । छोरीहरूको तुलनामा छोराहरूको जन्मदर बढ्दै गएको छ । १०६ छोरा जन्मदा १०० मात्रै छोरीहरूको जन्म भएको देखिन्छ ।

एचआइभी एड्स र कोभिड १९ महामारीले मानव स्वास्थ्य, रोजगारी र आम्दानीमा गम्भीर प्रभाव पारेको छ । सन् १९८१ देखि ४ करोड १ लाख एचआइभी एड्सजन्य रोगबाट र २०१९ देखि हालसम्म १ करोड ४९ लाख मानिस कोभिड १९ रोगबाट मृत्युवरण गरेका छन् । जनसङ्ख्या वृद्धि हुने

स्थानहरू परिवर्तन भएका छन् । अब एसिया र अफ्रिका जनसाङ्ख्यिक वृद्धि हुने स्थान बनेका छन् ।

हामी संविधान सभाले निर्माण गरेको संविधान कार्यान्वयनको क्रममा छौं । पहिलो निर्वाचनपश्चात् सङ्घीय संसद र प्रदेश सभा आफ्नो पहिलो कार्यकालको अन्त्यतिर छन् भने स्थानीय तहमा दोश्रो निर्वाचन सम्पन्न भएको छ । तीनै तहले विधायिकी अधिकार प्रयोग गरी केही नयाँ कानून बनाएका छन् र केही संसोधन गरेका छन् । आम जनताले देशमा राजनीतिक स्थायित्व, शुसासन र विकासप्रति उत्कट अभिलाषा राखेका छन् । लाखौं युवाहरू विदेशिएका छन् । प्रतिभाहरू पलायन भएका छन् । गुणस्तरीय शिक्षा र स्वास्थ्यको अभावमा अरबौं रूपियाँ विदेश गएको छ । कृषिमा आयात बढेर गएको छ । व्यापार घाटा आकाशियो छ । पर्यटन क्षेत्रबाट आम्दानी र पर्यटक घटेका छन् । वातावरणीय सन्तुलन कायम हुन सकेको छैन । अझै पनि कैयौं क्षेत्रमा मावन जीवन कष्टकर छ, धनी भनभन धनी हुँदै जाने र गरिब भनभन गरिब हुँदै जाने स्थिति छ ।

देशको ऋण बढ्दै गएको छ । निर्यात नगण्य छ । गरिबीको कारणले हामी पछाडि परेका छौं । दिगो विकास र समावेशी विकासका लागि हाम्रा केही ऐन नियमहरू बाधक रहेका छन् । पारदर्शितामा आम मानिसहरूको चासो रहन्छ । यी कुराहरूमा ध्यान दिन सके देशले केही वर्षभित्रमा काँचुली फेर्न सक्ने आशा गर्न सकिन्छ । हामीले विकासको खर्च बढाउन सक्ने क्षमता वृद्धि गर्न जरूरी छ । यसका साथै शासकीय क्षमता अभिवृद्धि गर्नु महत्त्वपूर्ण कुरा रहेको छ ।

केही महत्त्वपूर्ण राष्ट्रिय सवालहरूलाई समेटेर यो जानकारीमूलक पुस्तिका तयार पारिएको छ । यसमा सबै क्षेत्र समेट्न सकिएको छैन । तथापि तीनै तहका विधायकहरू, नीति निर्माताहरूलाई उपयोगी हुन सक्छ भन्ने उद्देश्यले यो पुस्तिका तयार गरिएको छ । आगामी दिनमा यसलाई अभि थप विषयवस्तु समेटेर प्रकाशन गरिनेछ । यो पुस्तिका प्रकाशन गर्न आर्थिक सहयोग प्रदान गर्ने नेपाल सरकार, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयप्रति आभारी छौं । विविध विषयमा महत्त्वपूर्ण लेखहरू उपलब्ध

गराएर सहयोग गर्नुहुने लेखकहस्त्रति आभार व्यक्त गर्दछु । त्यसैगरी NFPPD का अध्यक्ष माननीय दिलकुमारी रावल थापा 'पार्वती' र कार्य समितिका सदस्यहरूको अमूल्य राय, सुभाब तथा परामर्शका लागि विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । पुस्तक प्रकाशनका क्रममा सल्लाह तथा सुभाबहरू प्रदान गरी सहयोग गर्नुहुने नेपाल सरकार स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयका उप-सचिव कपिल प्रसाद तिमल्सेनालाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु । भाषा सम्पादन जस्तो जटिल कार्य सहज रूपमा गरिदिनु भएकोमा टीकाहरि बराल र प्रकाशनका लागि समन्वयात्मक भूमिकाका लागि संस्थाका कार्यकारी निर्देशक राम गुरागाई, कार्यक्रम संयोजक अनामिका राई र प्रशासन अधिकृत रामबाबु अधिकारी एवम् विविध कार्यमा सहयोग गर्ने हिरा रावल धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

२०७९ आषाढ !

डा. भीष्मनाथ अधिकारी
महासचिव, जनसङ्ख्या तथा विकासका लागि
सांसदहरूको राष्ट्रिय मञ्च, नेपाल

(यस पुस्तिकामा अभिव्यक्त विचार लेखकहरू स्वयम्का हुन् । यसले NFPPD को संस्थागत धारणालाई प्रतिनिधित्व गर्दैनन् ।)

विषयसूची

गुणस्तरीय कानून निर्माण : संसद र सांसदको भूमिका • राजेन्द्र फुयाल.....	९
हाम्रो अर्थतन्त्र: चरित्र र चुनौती • प्रा.डा. अच्युत वाग्ले.....	१९
अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र भूराजनीति • डा. दिनेश भट्टराई.....	३१
स्वास्थ्य सेवा: वित्त प्रणाली र भविष्य • डा. सुशील बराल.....	४१
सङ्घीय स्वास्थ्य संरचना र ऐनहरू • डा. भीष्मनाथ अधिकारी.....	५१
दिगो विकास लक्ष्य र राष्ट्रिय गौरवका आयोजना • सीता काफ्ले वाग्ले.....	५९
नेपालको कृषि क्षेत्रको अवस्था • डा. सुनिता संज्याल.....	७३
नेपालको शैक्षिक अवस्थाको भलक • डा. हरिप्रसाद लम्साल.....	९१
संसद र सांसदको सहयोगी: सचिवालय • डा. रोजनाथ पाण्डे.....	१०७
पर्यटन विकासका सम्भावना • बुद्धि सागर लामिछाने.....	११७
वैदेशिक रोजगारी र सामाजिक सुरक्षा • डा. थानेश्वर भुसाल.....	१२५
गरिबी निवारण: आकाङ्क्षा र अवस्था • कपिल प्रसाद तिमल्सेना.....	१३५
जनसाङ्ख्यिक असन्तुलन • चेतन अधिकारी.....	१५१

• राजेन्द्र फुयाल

गुणस्तरीय कानून निर्माण : संसद र सांसदको भूमिका

लोकतन्त्रमा सार्वभौम नागरिकले आफ्ना निर्वाचित प्रतिनिधिमार्फत आफ्नो शासन आफै गर्दछन् । नेपालको संविधानअनुसार दुई सदनात्मक सङ्घीय संसद नै देशको सर्वोच्च विधायिकी अङ्ग हो । कार्यकारी अधिकारयुक्त कार्यपालिका संसदमार्फत नै जनताप्रति उत्तरदायी हुन्छ भने संसदको अनुमतिबिना सञ्चित कोषबाट खर्च गर्न र कर लगाउन नपाइने हुँदा देशका समग्र ढुकुटीको साँचो पनि संसदमै हुन्छ भन्न सकिन्छ । संसदीय समितिमार्फत कार्यपालिकामाथिको निगरानी, जनताको प्रतिनिधित्व र जनइच्छाको अभिव्यक्त गर्ने दायित्व सांसदहरूकै हो । तसर्थ संसद र सांसदको दायरा र संविधानको अधिकारक्षेत्रभित्र रहेर गरिने कानून निर्माणको काम नै सर्वोच्च विधायिकी अङ्ग संसदको पर्याय हो ।

संसदको समग्र कामको प्रकृति नै औपचारिक र प्रक्रियामुखी हुन्छ । संसदीय प्रणालीमा स्थापित अभ्यास र परम्पराको विशेष महत्त्व हुन्छ । पद्धति र स्थापित अभ्यासभित्र रहेर सांसदहरूले आफ्नो भूमिकालाई रचनात्मक र सार्थक बनाउन सक्नुपर्छ । यसै कार्यमा मद्दत पुऱ्याउने उद्देश्यले यहाँ संसद सचिवालयमा हुने विधेयक दर्तादेखि प्रमाणीकरणका लागि राष्ट्रपति

समक्ष पेस गर्दासम्मका प्रक्रियालाई सारसङ्क्षेपमा उल्लेख गरिएको छ । ती क्रियाकलापमा सांसदहरूको अपेक्षित भूमिकालाई पनि प्रस्ट्याउने प्रयास गरिएको छ ।

विधेयक:

सदनमा पेस गर्नका लागि तयार गरिएको ऐनको मस्यौदा नै विधेयक हो । दुवै सदनबाट पारित भई राष्ट्रपतिबाट प्रमाणीकरण भएको विधेयक नै ऐनका रूपमा कार्यान्वयनमा आउँछ । विधेयकलाई मूल विधेयक र संशोधन विधेयक, संविधान संशोधन विधेयक र सामान्य कानून संशोधन विधेयक, अर्थ विधेयक, अर्थबाहेकका विधेयक र आश्रित विधेयक भनी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । संविधान र संसदको नियमावलीले अर्थ विधेयक र अर्थ बाहेकका विधेयक पारित गर्ने प्रक्रिया र प्रमाणीकरण बारे अलग-अलग कानुनी व्यवस्था गरेको छ । कर लगाउने, उठाउने, खारेज गर्ने, छुट दिने आदि विषयसँग सम्बन्धित अर्थ विधेयक सरकारी विधेयकको रूपमा प्रतिनिधि सभामा मात्र प्रस्तुत हुन सक्छ । जस्तै: विनियोजन विधेयक, आर्थिक विधेयक, राष्ट्र ऋण उठाउने विधेयक, ऋण तथा जमानत विधेयक ।

सरकारी र गैरसरकारी विधेयक

सदनमा प्रस्तुत गर्नका लागि विधेयक कसले दर्ता गराएको हो भन्ने आधारमा विधेयकलाई सरकारी र गैरसरकारी विधेयकमा रूपमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । सरकारका तर्फबाट सम्बन्धित विभागीय मन्त्रीले प्रस्तुत गर्ने विधेयक सरकारी हो भने कुनै पनि सांसदले प्रस्तुत गर्ने विधेयक गैरसरकारी विधेयक हो । अर्थ विधेयक र सुरक्षासँग सम्बन्धित विधेयक सरकारी मात्र हुन सक्छन् भने अन्य जुनसुकै विषयमा गैरसरकारी विधेयक दर्ता हुन सक्छन् । संसदीय प्रणालीमा गैरसरकारी विधेयक पारित हुन भने सत्तापक्षको सहमति र सहयोग आवश्यक पर्छ ।

राष्ट्रिय सभामा सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी एउटा गैरसरकारी विधेयक दर्ता भएको छ भने संविधान सभाबाट संविधान जारी भएपछिको पहिलो प्रतिनिधि सभामा दर्ता भएको गाँजासम्बन्धी विधेयक गैरसरकारी विधेयकका उदाहरण

हुन् । २०४७ को संविधानअनुसार गठित राष्ट्रिय सभामा उत्पत्ति भएको कानुनी सहायतासम्बन्धी, स्वास्थ्य व्यवसायी परिषद्सम्बन्धी र मानव अधिकार आयोगसम्बन्धी गैरसरकारी विधेयक पारित भई ऐन बनेको देखिन्छ ।

विधेयक दर्ता र सदनमा प्रवेश :

विधेयक प्रस्तोता सदस्यले महासचिवलाई सम्बोधन गरी लेखेको पत्रमा क्रमशः महासचिव, सचिव र विधि व्यवस्थापन महाशाखा प्रमुखको तोक आदेश भएपछि विधेयक शाखामा विधेयकको सूचना दर्ता हुन्छ ।

विधेयकका साथमा रहने विवरण:

- उद्देश्य र कारणसम्बन्धी वक्तव्य र वक्तव्यको अन्त्यमा दस्तखत,
- व्याख्यात्मक टिप्पणी (संशोधन विधेयकको हकमा तीनमहले विवरण),
- आर्थिक टिप्पणी (आर्थिक व्ययभार पर्नेमा सालबसाली खर्चको अनुमान),
- प्रत्यायोजित व्यवस्थापनसम्बन्धी टिप्पणी (आवश्यक पर्ने भएमा मात्र),
- अध्यादेश प्रतिस्थापन गर्ने विधेयकको हकमा अध्यादेश जारी गर्नु पर्नाको औचित्य ।

विधेयक अघि बढाउने प्रक्रिया:

- दर्ताका लागि सबै प्रक्रिया पुगेका विधेयकलाई दर्ता किताबमा दर्ता गरिन्छ ।
- विधेयकमा नम्बर राखी सभामुख, अध्यक्ष, उपसभामुख, उपाध्यक्ष, मुख्य सचेतक, प्रमुख सचेतक, सचेतक, महासचिव, सचिव, कार्यव्यवस्था महाशाखा, शाखा, प्रवक्तालाई तत्काल उपलब्ध गराइन्छ ।

- संसद सदस्यहरूलाई पिजन होलमार्फत विधेयकको प्रति पठाइन्छ । विधेयकको विद्युतीय प्रति इमेलमार्फत पनि पठाइन्छ ।
- विधेयकलाई सचिवालयको वेवसाइटमा राखी सञ्चार माध्यम, पत्रकार तथा सरोकारवालाहरूको पहुँच सुनिश्चित गरिन्छ ।
- व्यवस्थापन कार्यक्रममा समावेश गर्न स्वीकृतिको निमित्त प्रतिनिधि सभामा उत्पत्ति भएको विधेयकको हकमा सम्माननीय सभामुख र राष्ट्रिय सभामा उत्पत्ति भएको विधेयकको हकमा सम्माननीय अध्यक्ष समक्ष टिप्पणी पेस गरिन्छ ।

विरोधको सूचना:

विधेयक प्रस्तुत गर्न अनुमति माग्ने प्रस्तावको विरोध गर्न चाहनेले उक्त विधेयक प्रस्तुत हुने दिनभन्दा एक दिन अगावै सभाको सचिवलाई सदस्यले विरोधको सूचना दिन सक्ने व्यवस्था छ ।

अनुमति माग्ने प्रस्ताव:

विधेयक प्रस्तुत गर्ने अनुमतिको सूचना दिएकोमा, सरकारी विधेयकको हकमा पाँच दिनपछि र गैरसरकारी विधेयको हकमा सात दिनपछिको कुनै बैठकमा विधेयक प्रस्तुत गर्ने अनुमतिको प्रस्ताव पेस गर्न सकिने नियमावलीको व्यवस्था छ ।

सैद्धान्तिक छलफल:

विधेयक प्रस्तोता सदस्यबाट विधेयकमाथि विचार गरियोस् वा विधेयकलाई जनताको प्रतिक्रिया प्राप्त गर्नको निमित्त प्रचार गरियोस् भन्ने प्रस्ताव प्रस्तुत गरिन्छ । 'विचार गरियोस्' भन्ने प्रस्तावमा विधेयकको सिद्धान्तमा मात्र छलफल हुने भएकाले यसलाई सैद्धान्तिक छलफल वा सामान्य छलफल भनिन्छ । सामान्य छलफल समाप्त भएपछि संशोधन प्रस्ताव दर्ताका लागि प्रतिनिधि सभामा भए एक सय बीस घण्टा र राष्ट्रिय सभामा भए ७२ घण्टा

उपलब्ध हुन्छ । उक्त समय सीमाभित्र सम्बन्धित विधेयकको कुन दफा, उपदफा, खण्ड वा उपखण्डमा के संशोधन गर्न आवश्यक ठानिएको हो, कुन दफा हटाउन, थप्न वा कुन शब्द वा वाक्यको सट्टा अर्को के शब्द वा वाक्य राख्नु पर्ने हो, सो स्पष्ट हुने गरी संशोधन प्रस्ताव दर्ता गर्न सकिन्छ । संशोधन फारम विधेयक शाखामा उपलब्ध हुन्छ ।

मा. सदस्यले दर्ता गराएका संशोधन प्रस्ताव र सभामुख/अध्यक्षबाट स्वीकृत भएको एकीकृत संशोधनको सक्कल प्रति सम्बन्धित विधेयकको फाइलमा राख्ने र प्रतिलिपि सदस्यहरूलाई वितरण गरिन्छ ।

दफावार छलफल:

विधेयकमाथि संशोधन प्रस्ताव पेस गर्ने समयावधि समाप्त भइसकेपछि विधेयक प्रस्तोता सदस्यसँग विधेयकमाथिको दफावार छलफल सदनमा गर्ने वा समितिमा पठाउनेमध्ये कुनै एक विकल्पको प्रस्ताव गर्ने सुविधा हुन्छ । राष्ट्रिय सभामा दफावार छलफलका लागि सबै विधेयक विधायन व्यवस्थापन समितिमा पठाइन्छ भने प्रतिनिधि सभाको हकमा सम्बन्धित समितिमा पठाउने प्रस्ताव गरिन्छ । सदनमा दफावार छलफल गरिएको अवस्थामा सम्बन्धित मन्त्रीले कुनै संशोधन स्वीकार गरेमा बाँकी संशोधन प्रस्तावलाई मात्रै निर्णयार्थ प्रस्तुत गरिन्छ । समितिभित्र दलीय हवीप नलगाउने अभ्यासका कारण समितिको निर्णय सामान्यतया सर्वसम्मतिमा हुने गर्छ ।

विधेयक पारित गर्ने प्रक्रिया:

सदनमा नै दफावार छलफल समाप्त भएको वा समितिको प्रतिवेदनमाथिको छलफल समाप्त भई संशोधनहरूलाई निर्णयार्थ पेस गरेपछि विधेयक प्रस्तोता सदस्यले विधेयक पारित गरियोस् भन्ने प्रस्ताव प्रस्तुत गर्नुपर्छ ।

सभामा यस्तो प्रस्ताव पेस भएपछि प्रतिवेदनका दफाहरूलाई विधेयकको अङ्ग बनाउने, प्रस्तावना, दफा १ मा उल्लिखित ऐनको नाम र कार्यान्वयन प्रारम्भ हुने दिन पढेर सुनाउने जस्ता प्रक्रिया पूरा गरेपछि 'विधेयक पारित गरियोस्' भन्ने प्रस्ताव निर्णयार्थ पेस हुन्छ ।

विधेयक पारित गर्दा सामान्यतः ध्वनिमत (प्रस्तावको पक्षमा हुनेले "हुन्छ" भन्ने र प्रस्तावको विपक्षमा हुनेले "हुन्न" भन्ने विधि) बाट निर्णय गरिन्छ तर नियमावलीमा तोकिएको सङ्ख्याका सदस्यहरूले माग गरेमा मतविभाजन (पक्ष/विपक्षमा हस्ताक्षर गराएर) निर्णय गर्नुपर्छ ।

दुई सदनको विधायिकी अन्तरसम्बन्ध

सङ्घीय संसदको कुनै एक सदनमा उत्पत्ति भई पारित भएको विधेयक दोस्रो सदनबाट पनि पारित भएपछि मात्रै प्रमाणीकरणको प्रक्रिया सुरु हुन्छ । अर्थ विधेयक वाहेकका जुनसुकै विधेयक राष्ट्रिय सभामा उत्पत्ति हुन सक्छ । अर्थ विधेयकको पहिलो पानामा यो अर्थ विधेयक हो भनी सभामुखले प्रमाणित गर्नु पर्छ ।

विधेयक उत्पत्ति भएको सदनद्वारा पारित विधेयकलाई पारित भएको मिति र संशोधनसहित वा रहित खुलाइ सभाको सचिवद्वारा हस्ताक्षरित सन्देश अर्को सदनमा पठाइन्छ ।

राष्ट्रिय सभाले संशोधनसहित पारित गरी प्रतिनिधि सभामा फिर्ता पठाएको विधेयकमा उक्त सभामा पुनः छलफल हुन्छ तर प्रतिनिधि सभाले राष्ट्रिय सभाको संशोधन स्वीकार, अस्वीकार वा आंशिक स्वीकार गरी विधेयकलाई पुनःपारित गरी प्रमाणीकरणका लागि पठाउन सक्छ ।

आनुषङ्गिक सुधार

सदनले पारित गरेको वा पुनः पारित गरेको विधेयक सभामुख/अध्यक्षले प्रमाणित गर्नुअघि विधेयकमा दफा, उपदफा, खण्ड, उपखण्डहरूको क्रम

समितिभिन्न दलीय हवीप नलगाउने अभ्यासका कारण समितिको निर्णय सामान्यतया सर्वसम्मति हुने गर्छ ।

नमिलेको भए मिलाउने लगायत अनायास हुन गएका त्रुटिहरू सच्याउन सक्ने सभामुख/अध्यक्षको अधिकार हुन्छ ।

विधेयकको सुरुदेखि अत्यसम्मका अक्षरहरू पढ्दै अनायास हुन गएका त्रुटि, कमी, कमजोरीहरू सच्याउँदै जाने, सच्याएको कुरालाई छुट्टै टिपेर त्यसलाई टिप्पणीमार्फत आनुषङ्गिक सुधारका लागि विधेयक उत्पत्ति भएको सभाको सभाध्यक्षकहाँ स्वीकृतिका लागि पेस गरिन्छ ।

विधेयक प्रमाणीकरण:

सदनले पारित गरेको विधेयक सभामुख वा अध्यक्षले प्रमाणित गरेपछि प्रमाणीकरणका लागि राष्ट्रपति समक्ष पेस गरिन्छ । यसरी पेस भएको विधेयक १५ दिनभित्र प्रमाणीकरण गर्ने वा अर्थबाहेकका विधेयकको हकमा उत्पत्ति भएको सदनमा पुनर्विचारका लागि सन्देशसहित फिर्ता गर्ने अधिकार राष्ट्रपतिसँग रहन्छ । यसरी फिर्ता भएको विधेयकलाई दुवै सभाले पुनः पारित गरेर पठाएअनुरूप प्रमाणीकरण गर्नु पर्ने प्रावधान छ । सङ्घीय संसद गठन भएपछि यसरी फिर्ता भएका राहधानी विधेयक २०७६ र नेपाल नागरिकता (पहिलो संशोधन) विधेयक, २०७९ हुन् ।

प्रभावकारी संसद, सक्रिय र रचनात्मक संसद

कुनै पनि संसद सदस्यको प्रभावकारिता संसद र संसदीय समितिहरूमा हुने विधायिकी प्रक्रियामा उहाँहरूले खेल्ने भूमिकाका आधारमा मापन गरिनु पर्छ । विधि निर्माणको प्रक्रियामा रचनात्मक बन्न, कानुनलाई वस्तुनिष्ठ र गुणस्तरीय बनाउन माथि उल्लिखित संसदीय प्रक्रियामा कुनै पनि सदस्यबाट निम्नानुसारको भूमिकाको अपेक्षा रहन्छ:-

(क) विधेयक दर्तादेखि विरोधको सूचना दिनेसम्म

- विधेयकको सम्पूर्ण पक्षको पूर्ण अध्ययन गर्ने,
- संशोधन विधेयक दर्ता भएको भए मूल ऐनको समेत अध्ययन गर्ने,

- विधेयकले समेटेका विषयमा भएका संवैधानिक व्यवस्था यसअघि भएका कानून (ऐन, नियम, कार्यविधि)को अध्ययन गर्ने,
- सरकारको आवधिक योजना, नीति तथा कार्यक्रमसँग तादात्म्यता भए, नभएको यकिन गर्ने,
- विधेयकसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय कानून, सन्धि सम्झौता छन् भने सोको अध्ययन गर्ने,
- व्यक्तिगत रूपमा पनि विषय विज्ञ तथा सरोकारवालाहरूको राय, सुभावा लिनै,
- विधेयकलाई ऐनको रूपमा पारित गर्न नसकिने, सरोकारवालाहरूलाई प्रतिकूल असर पर्ने अवस्था नभएमा वा राष्ट्रिय हित अनुकूल नभएको पर्याप्त कारण र आधार भएमा विधेयक प्रस्तुत गर्न अनुमति माग्ने प्रस्तावमाथि विरोधको सूचना दर्ता गराउने र सभामा प्रस्तुत गर्ने ।

(ख) विधेयकको सामान्य छलफलदेखि संशोधनको सूचनासम्म

- विधेयकको सैद्धान्तिक पक्षका विषयमा सभामा आफ्नो विचार राख्ने,
- विधेयक समयसापेक्ष/सान्दर्भिक/समस्या समाधानयुक्त भए, नभएको विषयमा तथ्य, तथ्याङ्कसहित सभामा प्रस्तुत हुने,
- विधेयकले सम्बन्धित पक्ष वा सरोकारवालालाई के कति लाभ वा हानि गर्छ भन्ने कुराको विश्लेषणसहित धारणा राख्ने,
- विधेयकमा आंशिक रूपमा संशोधन गर्नुपर्ने वा विधेयकका अधिकांश प्रावधानहरूमा संशोधन हुनुपर्ने भन्ने धारणा राख्ने,
- सैद्धान्तिक छलफल समाप्त भएपछि विधेयकमाथि संशोधनको सूचना दिने अवधि (७२ घण्टा) भित्र संशोधन प्रस्ताव दर्ता गराउने ।

(ग) विधेयकमाथिको दफावार छलफलदेखि प्रतिवेदन पारितसम्म

- दफावार छलफलका लागि स्वीकृत भएका एकीकृत संशोधन प्रस्तावहरूको अध्ययन गर्ने,

- संशोधनका लागि पेस भएका संशोधन प्रस्तावहरू के-कति स्वीकारयोग्य छन् भन्ने कुरामा तथ्य र तथ्याङ्कसहित आफ्नो धारणा बनाउने,
- सदनमा दफावार छलफल भएमा आफ्नो प्रस्तावको पक्षमा धारणा व्यक्त गर्ने र अन्य संशोधनको विषयमा पक्ष वा विपक्षमा धारणा व्यक्त गर्ने,
- समितिमा दफावार छलफल भएमा विधेयक प्रस्तोता, विज्ञ तथा सरोकारवालाहरूको धारणा समेत सुनेर विधेयकमा संशोधन गर्नुपर्ने वा नपर्ने सो विषयमा मत जाहेर गर्ने,
- समितिमा यथासम्भव सर्वसम्मतिले पारित गर्ने, पारित प्रावधानमा आफू सहमत हुन नसकेमा फरक मत राख्ने,
- विधेयकमाथि समितिको प्रतिवेदन तयार गरी सदन समक्ष पेस गर्न सभापतिलाई आवश्यक सहयोग गर्ने ।

(घ) समितिको प्रतिवेदन पेस भएदेखि पारितसम्म

- आफू सदस्य रहेको समितिको प्रतिवेदन प्रस्तुत भएमा आफ्ना संशोधन स्वीकार नभएको खण्डमा सदनमा फरक मत व्यक्त गर्ने,
- समितिको प्रतिवेदनमा नपरेको विषय सदनबाट नै विधेयक प्रस्तोता (मन्त्री) ले संशोधन स्वीकार वा अस्वीकार गर्ने अवस्था पनि हुन सक्छ, त्यसप्रति आफ्नो राय व्यक्त गर्ने,
- विधेयक पारित गर्ने प्रस्ताव निर्णयार्थ प्रस्तुत हुँदा मत दिने ।

(ङ) सदनदेखि समिति सम्म सक्रिय र रचनात्मक हुने

- कुनै पनि प्रस्ताव निर्णयार्थ पेस हुने समयमा सदनमा गणपूरक सङ्ख्यामा उपस्थिति रहे, नरहेको ख्याल गरी सङ्ख्या कम देखिएमा सभाध्यक्षसँग समय माग गरी उपस्थिति गणना गर्न माग गर्ने,
- ध्यानाकर्षण, जरूरी सार्वजनिक महत्त्वको र संकल्प जस्ता प्रस्तावहरू तयार गर्ने, समर्थक जुटाउने, दर्ता गरी छलफलमा लैजान अग्रसरता लिने,

- सार्वजनिक महत्त्वका वक्तव्य दिने मन्त्री/प्रधानमन्त्रीलाई पूरक प्रश्न सोध्ने ।
- शून्य समयको नियमित उपयोग गरी सर्वसाधारणका स-साना विषयलाई पनि सदनमा प्रवेश गराउने,
- राष्ट्रिय महत्त्वका विषयमा विशेष समय लिएर बोल्ने,
- वस्तुपरक र गुणात्मक प्रश्नका लागि तयारीका साथ उपस्थित भई मन्त्री, प्रधानमन्त्रीसँग हुने प्रश्नोत्तरमा नियमित भाग लिने, आवश्यकतानुसार पूरक प्रश्न सोध्ने,
- सरकारको वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम, बजेट जस्ता महत्त्वपूर्ण विषयमा आफ्नो रुचि र सरोकारको खास विषयमा केन्द्रित रहेर बोल्ने,
- बोल्दा गालीगलौज गर्ने लगायतका सस्तो लोकप्रियताबाट आफूलाई बचाउने प्रयत्न गर्दै शिष्ट, मर्यादित भाषाको प्रयोग गर्ने,
- अन्य सदस्यबाट संसदीय मर्यादा र नियम उल्लङ्घन हुने व्यवहार र अभिव्यक्ति आएमा तत्काल नियमापत्ति गर्ने,
- सदन वा समितिमा व्यक्त विचार र तथ्य, तथ्याङ्कको सारसङ्क्षेप सञ्चारकर्मीलाई उपलब्ध गराउने,
- सञ्चारकर्मी र सरकारवालाहरूसँगको सम्बन्धलाई व्यावसायिक बनाउने,
- सबैका कुरा सुन्ने तर तथ्य जाँच गरेर मात्रै बोल्ने स्वानुशासन कायम गर्ने,
- आलोचना सुन्ने र गल्ती सच्याउने तत्परता बढाउँदै विधायिकी प्रक्रियामा जनताको पहुँच अभिवृद्धिको पक्षपोषण गर्ने ।

• प्रा.डा. अच्युत वाऱे

हाम्रो अर्थतन्त्रः चरित्र र चुनौती

प्रारम्भ

कुनै पनि अर्थतन्त्रको चरित्रको निर्धारक त्यो अर्थतन्त्रको वृद्धिदरमा योगदान गर्ने मुख्य क्षेत्र (sectors) र उपक्षेत्र (subsectors) को प्रकृति तथा अनुपात हुन् । नेपालको अर्थतन्त्र उत्पादनमा क्रमशः कृषि क्षेत्रको निर्भरताबाट गैरकृषि क्षेत्रतर्फ रूपान्तरित हुँदै गएको छ । नेपाल सरकारद्वारा प्रकाशित पछिल्लो आर्थिक सर्वेक्षणअनुसार दुई दशकअघि कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि, उद्योग र सेवा क्षेत्रको योगदान क्रमशः ३७.४ प्रतिशत, १७.५ प्रतिशत र ४५.१ प्रतिशत रहेकोमा अहिले त्यो २३.९, १४.३ र ६१.८ प्रतिशतमा भरेको छ । सेवा क्षेत्रको विस्तार उल्लेख्य रूपले भएको देखिए पनि उद्योग क्षेत्रको योगदान घट्दै जानुले मुलुक औद्योगीकरण उन्मुख हुन नसकेको र परिणामतः आन्तरिक उत्पादकत्व एवम् रोजगारी सिर्जना हुन नसकेको तथ्यलाई प्रष्ट्याउँछ । राष्ट्रिय उत्पादनमा कृषिको योगदानको अनुपात घटे पनि सक्रिय श्रम गर्ने उमेरका करिब दुइतिहाइ जनसङ्ख्याको रोजगारी निर्भरता यसै क्षेत्रमा रहिरहनु अर्थतन्त्र अपेक्षित गतिमा आधुनिकीकरण हुन नसक्नुको प्रमाण हो ।

• लेखक काठमाडौँ विश्वविद्यालय स्कुल अफ म्यानेजमेण्ट (KUSOM) मा एसोसियट डिन हुनुहुन्छ ।

कृषि र सेवामा पनि खास योगदान गर्ने उपक्षेत्रहरू निम्न छन्:

कृषिका मुख्य उपक्षेत्र	कुगाउमा योगदान (प्रतिशत)	सेवाका मुख्य उपक्षेत्र	कुगाउमा योगदान (प्रतिशत)
धानबाली	४.३२	थोक/खुद्रा व्यापार, मर्मत	१५.५६
ताजा तरकारी	३.०७	आवास तथा भोजन	११.४२
कुखुरा पालन	२.५८	घरजग्गा कारोबार	८.७६
दुग्ध उत्पादन	२.५५	शिक्षा	८.१०
मकै	२.३१	प्रशासन, रक्षा, सामाजिक सुरक्षा	७.७३
आलु	२.१७	बैंक तथा वित्त	६.८६
मासुजन्य उत्पादन	२.०७	निर्माण	६.१७
मरमसला	१.७६	यातायात तथा भण्डारण	५.९८
वनपैदावार	१.५६	पर्यटन	३.१
फलफूल	१.०७	बीमा	२.४
माछापालन	१.०	स्वास्थ्य	१.७९

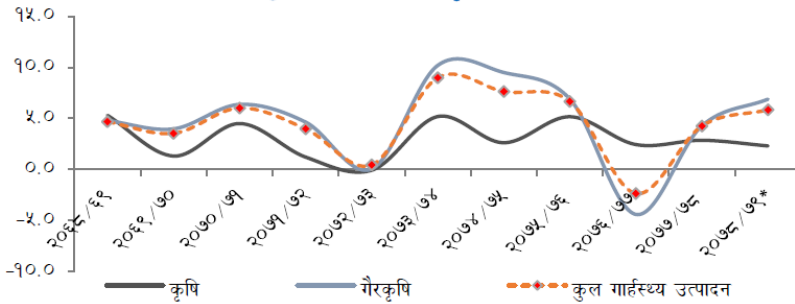
स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण २०७७/७८ र २०७६/७७ र लेखकको गणना समेत

समग्र उद्योगमा वर्गीकृत क्षेत्रको योगदान १४.३ प्रतिशत भएपनि औद्योगिक उत्पादन (manufacturing) क्षेत्रको पछिल्लो १० वर्षको कूल मूल्य अभिवृद्धि औसतमा ३.३ प्रतिशत मात्र रहेको र आर्थिक वर्ष २०७८/७९मा यो ५.६५मा सीमित रहने अनुमान सरकारले गरेको छ ।

अर्थतन्त्रमा ठुलो आयतन ओगटेका क्षेत्रहरूको वृद्धिदरले नै समग्र कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (कुगाउ)लाई बढाउने र मुलुकलाई र प्रगति उन्मुख गराउने हो । तर नेपालको आर्थिक वृद्धिदर विगत तीन दशकमा चार

वर्षको अपवादलाई बाहेक पाँच प्रतिशत कटेको छैन । विगत दश वर्षको वार्षिक औसत आर्थिक वृद्धिदर ४ प्रतिशतभन्दा तल रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७८/७९को आर्थिक वृद्धिदर सरकारले ५.८४ प्रतिशत हुने प्रक्षेपण गरेको छ । उपभोक्ता मूल्यमा नेपालको कुगाउ ४,८५१.६२ अर्ब र प्रतिव्यक्ति आय १,३२७ अमेरिकी डलर (१डलर = १२४ नेरूका हिसाबले) पुगेको जानकारी सरकारले आर्थिक वर्ष २०७९/८०को बजेट वक्तव्यमार्फत दिएको छ ।

विगत दश वर्षमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन वृद्धिदर

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०७९

* अनुमानित

साभार: आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९

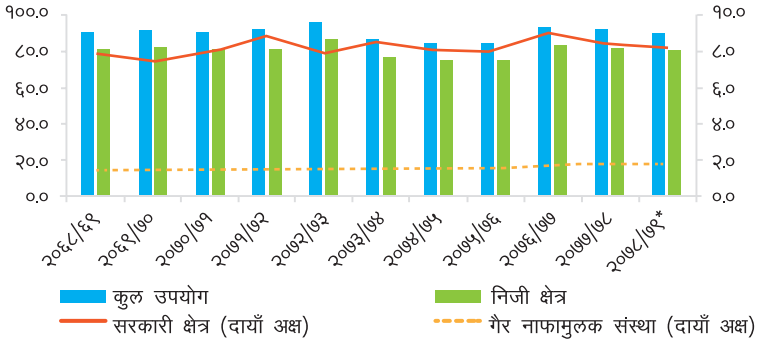
लामो समयदेखि दारुण र व्यापक गरिबी नेपाली अर्थतन्त्रको अर्को स्थायी पहिचान बनेको छ । यद्यपि आर्थिक वृद्धिदर विरलै उल्लेखनीय हुँदाहुँदै पनि नेपालको गरिबी दरमा भने द्रुत गतिमा कमी आएको सरकारी तथ्याङ्कहरूले देखाएका छन् । व्यक्तिको न्यूनतम दैनिक आय १.९ अमेरिकी डलरलाई मानक मान्दा नेपालमा अब गरिबहरू जनसङ्ख्याको १५ प्रतिशत मात्र रहेका, बहुआयामिक गरिबी दर पनि १७.४ प्रतिशतमा भरेको र राष्ट्रिय गरिबीको रेखामुनि रहेका जनता जम्माजम्मी १८.६ प्रतिशत मात्र बाँकी रहेको पछिल्लो पटक सार्वजनिक तथ्याङ्कहरूले देखाएका छन् । यति हुँदाहुँदै पनि नेपालको जनसङ्ख्याको ऋण्डै आधा हिस्सा यस्ता गरिबी रेखा पार गरेपनि त्यसको ठिक्क माथिपट्टि नै थुप्रिएको छ । अथवा

गरिबीको जोखिमबाट सुरक्षित र दिगो तवरले उम्किन सकेको छैन । कुनै माहामारी वा विपत्तिको भट्का आइपर्ने बित्तिकै त्यो जनसङ्ख्या गरिबीको रेखामुनि खसिहाल्छ । त्यस्तै संवृद्धिको मापनको अर्को आधार मानव विकास सूचकाङ्कमा नेपाल १९० देशमध्ये १४२औँ स्थानमा छ भने असमान आर्थिक वितरणको सूचक जिनी कोफिसियन्ट (Gini Coefficient) मा १०० पूर्णाङ्क (पूर्ण समानता) मध्ये ६७.२ अङ्कमात्र प्राप्त गरेको छ । क्षेत्रीय, जातीय र लैङ्गिक असमानताको गाम्भीर्य अलग्गै छ ।

मुलुकमा करिब १७,००० किलोमिटर सडक कालोपत्रे भएको छ । औसत प्रति किलोमिटर पक्की सडकमा १,७१० जनसङ्ख्या निर्भर छ । विद्युत् आपूर्ति ९४ प्रतिशत जनताका पुगेको भनिए पनि औसत प्रतिव्यक्ति विद्युत् उपभोग २७० किलोवाट आवर छ, जुन कम विकसित मुलुकहरूमध्ये पनि अत्यन्त न्यून हो । बिजुली आपूर्ति अनियमितपन र भोल्टेज गडबडीको समस्या अलग्गै छ । खानेपानी सुविधा ९३.४ प्रतिशतमा पुगेको सरकारी दावी छ तर उच्च तथा मध्यम गुणस्तरको खानेपानीमा पहुँच हुने जनसङ्ख्या २४.८ प्रतिशत मात्रै रहेको छ । यो निकै दयनीय आङ्कडा हो । शिक्षा र स्वास्थ्यमा पहुँचका तथ्याङ्क पनि उत्साहजनक छैनन् । यी तथ्याङ्कहरूले सन् २०३० सम्ममा नेपालले दिगो विकास लक्ष्यहरू (Sustainable Development Goals-SDGs) हासिल गर्न पनि चुनौतीपूर्ण देखिन्छ ।

नीतिगत र संरचनागत समस्या :

नेपालको अर्थतन्त्र, बजेट निर्माण र योजना कार्यान्वयनमा लामो समयदेखि बल्किदै र चाड लाग्दै आएका नीतिगत एवम् संरचनागत समस्याहरूमा जकडिँदै आएको छ । उत्पादनको उच्च दरको उपभोग र न्यून दरको राष्ट्रिय बचत, पूँजीगत विनियोजनका लागि न्यून स्रोत, विनियोजित पूँजीगत बजेटमध्ये पनि असाध्यै न्यून र अप्रभावकारी खर्चको परम्परा, न्यून उत्पादकत्व, उच्च अयात, उच्च व्यापार घाटा, न्यून रोजगारी सिर्जना र विप्रेषणमा निर्भर आयात बिलको भुक्तानीको दुष्चक्र (vicious cycle) मा नेपालको अर्थतन्त्र फसेको छ ।

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०७९

*अनुमानित

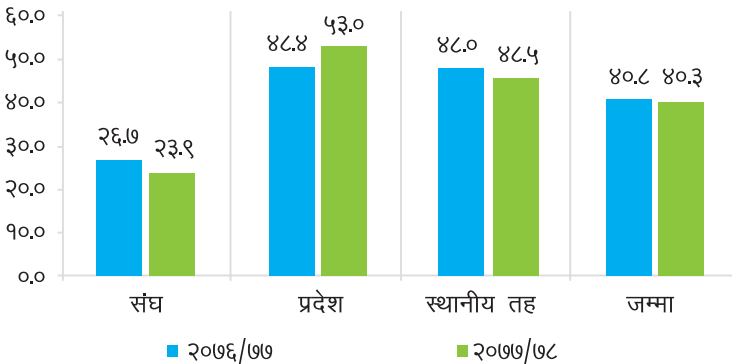
कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा उपभोगको अंश दश वर्षको औसत वार्षिक ९० प्रतिशत हाराहारी छ । आर्थिक वर्ष २०७७/०७८ मा यो ९२.३ प्रतिशत रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७८/०७९ मा ९०.७ प्रतिशत रहने अनुमान सरकारको छ ।

परिणामतः विगत दश वर्षमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग कुल गार्हस्थ्य बचतको अनुपात औसतमा ९.५ प्रतिशत मात्र रहेको छ । बचतको समग्रमा यस्तो दयनीय अवस्थाले विकासका लागि पर्याप्त पूँजी परिचालन हुन सकेको छैन, जसले सार्वजनिक पूर्वाधारका लागि पूँजी निवेश र निजी उद्यमशीलतामा हुने लगानीलाई उत्तिकै नराम्ररी प्रभावित गरेको छ । यो परिस्थितिलाई वित्तीय स्रोतमाथिको पहुँचको कोणबाट पनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ । नेपालका बैंकहरूमा खाता सङ्ख्या ४ करोड २४ लाख ५१ हजार पुगेको छ । २ करोड ९१ लाख जनसङ्ख्या भएको मुलुकमा जनसङ्ख्याभन्दा डेढ गुणा बढी खाता सङ्ख्याले मानिसहरूको दोहोरो वा तेहरो बैंकिङ कारोबारको प्रवृत्तिलाई देखाउँछ तर उद्योग व्यवसायका लागि ऋण लिन खोलिने कर्जा खाताको सङ्ख्या जम्मा भने १८ लाख ३७ हजार अथवा कुल खाता सङ्ख्याको सवा चार प्रतिशत मात्र छ । ४,८५४.८५ अर्ब रुपियाँको निक्षेपमध्ये ४,६०७.३ अर्ब रुपियाँ कर्जामा लगानी भइसकेको छ । अनिवार्य मौज्दातका लागि राखिएको चार प्रतिशत रकम मात्र बैंकिङ प्रणालीमा छ । लगानी योग्य तरलताको यही कारण सधैं

अभाव छ । यही यथार्थ नयाँ उद्योग र व्यवसाय सुरु हुन र फष्टाउन मूल बाधक रहेको छ ।

वार्षिक बजेटमा कुल बजेटको एक पञ्चांशदेखि एक चौथाइ रकम मात्र पूँजीगत खर्चका लागि विनियोजन हुने परम्परा अब संस्थागत जस्तै भइसकेको छ । तीन चौथाइ रकम साधारण खर्चका लागि छुट्टयाउनुपर्ने बाध्यताले विकासका लागि स्रोत अभाव नेपालको अर्थतन्त्रको एक स्थायी समस्या भएको छ । त्यसमा अरु विकृतिहरू पनि थपिएर उत्तिकै जडवत् भएका छन् । त्यो के भने मुलुकको राजस्वले सामान्यतः साधारण खर्च मात्र धान्न पुग्छ । त्यो राजस्व लगभग पूर्णतः आयतमा निर्भर छ । पूँजीगत खर्चका लागि सम्पूर्णतः वैदेशिक सहायता वा ऋणको 'आकाश खेती'मा भर पर्नुपरेको छ । यही कारण योजनाहरूका लागि अक्सर स्रोत अभाव वा अपर्याप्त हुने, समयमै उपलब्ध नहुने र योजनाहरू अधुरा-अपुरा रहने गरेका छन् ।

कुल बजेटमा पूँजीगत खर्च विनियोजनको प्रतिशत

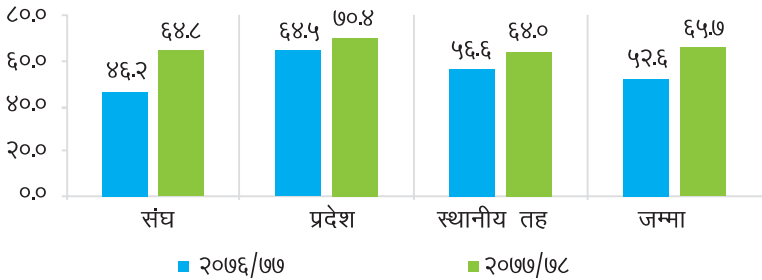

स्रोत: महालेखा नियन्त्रक कार्यालय, २०७८

पछिल्लो समय नयाँ र अनौठा विकृतिहरू देखिएका छन् । विनियोजनमार्फत नै उपलब्ध भएका अवथा हुन सक्ने आर्थिक स्रोतहरू पनि खर्च हुन नसक्ने रोगले अर्थतन्त्र ग्रस्त छ । उदाहरणका लागि: आर्थिक वर्ष २०७८/०७९ का लागि विनियोजित ३७८ अर्बको पूँजीगत खर्चमध्ये आर्थिक वर्ष सकिन १०

दिन बाँकी हुँदा असार २० गतेसम्म ४१ प्रतिशत वा १५५ अर्ब रुपियाँ मात्र खर्च भएको देखिन्छ । विगत केही वर्षयता आर्थिक वर्षको अन्त्यमा पूँजीगत खर्चको लक्ष्य भेट्टाउन जथाभावी रकमान्तर र खर्च गर्ने 'असारे विकास'को विकृति मौलाएको छ । सङ्घीय शासन प्राणाली लागु भएर प्रादेशिक र स्थानीय सरकारहरूलाई पनि आफ्नै बजेट (वित्त नीति) बनाउने अधिकार दिइएपछि पूँजीगत खर्चको अवस्थामा सुधार आउने जुन अपेक्षा थियो त्यसमा पनि क्रमशः तुषारापात भएको छ । प्रादेशिक र स्थानीय सरकार हरूले पनि सङ्घीय सरकारकै विकृतिहरूको सिको गर्न थालेको देखिएको छ । वित्तीय सङ्घीयताको अभ्यास फराकिलो हुँदै जान सकेको छैन ।

विनियोजित पूँजीगत बजेटबाट भएको वास्तविक पूँजीगत खर्चको प्रतिशत ।

स्रोत: महालेखा नियन्त्रक कार्यालय, २०७८

विगत ६ वर्षयता राष्ट्रिय ऋणमा नाटकीय वृद्धि भएको छ । आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा ५४४.९१ अर्ब रुपियाँ रहको नेपालको सार्वजनिक ऋण २०७८ चैत रु. १,८५६ अर्ब पुगेको छ । यसमा आन्तरिक ऋण रु.८ खर्ब ८० अर्ब र बाह्य ऋण रु.९ खर्ब ८४ अर्ब ९९ करोड छ । आगामी आर्थिकमा ५ खर्ब रुपियाँ अर्थात् एकै वर्षमा कुगाउको १२ प्रतिशत ऋण उठाउने प्रस्ताव नयाँ बजेटले गरेको छ । छ वर्षको अवधिमा यसरी भण्डै साढे तीन गुणाको बढोत्तरी भएर राष्ट्रको ऋण कुगाउको करिब ४० प्रतिशत पुग्नु चिन्ताको विषय हो । मुख्यगरी यति ठुलो रकमको ऋण कुनै ठुला

पूर्वाधार र उपादनशील क्षेत्रको विस्तारमा लगानी नभएर प्रतिफल नदिने वितरणमुखी सामाजिक सुरक्षा वा प्रचारमुखी रोजगार आदि कार्यक्रमहरूमा खर्च भएको छ ।

बजेट र योजना निर्माण

आर्थिक वर्ष २०७९/८० का लागि भर्खरै प्रस्तुत सङ्घीय बजेटको उदाहरणले नेपाली अर्थतन्त्रमा मूलभूत कमजोरीहरूलाई उजागर गर्छ । अनुमानित राजस्व आयको लक्ष्य भन्दा र चालू खर्चको प्रस्तावित रकम बढी छ । जम्मा पूँजीगत खर्च ३८० अर्ब विनियोजन भएको छ जुन कुल विनियोजनको २१ प्रतिशत मात्र हो । त्यसमा पनि ४९८ अर्ब ऋण र ५५ अर्ब रूपियाँ अनुदानबाट खर्च जुटाउने प्रस्ताव छ । यसले एकै आर्थिक वर्षमा राष्ट्र ऋणलाई कुल गार्हस्थ्य उत्पादको १२ प्रतिशतले बढाउनेछ । नेपालको बजेटका यी चरित्रहरू स्थायी समस्याका रूपमा छन् । बजेट निर्माण प्रक्रिया मुलुकको न्यून आय-न्यून बचत-न्यून लगानी- न्यून उत्पादकत्व-न्यून रोजगारी सिर्जनाको दुष्चक्रलाई भत्काएर आर्थिक सूचक्र (virtuous cycle) मा पदार्पण गर्ने राजनीति इच्छाशक्ति र दूरदृष्टिको अभाव रहेको छ ।

विगत तीन दशकयताका सबै बजेट वक्तव्यका प्राथमिकताहरू समान छन्:- कृषि, पर्यटन, जलविद्युत् उत्पादकत्व वृद्धि रोजगारी सिर्जना, औद्योगीकरण आदि । तर जलविद्युत् विकासमा भएको आंशिक आशावादी प्रगतिबाहेक अन्य क्षेत्रमा देखाउन लायक प्रगति भएको छैन । प्राथमिकतामा परेको भनेको कृषिमा विगत एक दशकमा कुल बजेटको औसत २.९ प्रतिशतमात्र विनियोजन भएको देखिन्छ । योजना छनोट, योजना निर्माण र योजना बैंक स्थापना आदि पक्षमा सुधार गर्ने प्रयास सङ्घीय सरकारको तहमा नै हुन सकेको छैन र प्रादेशिक र स्थानीय सरकारको तहमा योजना निर्माणदेखि कार्यान्वयन र दिगो सञ्चालनमा भएका समस्याहरूको सम्बोधनको अलग्गै प्रयास हुनु जरूरी छ ।

बजेट आफैँमा बहुआयामिक दस्तावेज र प्रक्रिया हो । आर्थिक ऐनका रूपमा यो कानून हो । यो सत्तारूढ राजनीतिक दलको राजनीतिक

दूरदृष्टि र प्रस्तावित कार्ययोजनाहरूको राजनीतिक स्वमित्वको अभिलेख हो । राष्ट्रिय आयव्ययको विवरण हो । योजनाहरूको फेहरिस्त हो र मलुकुको उन्नतिको 'ब्लु प्रिन्ट' पनि हो । त्यस्तै लोकतान्त्रिक पद्धतिमा यो जीवनचक्रीय (Ecosystem) शैलीको अर्थराजनीति प्रक्रिया पनि हो । विभिन्न राजनीतिक दलहरूले आफ्नो सिद्धान्तअनुसारका चुनावी घोषणापत्रहरू बनाउँछन् । तिनै घोषणापत्रको गुणवक्ताका आधारमा खास दलको संसदमा बहुमत आउँछ । बहुमत आउने दलले सरकार बनाउँछ, घोषणापत्रमा आधारित नीति कार्यक्रम र नीति तथा कार्यक्रममा आधारित बजेट आउँछ । सिद्धान्ततः त्यसरी नै आउनुपर्छ । ती कार्यक्रम र बजेटमाथि सम्बन्धित व्यवस्थापिकामा घनिभूत बहस र छलफल हुने अपेक्षा गरिन्छ ।

तर नेपालका सन्दर्भमा यो चक्र धेरै टाउँमा टुटेको र खण्डित भएको देखिन्छ । दलहरूभित्रको आन्तरिक लोकतान्त्रिक अभ्यास कमजोर भएको छ जसले विचारहरू अद्यावधिक एवम् परिष्कृत हुन सकेका छैनन् । घोषणापत्रहरू यथार्थपरक हुनसकेका छैनन् । बजेट प्रणालीलाई मुलुकका आर्थिक समस्या र समाधान सापेक्ष बनाउने भूमिकामा सङ्घीय संसद नै खरो उत्रन सकेको छैन । बहुसङ्ख्यक विधायकहरू आर्थिक मुद्दाहरूमा सुसूचित छैनन् । सिङ्गो बजेट प्रक्रिया राजनीतिक स्वामित्वहीन र कोरा कर्मकाण्डमा सीमित भएकाले मुलुकको हितमा परिणाममुखी बन्न नसकेको हो ।

दलहरूभित्रको
आन्तरिक लोकतान्त्रिक
अभ्यास कमजोर भएको
छ जसले विचारहरू
अद्यावधिक एवम्
परिष्कृत हुन सकेका
छैनन् ।

अबको बाटो

१. नेपालको अर्थतन्त्र संरचनागत रूपले नै जोखिमपूर्ण बन्दै गएको छ । कृषि र गैरकृषि दुवै क्षेत्रको उत्पादनमा धान्न नसकिने ढङ्गले ह्रास आएको छ त्यसैले रोजगारी विस्तार हुन सकेको छैन र व्यापार

घाटा कुगाउको आधाभन्दा बढी हुन थालेको छ । यो घाटा व्यापारको भुक्तानी गर्न आवश्यक विदेशी मुद्रा आयको एउटै स्रोत वैदेशिक रोजगारीबाट आइरहेको रेमिट्यान्स हो । यसमाथिको निर्भरता कति जोखिमपूर्ण छ भन्ने हालैको श्रीलङ्काको दृष्टान्तले प्रष्ट्याएको छ ।

२. उत्पादकत्व वृद्धि, रोजगारी सिर्जना र आयात प्रतिस्थापनका उपायहरू अवलम्बन गर्न मुलुकको राजनीतिक वृत्त, सङ्घीय र प्रादेशिक संसदहरू र राष्ट्रिय नीति निर्माण तहमा कतै पनि घनिभूत छलफल भएको वा हुने गरेको छैन । खासगरी व्यवस्थापिकामा हुने बहस र छलफलहरूमा अर्थतन्त्रको अवस्था र आर्थिक मुद्दाहरूले अत्यन्तै कम प्राथमिकता पाउने गरेका छन् । यो परिस्थितिमा परिवर्तन हुनु आवश्यक छ ।
३. प्रमुख राजनीतिक दलहरूको आर्थिक नीति र योजनाहरूबारे दलहरूभित्रै गहन बहस पैरवी हुने गरेको छैन । आफ्ना सांसदहरूलाई आर्थिक मुद्दाहरूमा निरन्तर प्रशिक्षण र ज्ञान अद्यावधिक गर्ने परम्परा संस्थागत भएको छैन । यसको असर प्रदेश र स्थानीय तहका योजना छनोट र बजेट निर्माणमा प्रत्यक्ष रूपले परेको देखिन्छ ।
४. सङ्घीय सरकारको नै बजेट लेखन वस्तुवादी छैन । खर्च नहुने ठाउँमा हरेक वर्ष बजेट विनियोजन हुने तर आवश्यक एवम् छिटो लाभ दिने योजनाहरूमा सधैं बजेट अभाव भइरहने दीर्घरोगको सिकार नेपालको बजेट लेखन भएको छ । यसमा सुधारका लागि विधायिकी हस्तक्षेप आवश्यक र प्रभावकारी हुनुपर्छ ।
५. पूँजीगत खर्च असाध्यै न्यून हुने गरेको दशकौँ बितेको छ । यसले गर्दा उपलब्ध स्रोतको परिचालन पनि हुन सकेको छैन । मध्यकालीन खर्च संरचना र समयमै ठेक्का लगाउने अभ्यासलाई कार्यान्वयन गर्न असजिलो परेको छ । सरकारले समयमै प्रभावकारी पूँजीगत खर्च गर्न नसक्ने रोग प्रादेशिक र स्थानीय सरकारहरूमा पनि उत्तिकै भङ्गिएको छ । पूँजीगत खर्च हुन नसक्दा बैङ्किङ प्रणालीमा

लगानी योग्य रकमको अक्सर कमी हुने गरेको छ । पूँजीगत खर्च हुन नसक्नुका कारणहरूमाथि मात्रै अलग्गै मन्थन र समाधानको खोजी गर्न ढिला भइसकेको छ ।

६. सङ्घीय शासन प्रणालीमा संवृद्धिको एउटै मार्ग वित्तीय सङ्घीयता (fiscal federalism)को प्रभावकारी कार्यान्वयन हो । नेपालको नीति निर्माणकै तहमा पनि यसबारे साक्षरतासम्म पनि देखिएको छैन । यसका सिद्धान्त, अभ्यास र प्रक्रियाबारे संसद, राजनीतिक दलहरू र प्रशासन संयन्त्रमा आवश्यक प्रशिक्षण र बुझ्ने बुझाउने संस्कार प्रारम्भ नै हुन सकेन ।
७. आर्थिक सुशासन र पारदर्शिताको प्रश्न भनभन जटिल बन्दै गएको छ । सङ्घीयताले खर्च गर्ने अधिकार र बजेट निर्माणको प्रक्रियालाई निक्षेपित गरेको छ तर सोहीअनुरूप सार्वजनिक खरिद र सार्वजनिक खरिदमा विधि एवम् पारदर्शिताको संस्थागत र कानुनी व्यवस्था हुन सकेको छैन । एउटै सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय र सार्वजनिक खरिद ऐनले काम चलाउने जुन जबर्जस्ती छ, त्यसले परिणाम दिँदैन । खासगरी स्थानीय तहको सरकारसम्म उनीहरूकै कानुनले सुनिश्चित गर्ने पारदर्शिता र सुशासन संयन्त्रको आवश्यकता छ ।
८. राष्ट्रिय प्रकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगजस्ता संवैधानिक निकायहरूले तय गर्ने अनुदान र स्रोत बाँटफाँडका सूत्र आदिको अभ्यासमा पुनरावलोकन गनुपर्ने आवश्यकता छ । सङ्घीय संविधानले अनावश्यक ठहर्‍याएका केन्द्रीकृत पद्धतिको प्रवर्धन गर्ने संस्थाहरू तत्काल खारेज गर्नु आवश्यक छ ।
९. स्थानीय र धेरै हदमा प्रदेश सरकारहरूलाई पनि योजना छनोट, बजेट विनियोजन, बजेट लेखन, विनियोजित बजेटको खर्च प्रभावकारिता र आर्थिक पारदर्शितामा नियमित एवम् सघन तालिमको आवश्यकता छ । व्यवस्थापिका र कार्यपालिका दुवैलाई यस्ता सिपहरूको सबलीकरण आवश्यक छ ।

१०. विधि निर्माणको सार्वभौम अधिकार भएका विधायकहरूमा मुलुकको भविष्यसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने आर्थिक नीति, आँकडा र प्रवृत्तिहरूबारे चासो, ज्ञान र तदनुसारको कार्यतत्परता विकास गर्नु अहिलेको अहम् आवश्यकता हो ।

- डा. दिनेश मड्युराई

अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र भूराजनीति

परराष्ट्र नीति

परराष्ट्र नीति राष्ट्रको ऐना हो । यसलाई घरेलु नीतिको विस्तारित रूप मानिन्छ । घरेलु नीति र परराष्ट्रनीति एक अर्काका परिपूरक र अन्योन्याश्रित रहेका हुन्छन् । घरमा जति एकता, मेलमिलाप, सहमति र शक्ति कायम हुन्छ, परराष्ट्र नीति त्यतिकै प्रभावकारी र विश्वसनीय बन्न जान्छ त्यसैले घरभित्रको एकता, मेलमिलाप, अनुशासन र राष्ट्रिय संस्थाहरूको क्षमता र शक्तिले परराष्ट्र नीतिको आधारशिला बन्न जान्छ । घर कमजोर भए, घरभित्र भैँभगडा भए, राष्ट्रिय स्वार्थमा पनि सहमति हुन नसके देशमा पराइले तानाबाना बुन्न सुरु गरिहाल्छन् । राष्ट्रिय स्वाभिमानका कुरा फितलो पर्न जान्छ । राष्ट्रिय स्वाभिमानका लागि देशको प्रतिष्ठा र विश्वसनीयता कायम गर्न, राष्ट्रिय हितको विषयमा देशभित्रका सम्पूर्ण शक्तिहरूले एउटै स्वर र लयमा आवाज उठाउन सकेको खण्डमा परराष्ट्र नीति प्रभावकारी र नतिजामुखी बन्न जान्छ ।

• लेखक संयुक्त राष्ट्रसङ्घका लागि नेपालका पूर्व राजदूत हुनुहुन्छ ।

सहमतीय कूटनीति नेपालको आवश्यकता हो । परराष्ट्रनीतिको जग कमजोर भए, नेपाल र नेपालीको अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबिच प्रतिष्ठा र विश्वसनीयता घटेर जान्छ । राजनैतिक नेतृत्वको बोली, शैली र व्यवहारले नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय समुदायमा विश्वसनीयता स्थापित हुने हो । एकपटक विश्वसनीयता गुम्न पुगे पुनःस्थापित गर्न समय लाग्छ । विश्वसनीयता कूटनीतिमा महत्त्वपूर्ण सम्पत्ति (Asset) हो । छिमेकी र मित्रहरूले विश्वास गर्ने वातावरण बन्न सकेमात्र हाम्रो जस्तो संवेदनशील भूराजनीतिको नीतिको व्यवस्थापनमा सघाउ पुग्छ ।

परराष्ट्रनीति राष्ट्रको नीति हो । नेपाली जनताको सर्वोत्तम हित नै परराष्ट्र नीतिको उद्देश्य हो त्यसैले परराष्ट्र नीतिलाई समग्रतामा (Whole of Government Approach) हेर्नुपर्छ । मन्त्रालय र विभाग पिच्छे, नेतै पिच्छे अलग अलग बोली र शैली प्रदर्शित भए परराष्ट्रनीतिको आधारशिला कमजोर हुन जान्छ ।

कुनै पनि देशको परराष्ट्र नीति निर्माण र सञ्चालनमा स्थायी र परिवर्तनशील कारक तत्व निर्णायक रहेका हुन्छन् । त्यसमध्ये भूगोल स्थायी र निर्णायक रहेको हुन्छ । दुई शताब्दी अघि फ्रान्सका सम्राट नेपोलियनले भनेका थिए “कुनै देशको परराष्ट्र नीति बुझ्नु छ भने त्यस देशको भूगोल अध्ययन गर ।” देशको भौगोलिक अवस्थिति, सिमाना, त्यसभित्र रहेका प्राकृतिक स्रोतसाधन, नदीनाला, कच्चापदार्थ, व्यापार वाणिज्य र पारवहन बारे जानकारी राख्नु निकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । त्यस देशको जातजाति, भाषा-भाषी, जातिगत बनोट र जीवनशैली जान्नु पनि यस सम्बन्धमा उत्तिकै जरूरी हुन्छ । परराष्ट्र नीति निर्माणमा विद्यमान अन्तर्राष्ट्रिय परिवेश र परिस्थितिको प्रभाव महत्त्वपूर्ण रहेको हुन्छ । यसको पनि उत्तिकै ख्याल गर्नुपर्छ ।

परराष्ट्र नीति र कूटनीति

परराष्ट्र नीतिको कार्यान्वयन कूटनीतिक संयन्त्रमार्फत गरिन्छ । कूटनीतिक संयन्त्र भन्नाले परराष्ट्र मन्त्रालय र अन्तर्गत विदेशस्थित कूटनीतिक नियोगहरू, परराष्ट्र मन्त्रालय, परराष्ट्र नीति निर्माण र कार्यान्वयन प्रक्रियाको

केन्द्र बिन्दुमा रहनुपर्छ । नेपालले विभिन्न देशमा गरि ३० राजदूतावास, ३ स्थायी नियोग (न्युयोर्क, जेनेभा, भिएना) मा गरि ३३ राजदूतावास सञ्चालन गरेकोछ । यी सबैका प्रमुख नेपाल सरकारद्वारा परराष्ट्र सेवा (४०%) र राजनीतिक क्षेत्रबाट (६०%) समावेशी सिद्धान्तबमोजिम नियुक्त गरिएका हुन्छन । यी बाहेक विभिन्न स्थानमा ६ ओटा महाबाणिज्य दूतावास का साथै भारतको बिसाखा पट्टनममा गरि जम्मा ७ कार्यालयहरू कार्यरत छन । यीनमा काम गर्ने कर्मचारीहरू लाई कूटनीतिज्ञ भन्ने प्रचलन छ ।

परराष्ट्र नीतिका संवैधानिक निर्देशक सिद्धान्तहरू

नेपालमा विभिन्न समयमा जारी गरिएका संविधानहरू हेर्दा परराष्ट्रनीतिका आधारभूत सिद्धान्तमा भिन्नता देखिँदैन । संयुक्त राष्ट्र सङ्घको बडापत्रमा अन्तर्निहित सिद्धान्त र उदेश्य, असंलग्नता, पञ्चशीलको सिद्धान्त, अन्तर्राष्ट्रिय कानुन र विश्व शान्ति प्रति प्रतिबद्ध रही नेपालको परराष्ट्र नीति सञ्चालन गर्ने कुरा उल्लेख छ । जुनसुकै राजनीतिक दलको सरकार भए पनि नेपालको परराष्ट्र नीतिका आधारभूत स्तम्भ उनै हुन् । यसैको दायरा भित्र रहेर बृहत राष्ट्रिय स्वार्थका लागि नेपालको परराष्ट्र नीति सञ्चालन गरिएको छ ।

नेपालको संविधान (बि.स. २०७२) सन् २०१५को भाग १ धारा ५ मा राष्ट्रिय हित परिभाषित गरिएको छ । राष्ट्रिय हित भन्नाले नेपालको स्वतन्त्रता, सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रियता, स्वाभिमान, नेपालीको हकहितको रक्षा, सीमानाको सुरक्षा, आर्थिक समुन्नति र समृद्धि नेपालको राष्ट्रिय हितका आधारभूत विषय हुनेछन । (२) राष्ट्रहित प्रतिकूलको आचरण र कार्य सङ्घीय कानुन बमोजिम दण्डनीय हुनेछ ।

भाग ४ मा राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति र दायित्व, धारा ५०को निर्देशक सिद्धान्तहरूको उपधारा ४ मा नेपालको स्वतन्त्रता, सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, स्वाधीनता र राष्ट्रियहितको रक्षा गर्दै सार्वभौमिक समानताका आधारमा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध कायम गरी विश्व समुदायमा राष्ट्रिय सम्मानको अभिवृद्धि गर्नेतर्फ राज्यको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध निर्देशित हुनेछ । यस्तै धारा

५१ (ड) मा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धि नीतिमा (१) नेपालको सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, स्वाधीनता र राष्ट्रिय रक्षा गर्न क्रियाशील रहदै संयुक्त राष्ट्र सङ्घको बडापत्र, असंलग्नता, पञ्चशीलको सिद्धान्त, अन्तर्राष्ट्रिय कानून र विश्वशान्तिको मान्यताका आधारमा राष्ट्रको सर्वोपरिहितलाई ध्यानमा राखी स्वतन्त्र परराष्ट्र नीति सञ्चालन गर्ने (२) विगतमा भएका सन्धिहरू पुनरावलोकन गर्दै समानता र पारस्परिकहितको आधारमा सन्धि सम्झौता गर्ने कुरा उल्लेख छ ।

यस्तै नेपाल राज्य वा सरकार पक्ष हुने सन्धि सम्झौता जस्तै शान्ति र मैत्री, सुरक्षा र सामरिक सम्बन्ध, नेपाल राज्यको सिमाना र प्राकृतिक स्रोत र त्यसको उपयोगको बाडफाडको सम्मिलन, स्वीकृति या समर्थन सङ्घीय संसदका दुवै सदनमा तत्काल कायम रहेको सम्पूर्ण सदस्य सङ्ख्याको दुई तिहाई बहुमतले गर्नुपर्ने प्रावधान रहेकोले संसदको भूमिका महत्त्वपूर्ण र निर्णायक रहेको छ ।

संविधानमा निर्दिष्ट गरिएका आधारभूत सिद्धान्त र मान्यताको परिधि भित्र बसेर नेपालले आफ्ना दुइ विशाल छिमेकी भारत र चीनका साथै जापान, अमेरिका, बेलायत, जर्मनी का सबै युरोपका अन्य मुलुकहरू दक्षिण एसिया दक्षिणपूर्व एसियाका मुलुकहरू, खाडी क्षेत्रका मुलुकहरू, अफ्रिका रहेका मुलुकहरू, संयुक्त राष्ट्र सङ्घ लगायत अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्थाहरूसँग आपसी सम्मान र हितका आधारमा परराष्ट्रनीति सञ्चालन गरेको छ । विश्वशान्तिका लागि संयुक्त राष्ट्र सङ्घको तत्वावधानमा विश्वका विभिन्न अशान्त र अस्थिर क्षेत्रहरूमा शान्ति सेना पठाउने गरेको छ । अहिलेसम्म नेपालले १४०,३५४ जना जवान र अधिकृत शान्ति स्थापनाका लागि पठाएको छ । विश्वका विभिन्न स्थानमा खटिदा ७० जनाले कर्तव्य पालनाको क्रममा शान्ति स्थापनाको लागि उच्च बलिदान गरेका छन् । विश्वशान्तिका लागि नेपालले गरेको योगदानको संयुक्त राष्ट्र सङ्घका साथै विश्वका शक्तिशाली मुलुकहरूले मुक्तकण्ठले प्रशंसा गर्ने गरेका छन् । नेपाल अहिले शान्ति स्थापनाको लागि योगदान गर्ने मुलुकमध्ये विश्वमा नै दोस्रो स्थानमा छ ।

हाम्रो राजनीतिक प्रणालीमा परराष्ट्रनीति कार्यकारी प्रमुख प्रधानमन्त्रीको अन्तिम निर्णयबाट प्रभावित हुन्छ । तापनि व्यवस्थापिका र त्यहाँ निर्वाचित भएर आउने प्रतिनिधिहरू (सांसदको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ ।) नेपाल सरकारका सम्बन्धित निकायहरूसँग आवश्यक सरसल्लाह र समन्वय गरेर परराष्ट्रमन्त्रीमार्फत परराष्ट्र नीति मुखरित भएको हुन्छ र कूटनैतिक संयन्त्र (परराष्ट्र मन्त्रालय र विदेश स्थित कूटनीतिक नियोगहरू) मा कार्यरत कर्मचारीहरूले परराष्ट्रनीतिको कार्यान्वयन गरेका हुन्छन् । असल नीति भएर मात्रै पुग्दैन । असल नीतिको असल र प्रभावकारी परिणाम दिन उत्तिकै निपूर्ण, सचेत र सजक कूटनीतिज्ञहरूको आवश्यकता पर्छ । विदेशीहरूसँग आफ्नो कुरा बुझाउन सक्ने र तर्क गर्न सक्ने कूटनीतिज्ञ तयार पार्न सके मात्र परराष्ट्रनीतिको व्यवस्थापन गर्न सहज हुन्छ । यसको लागि छुट्टै परराष्ट्र सेवा गठन गरेर कूटनीतिज्ञहरूलाई कठोर र विस्तृत तालिम दिनुपर्छ । जुन देशमा जाने हो त्यस देशको भाषा सिक्न सके धेरै सहयोगी हुन जान्छ । कूटनीतिज्ञहरूले विदेशी भाषाको ज्ञान राख्नु सुनमा सुगन्ध मानिन्छ । छिमेकीहरूसँग मैत्रीपूर्ण सम्बन्धलाई आपसी सम्मान, सद्भाव र प्रतिष्ठाका साथ समानताका आधारमा कायम गर्ने कूटनीति कौशलता देखाउन सक्नुपर्छ । भूगोल हाम्रो लागि भाग्य निर्धारण गर्ने कारक तत्व भएर बसेको बाध्यात्मक परिस्थितिलाई हामीले बुझ्न जरूरी छ ।

भूगोलको बाध्यात्मक अवस्थालाई बुझेर नेपाल निर्माता पृथ्वीनारायण शाहले "नेपाल दुई ढुङ्गाका बिचको तरुल" भनेका थिए । संवेदनशील बिरुवा "तरुलले" दुइ विशाल ढुङ्गाको बिचमा बस्नु, हुर्कनु र आफ्नो ठाउँ र अस्तित्व बचाइराख्न सधैं सचेत, सजग र सतर्क भएर विवेक प्रयोग गर्नुपर्ने

भूगोलको बाध्यात्मक अवस्थालाई बुझेर नेपाल निर्माता पृथ्वीनारायण शाहले "नेपाल दुई ढुङ्गाका बिचको तरुल" भनेका थिए ।

अवस्था रहेको हुन्छ । यस्तो संवेदनशील भौगोलिक अवस्थिति भएको मुलुकले राष्ट्रिय स्वार्थका विषयमा मतैक्यता हुनसके मात्र परराष्ट्रनीति र कूटनीतिमा विश्वसनीयता कायम रहन्छ ।

नेपालको परराष्ट्र नीतिको अध्ययन विभिन्न चरणबाट गर्न सकिन्छ

पृथ्वीनारायण शाहद्वारा सन् १७६९ मा नेपालको एकीकरणदेखि सन् १८४६ सम्मको अवधि (पृथ्वीनारायण शाहको दिव्य उपदेशमा उल्लेखित परराष्ट्र नीतिको मार्गदर्शक सिद्धान्त “नेपाल दुई ढुँगाबिचको तरुल” भनी परराष्ट्र नीतिको मार्गदर्शक सिद्धान्त स्थापित गरे । १८४६ मा राणा शासकहरूको उदयपछि १९५०-५१ (२००७) सम्मको अवधिमा राणाहरूले एक छत्र शासन गरे पनि नेपालको सार्वभौमिकता स्वतन्त्रता बचाई राखे । जङ्गबहादुर राणाले भारतमा भएको औपनिवेश ब्रिटिश सरकारलाई सन् १८५७ मा सहयोग गरेबापत नयाँगाउ भनिने ५ जिल्लाहरू फिर्ता ल्याउन सफल भएका थिए । २००७ सालको जनक्रान्तिले नेपाललाई आधुनिकतामा प्रवेश गराउनका साथै (त्यतिबेलासम्म जम्मा ४ मुलुकहरू बेलायत, अमेरिका, भारत र फ्रान्ससँग मात्र सम्बन्ध भएकोमा) परराष्ट्र नीति अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशबाट अलग रहने नीति परित्याग गरियो । सन् १९५१ देखि १९५९ (२००७ देखि २०१५) सम्मको अवधिमा सन् १९५५को इन्डोनेसियाको बाङ्गुडमा आयोजित एसिया अफ्रिकाका स्वतन्त्र राष्ट्रहरूको सम्मेलनमा भाग लिने २९ मुलुकहरू मध्ये नेपाल पनि एक रहेको थियो । सो सम्मेलनमा गौतम बुद्धका उपदेशमा आधारित रहेर पञ्चशील सिद्धान्तहरू प्रतिबद्धता व्यक्त भयो । यिनै सिद्धान्तलाई आधार मानेर सन् १९६१ मा तत्कालीन युगोस्लाभियाको राजधानी बेलग्रेडमा असंलग्न आन्दोलनको सुरुवात भएको हो । सो प्रथम शिखर सम्मेलनमा नेपालको तर्फबाट राजा महेन्द्रको नेतृत्वमा नेपाली प्रतिनिधि मण्डलले उच्च तहमा भाग लिएको थियो । प्रत्येक तीन वर्षमा आयोजना हुने असंलग्न सहअस्तित्व आन्दोलनका सदस्यहरूको बिर्शा शिखर सम्मेलन युगान्डामा आयोजना हुँदैछ । असंलग्न राष्ट्रहरू कुनै सैनिक गठबन्धनका नलाग्ने, शान्तिपूर्ण सहअस्तित्वमा विश्वास गर्ने, एक अर्काको

आन्तरिक मामिलामा हस्तक्षेप नगर्ने, सैनिक अखाडा स्थापना गर्न नदिने र स्वतन्त्र परराष्ट्र नीति अगाल्ने गर्दछन् ।

यसै अबधिमा सन् १९५५ मा चीनसँग कूटनीतिक सम्बन्ध स्थापना भएको हो । सयुक्त राष्ट्र सङ्घको सदस्यता लिनुका साथै कूटनीतिक सम्बन्धको विस्तार र विविधीकरण सुरु भयो । २०१६ देखि २०१७ (१९५९-१९६०) जम्मा १८ महिना सरकारमा रहेका प्रथम जननिर्वाचित प्रधानमन्त्री बिपी कोइरालाले १७ मुलुकसँग कूटनीति सम्बन्ध स्थापना गर्नुभएको थियो । इजरायलसँगको नेपालको कूटनीतिक सम्बन्ध यसै समयमा भएको थियो । इजरायलसँग सम्बन्ध राख्ने दक्षिण एसियामा पहिलो राष्ट्र नेपाल थियो । इजरायलसँगको सम्बन्धले नेपालको स्वतन्त्र परराष्ट्र नीति रहेको कुरा स्थापित गर्दछ । यसले नेपालको स्वतन्त्र पहिचान र अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तित्व उजागर गरेको छ । कूटनीति सम्बन्धको विस्तार र विविधीकरण गर्ने यो यात्रामा अहिलेसम्म जम्मा विश्वका १७६ मुलुकहरूसँग नेपालले दौत्य सम्बन्ध कायम राखेको छ ।

२०१७ साल देखि २०४७ सम्म आइपुग्दा नेपाल दुईपटक संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषद्को २ वर्षे कार्यकालमा निर्वाचित हुनका साथै नेपालमा दक्षिण एसियाली क्षेत्रीय सहयोग सङ्गठन (SAARC-सार्क)को मुख्यालय पनि नेपालमा स्थापना भएको छ । २०४७ सालदेखि २०६३ सम्म विभिन्न राजनीतिक दलहरूको नेतृत्वमा सरकार बने । यो अवधिमा देखिएको राजनीतिक अस्थिरताको प्रभाव परराष्ट्रनीतिमा पनि परेको देखिन्छ ।

नेपालको भौगोलिक अवस्थिति, भूराजनीतिक चुनौती र सामना गर्ने बाटो

नेपालको भौगोलिक अवस्थिति दुई विशाल मुलुक भारत र चीनबिच छ । यो अवस्थितिले नेपाललाई भूपरिवेष्ठित बनाएको छ । चीन र भारतको जनसङ्ख्या मिलायो भने विश्वभरको जनसङ्ख्याको २० प्रतिशत हुन आउँछ । यी दुई मुलुकहरू उदयमान राष्ट्रका रूपमा अगाडि बढिरहेका छन् । चीनले राजनैतिक, सैनिक, प्रविधि र कूटनीतिक माध्यमहरूमार्फत

आफ्नो प्रभाव र शक्ति, र कूटनीतिक पदचिन्ह विस्तार गरिरहेको छन । दुई शक्ति राष्ट्रबिच रहेको नेपाल शक्तिराष्ट्रहरूको हानथापमा परेको छ । नयाँ चरणको शीतयुद्धको परिवेश बन्दै गर्दा हाम्रा छिमेकीहरू दुईतिर देखिएका छन । सन् २०२० देखि भारत (QUAD-Quadrilateral Security Dialogue) सुरक्षा संवादमा आबद्ध भएको देखिन पुगेको छ भने अमेरिकाको नेतृत्वमा सुरु भएको हिन्दु प्रशान्त रणनीति (INDO-PACIFIC STRATEGY-IPS) निकट देखिएको छ । चीनले QUAD / IPS लाई आफू विरुद्ध लक्षित रणनीति मानेको छ ।

नेपाल चीनको तिब्बत प्रान्तसँग जोडिएको छ । तिब्बत चीनको सबैभन्दा संवेदनशील क्षेत्र भएकोले हामीले नचाहँदा-नचाहँदै पनि नेपाल शक्ति राष्ट्रहरूको रणनीतिक राडार (Strategic Radar) मा परेको छ । चीनको सीमा १४ मुलुकहरूसँग जोडिएकोको छ । सबैभन्दा ठुलो छिमेकी भारत हो । जनसङ्ख्याको दृष्टिले भारतले चीनलाई छिट्टै उछिन्दै छ साथै चीनसँग प्रतिस्पर्धा गर्नसक्ने सम्भावना बोकेको छिमेकी भारत नै हो । त्यस्तै सीमासँग जोडिएको अर्को मुलुक नेपाल हो । त्यसैले नेपालको भौगोलिक अवस्थिति अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ र अत्यन्त संवेदनशील भएर आएको छ ।

नेपाल असंलग्न राष्ट्र हो । कुनै पनि र कसैको पक्ष लिँदैन । प्रत्येक विषयवस्तुको त्यसको गुण दोषको आधारमा मूल्याङ्कन गरेर राष्ट्रिय हितमा निर्णय गर्ने गरेको छ । युक्रेनको विषयमा नेपालले संयुक्त राष्ट्र सङ्घ मा गरेको मतदान असंलग्न नीतिअनुरूप हो ।

यसै परिदृश्यमा कोरोना भाइरसले विश्व अर्थतन्त्र र भूराजनीतिमा ल्याएको अभ्र भनौं बदलिदो भूराजनीतिक गतिलाई तीव्रता गरिरहँदा फेब्रुअरी २४ का दिन रुसले आफ्नो छिमेकी स्वतन्त्र र प्रजातान्त्रिक युक्रेन माथि आक्रमण गरेबाट विद्यमान विश्व व्यवस्था र उदार व्यवस्थाअन्तर्गतको शासन शैली माथि नै प्रश्न खडा गरेको छ । विश्व अर्थतन्त्र युक्रेन युद्धबाट आक्रान्त भएको छ । युद्धका कारण विश्वले ऊर्जा सङ्कट, खाद्य सङ्कट भेलिरहेको छ । यही सङ्कटले अन्तिममा राजनीति सङ्कट उत्पन्न

गर्छ । तेसैमा विश्वले भोग्नु परेको जलवायु परिवर्तनको चुनौती, आन्तरिक र बाह्य राजनीतिक द्वन्दले गम्भीरतालाई बढाएको छ । यसैले राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक उथलपुथल सङ्कट उत्पन्न गर्ने हो ।

अहिले विश्वव्यापी रूपमा मूल्यवृद्धि चरमचुलीमा पुगेको छ । जनजीवन कष्टकर भएको छ । श्रीलङ्काले भोग्नुपरेको पीडादायी आर्थिक सङ्कट सन् १९४८मा श्रीलङ्का स्वतन्त्र भए पछिको गहिरो सङ्कट हो । यो सङ्कट एक रातमा बनेको पनि होइन । वर्षदेखिको भ्रष्टचार, सीमित व्यक्तिहरूको राजकाजमा रजगज र नियन्त्रण, भूराजनीतिको निपुणतापूर्वक व्यवस्थापन गर्न नसक्नुले नै जनताको असन्तुष्टि सडक, सदन र सरकारी कार्यालय र उच्च पदस्थ पदाधिकारीहरूको निवासमा छताछुलल भएको हो । यसै पृष्ठभूमि, र परिवेशमा मुलुकको बाह्य शक्तिको सङ्घर्षको केन्द्र, क्रिडास्थल बन्ने खतरा बढेर जान्छ । देशमा राष्ट्रिय एकता, मेलमिलाप नहुँदा परराष्ट्रनीतिलाई क्षणिक स्वार्थका लागि प्रयोग गर्दा, राष्ट्रिय प्रजातान्त्रिक संस्थाहरूको राजनीतिकरण गर्दा र उनीहरूको क्षमताको क्षयीकरणबाट देश सङ्कटग्रस्त हुन पुगेका धेरै उदाहरणहरू छन् ।

भूराजनीति द्वन्द्व र भूमरीबाट नेपालको स्वतन्त्रता र सार्वभौमिकता बचाई देश विकास गर्न र जनताको जीवनस्तर सुधार गर्न कतै पक्ष विपक्षमा नलागी असंलग्न परराष्ट्रनीतिप्रति प्रतिबद्ध रहनु, राष्ट्रिय लोकतान्त्रिक संस्थाहरूलाई बलियो बनाउने र उनीहरूको क्षमता सशक्त पार्नेमा तल्लीन रहनु आजको अपरिहार्यता हो, हामी सबैको कर्तव्य र जिम्मेवारी हो । मुलुकलाई पेचिलो भूराजनीतिबाट बचाउने काम हामी सबैको हो । राष्ट्रिय लोकतान्त्रिक संस्थाहरूलाई बलियो बनाउने र उनीहरूको क्षमता सशक्त पार्नेमा तल्लीन रहनु हामी सबैको कर्तव्य र जिम्मेवारी हो । बाहिरी सहयोग र साथ हामीलाई जरूरत छ, सबैका आफ्ना आफ्ना स्वार्थ हुन्छन् भन्ने कुरा हामीले बिर्सनुहुँदैन त्यसैले घरभित्रको काम हामी आफैँले गर्ने हो । नेपालको अस्मिता र सम्मान बचाउने काम पनि हामी सबैको हो । यस्तो अवस्थामा हामी सब एक भएर काम गर्नु आजको अपरिहार्यता हो, यही मात्र हाम्रो पथ हो ।

- डा. सुशील बराल

स्वास्थ्य सेवा: वित्त प्रणाली र भविष्य

पृष्ठभूमि

स्वस्थ रहनु भनेको भौतिक, मानसिक र सामाजिक रूपमा हामी ठिक अवस्थामा रहनु हो । सक्रिय जीवन जिउन र हाम्रो आयुलाई लम्ब्याउन स्वस्थ रहन जरूरी हुन्छ । स्वास्थ्य हाम्रो जीवनको निकै महत्त्वपूर्ण पाटो भएकाले राज्यको नीति, कानुन, योजना तथा कार्यक्रमहरूमा स्वास्थ्य क्षेत्र प्राथमिकतामा रहनुपर्ने क्षेत्र हो । नेपालको संविधानले स्वास्थ्यलाई नागरिकको मौलिक हकको रूपमा सुनिश्चित गर्दै प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निशुल्क प्राप्त हुने, कसैलाई पनि आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट वञ्चित नगरिने र प्रत्येक नागरिकलाई स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँचको हक हुने उल्लेख गरेको छ । यिनै हकको कार्यान्वयनलाई मार्गनिर्देशन गर्न स्वास्थ्यको क्षेत्रमा लगानी वृद्धि गर्ने, स्वास्थ्य अनुसन्धानमा जोड दिने, स्वास्थ्य संस्था र स्वास्थ्यकर्मीको सङ्ख्या वृद्धि गर्दै जाने, नागरिकको स्वास्थ्य बीमा सुनिश्चित गर्दै उपचारमा पहुँचको व्यवस्था मिलाउने, स्वास्थ्य क्षेत्रमा निजी लगानीलाई नियमन र व्यवस्थापन गरि सेवामूलक बनाउने जस्ता नीति संविधानले नै अवलम्बन गरेको छ ।

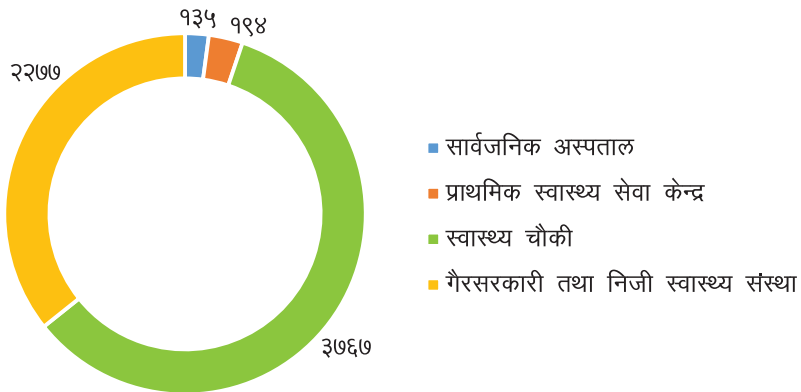
संविधानको यही मर्मलाई आत्मसाथ गर्दै राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति २०७६ ले सङ्घीय संरचनामा सबै वर्गका नागरिकका लागि सामाजिक न्याय र सुशासनमा आधारित स्वास्थ्य प्रणालीको विकास र बिस्तार गर्दै गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवाको पहुँच र उपभोग सुनिश्चित गर्ने लक्ष्य लिएको छ । यसका साथै राष्ट्रिय स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीति २०७२-७७ ले पनि स्वास्थ्य सेवामा सर्वव्यापी पहुँचका लागि स्वास्थ्य सेवामा समतामूलक पहुँच, गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा, बहुपक्षीय सहकार्य र स्वास्थ्य प्रणालीको सुधारलाई निर्देशक सिद्धान्तको रूपमा उल्लेख गरेको छ । जनस्वास्थ्य सेवा ऐन २०७५ ले स्वास्थ्य सेवालार्ई नियमित, प्रभावकारी, गुणस्तरीय र सर्वसुलभ बनाई नागरिकको पहुँच स्थापित गर्ने उद्देश्य लिएको छ । यस्ता नीतिगत तथा कानुनी पृष्ठभूमिमा हाम्रो स्वास्थ्य क्षेत्रको समग्र अवस्था, विद्यमान चुनौती र भावी कार्यदिशाबारे यस आलेखमा सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको छ ।

नेपालमा रोगव्याधिको अवस्था र स्वास्थ्य प्रवाह नेपाल रोगव्याधि भार प्रतिवेदन (Nepal Burden of Disease Report 2019) अनुसार नेपालीको औसत आयु सरदर ७१ वर्ष रहेको छ जसमध्ये महिलाको औसत आयु ७३ वर्ष र पुरुषको औसत आयु सरदर ६९ वर्ष छ । यस प्रतिवेदनअनुसार नसर्ने रोगका कारण करिब ७१ प्रतिशत र सरुवा रोग, मातृत्व, नवजात शिशु तथा पोषणसँग सम्बन्धित कारणले २१ प्रतिशत मानिसको मृत्यु हुने गरेको छ । बाँकी करिब ९ प्रतिशत मानिसको मृत्यु भने चोटपटकको कारणले हुने गरेको तथ्य छ । नसर्ने रोगमा पनि मुटुरोग र क्यान्सर प्रमुख छन् भने सरुवारोगमा क्षयरोग मृत्युको प्रमुख कारणको रूपमा देखिएको छ ।

स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय स्वास्थ्य सेवा विभागको २०७६/७७ को वार्षिक प्रतिवेदनअनुसार देशभर कुल ६,३७३ स्वास्थ्य संस्थाहरूबाट सेवा प्रवाह भइरहेको छ जसमध्ये सार्वजनिक अस्पताल १३५, प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा केन्द्र १९४, स्वास्थ्य चौकी ३,७६७ र गैरसरकारी (निजीसमेत) २,२७७ रहेका छन् । तर देशले सङ्घीय संरचना अवलम्बन गरिसकेको अवस्थामा अब जनसङ्ख्याको वितरण, भौगोलिक अवस्थिति र आवश्यकताको आधारमा सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहमा अस्पताल तथा स्वास्थ्य संस्था, स्वास्थ्य सेवा तथा जनशक्तिको विकास र बिस्तार गरिने कुरा राष्ट्रिय स्वास्थ्य

नीतिमा उल्लेख छ । जसअनुसार स्थानीय तहअन्तर्गत हरेक वडामा आधारभूत स्वास्थ्य सेवा केन्द्र, हरेक स्थानीय तहमा प्राथमिक अस्पताल, प्रदेशअन्तर्गत द्वितीय तहको अस्पताल र प्रादेशिक अस्पतालहरू रहने छन् । त्यसैगरी सङ्घीय सरकारअन्तर्गत अति विशिष्टीकृत अस्पतालहरू, हरेक प्रदेशमा कम्तीमा एउटा विशिष्टीकृत अस्पताल र एउटा स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानको स्थापना र सञ्चालन गर्ने लक्ष्य नेपाल सरकारले लिएको छ । यही नीतिअनुसार सरकारले हरेक वडामा जनसङ्ख्या र भुगोलको आधारमा १५ शैयाको अस्पतालको रूपमा एउटा स्वास्थ्य संस्थालाई स्तरोन्नति गर्ने नीतिको कार्यान्वयन सुरु गरिसकेको छ । यसरी हेर्दा अबका दिनमा आधारभूत र प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा प्रवाहको जिम्मेवारी स्थानीय सरकारहरूको मातहतमा आएको छ । रोगहरूको रोकथाम र उपचारको व्यवस्थापन स्थानीय तहमै भएमा त्यसले अन्य ठुला अस्पतालमा बिरामी चाप घटाउन र सेवाग्राहीको व्ययभार कम गर्न ठुलो योगदान पुऱ्याउने देखिन्छ ।

स्थानीय तहका स्वास्थ्य संस्थाहरू

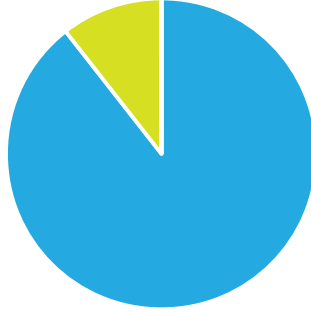
भौतिक संरचना, दक्ष मानवीय संसाधन, औषधी तथा उपकरण आदिको उपलब्धता र पर्याप्तता भने चुनौती देखिएको छ । यसका लागि स्थानीय, प्रदेश र सङ्घीय सरकारको स्पष्ट योजना तथा तयारीको आवश्यकता देखिन्छ । विशेषगरी सङ्घीय सरकारले बनाउने स्थानीय र प्रदेश

सरकारसँगसम्बन्धित नीति निर्माणमा स्थानीय र प्रदेश सरकारको अर्थपूर्ण सहभागिता हुनु जरूरी छ । नीति निर्माणमा होस् वा ती नीतिहरूको कार्यान्वयनमा, तीन तहका सरकारबिच सहकार्य, समन्वय, साभेदारीको सिद्धान्तलाई व्यवहारिक रूपमै आत्मसाथ गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

केही महत्त्वपूर्ण स्वास्थ्य सूचकाङ्क, उपलब्धि र लक्ष्य		
स्वास्थ्य सुचांक	सन् २०१५ सम्मको अवस्था	२०३० सम्मको लक्ष्य
मातृ मृत्यु दर प्रति एक लाख जिवित जन्ममा	२५८	७०
पाँच वर्षमुनिको बाल मृत्युदर जिवित जन्ममा	३८	२०
क्षयरोग प्रति एक लाख जनसंख्यामा	१५८	२०
मुटुरोग, क्यान्सर, मधुमेह र स्वासप्रस्वाससम्बन्धी रोगबाट हुने ३० देखि ७० वर्ष उमेर समुहको मृत्युदर प्रति हजार जनसंख्यामा	२.८	१.९६
चारपटक स्वास्थ्य संस्थाबाट सेवा लिने गर्भवति महिलाको (जिवित जन्ममा)	६० प्रतिशत	९० प्रतिशत
संस्थागत सुत्केरी	५५.२ प्रतिशत	९० प्रतिशत
तीन पटक स्वास्थ्य सेवा लिने सुत्केरी	२०	९०

हाल नेपालमा स्वास्थ्यसम्बन्धी व्यवसायी परिषद्हरूमा दर्ता भएको स्वास्थ्य जनशक्तिको कुल सङ्ख्या २,६७,८९१ रहेको छ । यसअन्तर्गत चिकित्सक (आयुर्वेदसमेत), नर्स, फार्मसी व्यवसायी, जनस्वास्थ्य व्यवसायी, प्रयोगशाला प्राविधिकलगायत २७ प्रकारका जनशक्ति पर्दछन् । नेपालमा स्वास्थ्य जनशक्ति र जनसङ्ख्याको अनुपात निकै कम देखिन्छ । नेपालको स्वास्थ्य जनशक्तिसम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीतिअनुसार नेपालमा प्रति १० हजार जनसङ्ख्यामा चिकित्सक ९.०४, नर्स २१.०८ र अ.न.मी. ११.८१ रहेका छन् भने चिकित्सा विज्ञान प्रयोगशाला व्यवसायीको अनुपात १०.२७ प्रतिशत रहेको छ । यी जनशक्ति मध्ये नेपाल सरकारको मातहतमा रहनेगरी सबै तहको स्वीकृत दरबन्दी ३१,५९२ जना रहेको छ (२०७८ सम्मको तथ्याङ्कमा आधारित) । तर सरकारको मातहतमा रहेको उपलब्ध

नेपालमा स्वास्थ्य जनशक्तिको अवस्था

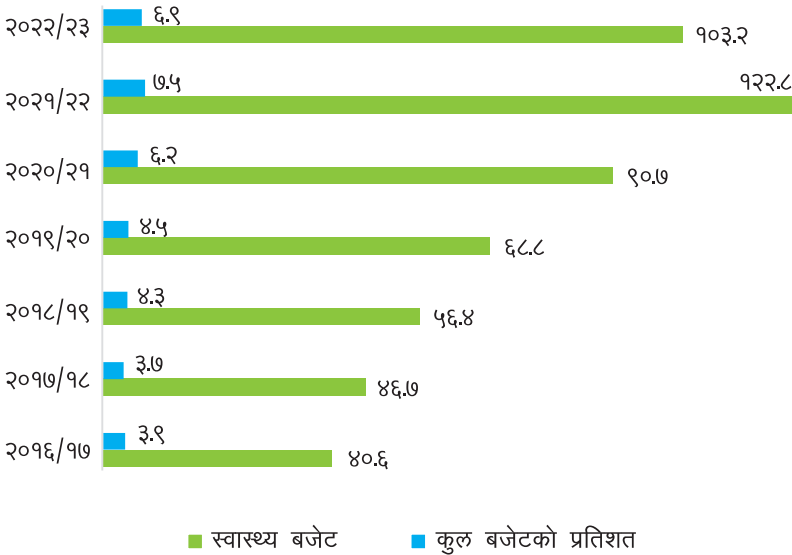
- कुल स्वास्थ्य जनशक्ति - २६७८११
- सरकारी स्वीकृत दरबन्दी - ३१५९२
- प्रति १० हजार जनसङ्ख्यामा उपलब्ध चिकित्सक - ९.०४
- प्रति १० हजारमा जनसङ्ख्यामा उपलब्ध नर्स - २१.०८
- प्रति १० हजार जनसङ्ख्यामा उपलब्ध प्रयोगशाला जनशक्ति - १०.२७

जनशक्तिले मात्र सेवा प्रवाह थग्न सक्ने अवस्था छैन । सेवाग्राहीको चापअनुसार जनशक्तिको व्यवस्थापन हुन नसक्नु, दुर्गम र ग्रामीण भेगमा स्वास्थ्यकर्मीहरूको अभाव रहनु, सङ्घीय संरचनाअनुसार जनशक्ति नियुक्ति र परिचालनको प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुनुजस्ता चुनौती स्वास्थ्य प्रणालीले सामना गरिरहेको छ । सन् २०३० मा स्वास्थ्यमा सर्वव्यापी पहुँच सुनिश्चित गर्न विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले एक हजार जनसङ्ख्यामा ४.४५ स्वास्थ्य जनशक्ति हुनुपर्ने सिफारिस गरेको छ । यसमा चिकित्सक, नर्स, मिडवाइफसहितका स्वास्थ्यकर्मीहरू पर्दछन् तर नेपालमा हाल जनसङ्ख्या र जनशक्तिको अनुपात निकै कम देखिन्छ । जस्तै: विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले प्रतिहजार जनसङ्ख्यामा २.३ चिकित्सक हुनुपर्ने सिफारिस गरेकोमा नेपालमा भने प्रतिहजारमा चिकित्सकको उपलब्धता ०.६७ मात्र रहेको छ । यसरी हेर्दा नेपालले स्वास्थ्य जनशक्तिको व्यवस्थापनमा तीनै तहका सरकारले विशेष ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

स्वास्थ्य सेवाको वित्तप्रणाली

आर्थिक पक्ष कुनै पनि देशको स्वास्थ्य प्रणालीको अभिन्न अङ्ग हो । नागरिकले स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्नका लागि आवश्यक रकमको समग्र व्यवस्थापनलाई हामी स्वास्थ्य वित्त प्रणाली भन्न सक्छौं । यसका लागि राज्यले विभिन्न स्रोतबाट वित्त व्यवस्थापन गर्छ । नेपालमा सरकारले प्रत्येक आर्थिक वर्ष स्वास्थ्य क्षेत्रको लागि विनियोजन गर्ने रकम, वैदेशिक सहयोगबाट प्राप्त हुने सहयोग, सेवान्राहीबाट प्राप्त हुने शुल्क र स्वास्थ्यबाहेकका अन्य क्षेत्रसँग सम्बन्धित सार्वजनिक कोषबाट स्वास्थ्य क्षेत्रमा हुने लगानी नै स्वास्थ्य क्षेत्रका प्रमुख वित्तीय स्रोतहरू हुन् । सेवा प्रवाहका लागि मात्र नभई स्वास्थ्य प्रणालीको क्षमता सुधारका लागि पनि स्वास्थ्य क्षेत्रको लागि वित्तको आवश्यकता पर्दछ ।

विगत दश वर्षको स्वास्थ्य बजेटको प्रवृत्ति

नागरिकले स्वास्थ्य सेवाको लागि सिधै तिर्नुपर्ने रकम (out-of-pocket payment) लाई कसरी न्यून गर्न सकिन्छ भन्ने विषयलाई पनि वित्तीय प्रणालीले ध्यान दिनु जरूरी छ । जस्तै: दिगो विकास लक्ष्यले २०३० सम्ममा स्वास्थ्यको पहुँच सर्वव्यापी बनाउने अर्थात् कुनै पनि आर्थिक कठिनाइबिना सबैले स्वास्थ्य सेवा पाउनुपर्ने लक्ष्य लिएको छ । तर नेपालमा अझै पनि स्वास्थ्य क्षेत्रमा हुने खर्चको ५७ प्रतिशत रकम स्वास्थ्य सेवाका लागि जनताले सिधै तिर्नुपर्ने रकमअन्तर्गत पर्छ । निशुल्क आधारभूत स्वास्थ्य सेवा, विपन्न नागरिक औषधीउपचार कोष, रकम, मातृस्वास्थ्य सेवामा दिइरहेको सुविधा, बीमा कार्यक्रम आदिबाट स्वास्थ्य सेवामा हुने सिधै भुक्तानीलाई घटाउने प्रयत्न नेपाल सरकारले गरिरहेको छ । स्वास्थ्य सेवाको असमान पहुँचको अन्त्य गर्न जनताले स्वास्थ्य सेवाका लागि सोभै रकम तिर्नुपर्ने अवस्थालाई न्यूनीकरण गर्नुको विकल्प छैन । किनकि जबसम्म जनताले स्वास्थ्य उपचारको लागि सिधै खल्लिको पैसा खर्च गर्नुपर्ने अवस्था रहन्छ, नागरिक स्वास्थ्य सेवाबाट वञ्चित रहने सम्भावना बढ्छ । त्यसले गरिबी निवारणमा बाधा उत्पन्न गर्छ जसले गर्दा सबैका लागि स्वास्थ्यको लक्ष्य पूरा गर्न असहज हुन्छ । त्यसका लागि स्वास्थ्य क्षेत्रमा लगानी बढाउन आवश्यक छ । विश्वव्यापी रूपमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको भण्डै १० प्रतिशत खर्च स्वास्थ्य क्षेत्रमा हुँदा नेपालमा भने ४.४५ प्रतिशतमा सीमित छ । त्यसैगरी नेपालको कुल बजेटमा स्वास्थ्य क्षेत्रको बजेट विगत २०६० देखि २०७८ सम्मका आर्थिक वर्षहरूमा चारदेखि सात प्रतिशतमा मात्र सीमित रहेको छ । त्यसैले स्वास्थ्यको सर्वव्यापी पहुँच सुनिश्चित गर्न नेपाल सरकारले गरेका सुरुवाती प्रयासहरूको विकास र विस्तार गर्न स्वास्थ्य क्षेत्रमा लगानी बढाउनुपर्ने देखिन्छ ।

कोभिड-१९ पछिको चुनौती र अवसर

विश्वव्यापी कोभिड-१९ को महामारीले नेपालको स्वास्थ्य प्रणालीमा चुनौती थपिदिएको छ । नेपालमा २०७६ सालमा आएको कोभिड-१९ संकटले ठुलो धनजनको क्षति गर्यो । कोभिड-१९ प्रतिकार्यका क्रममा नेपालले केही नयाँ कार्यहरू सुरुवात गर्यो । जस्तै: कन्ट्याक्ट ट्रेसिङ, परीक्षण प्रयोगशालाको विस्तार, सीमा नाकाहरूमा निगरानी, क्वारेन्टाइन तथा आइसोलेसन केन्द्रको स्थापना र व्यवस्थापन, तीव्र प्रतिकार्य योजना, अस्पतालहरूमा पूर्वाधारहरू

वृद्धि जस्ता नयाँ कार्यहरु स्वास्थ्य प्रणालीमा सुरुवात भयो । त्यसैगरी लक्षित जनसङ्ख्यामध्ये हालसम्म ८५ प्रतिशत जनसङ्ख्याले कोभिड १९ विरुद्धपूर्ण खोप पाइसकेका छन् । तथापि कोभिड-१९ को प्रतिकार्यलाई प्रभावकारी र चुस्तदुरुस्त बनाउने केही अवसरहरु भने नेपालले गुमाउन पुग्यो जसलाई नीति निर्माण र तिनको कार्यान्वयन गर्दा आगामी दिनमा सिकाइको रूपमा ग्रहण गर्न सकिन्छ । महामारी व्यवस्थापनको लागि समय हुँदाहुँदै पनि पूर्वतयारी गर्न नसक्नु, स्थानीय, प्रदेश र सङ्घीय सरकारबिच यथोचित सहकार्य र समन्वय हुन नसक्नु, स्वास्थ्यकर्मी व्यवस्थापन (परिचालन, उत्प्रेरणा, सुरक्षासमेत), प्रभावकारी हुन नसक्नु, कोभिड प्रतिकार्यसम्बन्धी नीति तथा योजनाहरूले स्थानीय सरकारको क्षमता र व्यावहारिक पाटोलाई ख्याल नगर्नु जस्ता कैयन् कमजोरीहरु प्रतिकार्यका क्रममा देखिए । कोभिड १९ प्रतिकार्यमा स्थानीय सरकारहरूले खेलेको भूमिका भने निकै महत्त्वपूर्ण रह्यो । स्थानीय स्रोत साधनको प्रयोग गरी समुदायस्तरमै महामारी फैलन नदिन स्थानीय निकायहरूले सक्दो प्रयास गरे । सङ्घीयदेखि स्थानीयस्तरमा भएका राम्रा अभ्यासलाई संस्थागत गर्न सकियो भने अबका दिनमा महामारीसँग स्वास्थ्य प्रणालीलाई सहज हुने छ । महामारी मात्र नभई प्राकृतिक विपत्, आर्थिक सामाजिक सङ्कट, द्वन्द्व र हिंसालगायत आकस्मिक रूपमा हुने घटना र परिस्थितिमा पनि लैङ्गिक रूपमा जबाफदेही, समतामूलक र गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा सुनिश्चित गर्नका लागि उत्थानशील स्वास्थ्य प्रणाली (Resilient Health System)को आवश्यकता खटिकएको छ । यसका लागि सरकारले उत्थानशील स्वास्थ्य प्रणाली (Resilient Health System) सम्बन्धी नीति बनाउन र यसको कार्यान्वयन तीनओटै सरकारको तहमा गर्न आवश्यक छ ।

भाती कार्यदिशा

नेपालको स्वास्थ्य प्रणालीले स्वास्थ्य सेवाको गुणस्तर र पहुँचका लागि अपनाएका नीतिगत तथा संस्थागत अभ्यासहरु प्रगतिशील मान्न सकिन्छ । जनतालाई कसरी सहज रूपमा गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्रवाह गर्ने भन्नेमा नै स्वास्थ्य नीति, रणनीति तथा मौजुदा ऐन कानुनहरु केन्द्रित देखिन्छन् तर तिनको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा भने धेरै नै चुनौतीहरु विद्यमान

छन् । विपन्न, सीमान्तकृत र जोखिम समूह जस्तै: गरिब समुदाय, पछाडि पारिएका समुदायका महिला, बालबालिका, जेष्ठ नागरिक, शिक्षा तथा आर्थिक अवसरबाट वञ्चित महिला र दुर्गम भुभागमा बसोबास गर्ने समुदायहरू र सहरी गरिबलाई स्वास्थ्य सेवा लिन अभैँ सहज छैन । आर्थिक र भौगोलिक मात्र नभई सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक र लैङ्गिक विभेदले स्वास्थ्य सेवामा असमानता सिर्जना गरेको छ । अर्को सोचनीय विषय हो हाम्रो परम्परागत सोच, मान्यता तथा व्यवहारमा ल्याउनुपर्ने परिवर्तन । उदाहरणको लागि हामी सहरी गरिबीलाई लिन सक्छौं । सामान्यता सहरी क्षेत्रमा स्वास्थ्य संस्थाहरूको उपलब्धता राम्रै भएपनि सहरी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने गरिबहरूको पहुँच स्वास्थ्य सेवामा पुग्न सकेको छैन । अर्थात् सहरमा पनि गरिबहरू बस्छन् र उनीहरू सर्वसुलभ र गुणस्तरीय स्वास्थ्यको पहुँचबाट वञ्चित हुन सक्छन् भन्ने विषयले छलफल, बहस तथा अध्ययन अनुसन्धानमा प्राथमिकता पाउन सकेको छैन । सरकारले २०७२ सालमा सहरी स्वास्थ्य नीति लागु गरेपछि सहरी स्वास्थ्यलाई लक्षित गरि केही संरचनाहरू बनेता पनि सहरी गरिबहरूको स्वास्थ्य सेवा लिने अभ्यास कस्तो छ, विद्यमान संरचना र व्यवस्थाहरू उनीहरूका लागि उपयुक्त छन् वा छैनन्, निजी क्षेत्रबाट संचालित स्वास्थ्य संस्थाहरू पनि उनीहरूका लागि कसरी पहुँचयोग्य बनाउन सकिन्छ भन्ने प्रश्नहरू अनुत्तरित छन् । यस्ता सबै खालका असमान पहुँचको अन्त्यका लागि कार्यान्वयनको खाकासहितको स्पष्ट नीति आवश्यक छ । तर बिर्सन नहुने कुरा के हो भने कुनै पनि देशको स्वास्थ्य प्रणाली सक्षम नभएसम्म जनताको स्वास्थ्यमा समान पहुँच कायम गर्न सकिँदैन । सरकारले अङ्गीकार गर्ने नीतिमा स्वास्थ्य संस्थाको भौतिक पूर्वाधार तथा उपकरण, मानवीय स्रोतसाधनको यथोचित उपलब्धता र व्यवस्थापन, पर्याप्त लगानी र प्रभावकारी अनुगमन र मूल्याङ्कनको पद्धति हुनुपर्छ । स्वास्थ्य प्रणालीले नियमित स्वास्थ्य सेवाको पहुँचको योजना बनाएर मात्र पुग्दैन । आकस्मिक घटना हुँदा

सबै खालका असमान पहुँचको अन्त्यका लागि कार्यान्वयनको खाकासहितको स्पष्ट नीति आवश्यक छ ।

स्वास्थ्य सेवालाई निर्वाध कसरी निरन्तरता दिने भन्नेबारे नीति र त्यसको कार्यान्वयनको खाकासमेत स्वास्थ्य प्रणालीसँग हुनुपर्छ । अहिलेको सङ्घीय संरचनामा आधारभूत स्वास्थ्य सेवाको कार्यान्वयनको जिम्मेवारी स्थानीय सरकारको मातहतमा भएकाले सर्वव्यापी स्वास्थ्यको लक्ष्य हासिल गर्न स्थानीय स्वास्थ्य प्रणालीलाई सक्षम बनाउनु अपरिहार्य छ । यसका लागि सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय सरकारबिचको अर्थपूर्ण समन्वय, साभेदारी र सहकार्यको आवश्यकता छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपाल सरकार, नेपालको संविधान २०७२ ।
- स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय, राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति २०१९ ।
- स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय, जनस्वास्थ्य सेवा ऐन २०७५ ।
- स्वास्थ्य सेवा विभाग, वार्षिक प्रतिवेदन, २०७७ ।
- स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय, नेपालको स्वास्थ्य जनशक्तिसम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति, २०७७/७८ -२०८६/८७ ।
- स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय, नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीति, २०७२-२०७७ ।
- स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय/एनएचएसएसपी (२०२०), नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्रको बजेट विश्लेषण (२०२०), स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय र युके एड/नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र सहयोग कार्यक्रम ।
- युएनडीपी (२०२१), स्वास्थ्य बजेट २०२१/२२ ।
- स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय(२०२१), कोभिड-१९ प्रतिकार्य : स्वास्थ्य क्षेत्र तयारी, प्रतिकार्य र सिकाइ काठमाडौं ।
- शर्मा न्यौपाने, हरि र उप्रेती, विष्णुराज, (सम्पादन), (२०७८), विभिन्न मुलुकमा कोभिड-१९ महामारीको अवस्था, व्यवस्थापनको अनुभव र नेपालका लागि सम्भाव्य सिकाइहरू (प्रकाशन सङ्ख्या: ०४५), काठमाडौं नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान ।
- अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन (२०१७) . नेपालबाट स्वास्थ्य जनशक्तिको बसाइँसराइ, काठमाडौं ।

• डा. बीष्मनाथ अधिकारी

सङ्घीय स्वास्थ्य संरचना र ऐनहरू

नेपालमा स्वास्थ्य क्षेत्रलाई व्यवस्थित, पारदर्शी, गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्रवाहित गर्न पहिलेदेखि नै निम्न ऐनहरू तर्जुमा गरि बेलाबेलामा परिमार्जन समेत गरि कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।

नेपालमा निम्नलिखित स्वास्थ्यसम्बन्धी ऐनहरू जारी भई कार्यान्वयनमा रहेका छन् :

१. आमाको दुध प्रतिस्थापन गर्ने वस्तु ऐन २०४९
२. आयुर्वेद चिकित्सा परिषद् ऐन २०४५
३. आयोडिन युक्त नुन ऐन २०५५
४. आवश्यक सेवा सञ्चालन ऐन २०१४
५. औषधी ऐन २०३५
६. कर्णाली स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान ऐन
७. चिकित्सा विज्ञान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन २०६३
८. नेपाल नर्सिङ परिषद् ऐन २०६४
९. नेपाल फार्मसी परिषद् ऐन

१०. नेपाल मेडिकल काउन्सिल ऐन २०५६
११. खोप ऐन २०७२
१२. जनस्वास्थ्य सेवा ऐन २०७५
१३. नेपाल स्वास्थ्य अनुसन्धान परिषद् ऐन २०४७
१४. नेपाल स्वास्थ्य व्यवसायी परिषद् ऐन २०५३
१५. नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन २०५३
१६. पाटन स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान ऐन
१७. पोखरा स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान ऐन २०७२
१८. मानव शरीरको अङ्ग प्रत्यारोपण ऐन २०५५
१९. राप्ती स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान ऐन २०७४
२०. राष्ट्रिय चिकित्सा शिक्षा ऐन २०७५
२१. बिफर नियन्त्रण ऐन २०५०
२२. विपी कोइराला मेमोरियल क्यान्सर अस्पताल ऐन २०५३
२३. विपी कोइराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान ऐन २०४९
२४. सङ्क्रामक रोग ऐन २०२८
२५. सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐन २०७५
२६. स्वास्थ्य बीमा ऐन २०७४
२७. स्वास्थ्यकर्मी तथा स्वास्थ्यसंस्थाको सुरक्षासम्बन्धी ऐन २०६६

१. नीति योजना तथा अनुगमन महाशाखा

यस महाशाखाअन्तर्गत :

नीति तथा योजना शाखा, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन शाखा, चिकित्सा सेवा, शिक्षा तथा अनुसन्धान शाखा र आयुर्वेद तथा वैकल्पिक चिकित्सा शाखा रहेका छन् ।

खास गरेर यो महाशाखाले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका नीति, रणनीति, योजना र मार्गदर्शन तयार पार्दछन् । नीति कार्यान्वयन, मूल्याङ्कन र

विश्लेषण गर्ने गर्दछन् । स्वास्थ्य क्षेत्रको सुधार, आवधिक योजना तर्जुमा, साधारण तथा विकास बजेट तर्जुमा विभिन्न निकायको जग्गा, भवन, मेसिन औजार आदिको आपूर्ति व्यवस्थापन गर्दछ । जनसङ्ख्या, बसाइँसराइसम्बन्धी नीति योजना र कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने रहेका छन् । त्यसै गरी स्वास्थ्य क्षेत्रको वैदेशिक सहायताको उपयोग, अध्ययन, विश्लेषण र स्वीकृत गर्ने गर्दछ । यो महाशाखाले कार्यक्रम मूल्याङ्कन, गैरसरकारी र अर्धसरकारी तथा समितिको कार्यक्रमको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्दछ । आधारभूत स्वास्थ्य सेवाको बारेमा अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने गर्दछ । प्रदेश स्तरको कार्यक्रमको सहजीकरण पनि यस महाशाखाले गर्ने गर्दछ । विभिन्न संस्थाको अध्ययन र अनुसन्धानको समन्वय गर्ने साथै जडीबुटी संरक्षण, संवर्धन र आयुर्वेदसम्बन्धी औषधीको उत्पादनसम्बन्धी नियमनको लागि समन्वय गर्दछ । त्यसैगरी आयुर्वेद तथा वैकल्पिक चिकित्साको योजना तर्जुमा यस महाशाखाबाट हुने गर्दछ ।

प्रदेश सरकार मातहत सामाजिक विकास, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय स्थापना गरिएको छ । प्रदेश र जिल्ला अस्पतालहरू यसको मातहत रहन्छन् ।

२. गुणस्तर मापदण्ड तथा नियमन महाशाखा :

यस महाशाखाअन्तर्गत गुणस्तर मापदण्ड तथा नियमन शाखा र सूचना प्रविधि शाखा रहेका छन् । यी शाखाहरूले खास गरेर सरकारी, निजी, स्वास्थ्य संस्थाहरू मेडिकल कलेज, वैकल्पिक चिकित्सा, ल्याव र रेडियोलोजीको मापदण्ड निर्धारण तथा कार्यान्वयनको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्दछन् । टेलिमेडिसन, इहेल्थ, स्वास्थ्य विद्युतीय प्रणालीका साथै औषधी व्यवस्था नीति तथा गुणस्तर निर्धारण, आयुर्वेद चिकित्सा मापदण्ड निर्धारण, स्वास्थ्य संस्थाहरूको निरीक्षण गर्ने र अन्तराष्ट्रिय स्वास्थ्य नियमनसम्बन्धी कार्य गर्ने गरेको छ ।

३. जनसङ्ख्या व्यवस्थापन तथा सूचना महाशाखा :

यसअन्तर्गत जनसङ्ख्या व्यवस्थापन तथा सूचना र लैङ्गिक समनता तथा सामाजिक समावेशीकरण शाखा पर्दछन् । यी शाखाहरूले जनसङ्ख्यासम्बन्धी अध्ययन, नीति, ऐन नियम तर्जुमा एवम् कार्यन्वयन गर्ने प्रजनन, मृत्यु, विवाह र बसाइँसराइसम्बन्धी दीर्घकालीन, आवधिक र वार्षिक कार्यक्रम तर्जुमा कार्यान्वयन र अनुगमन गर्ने गर्दछन् । साथै कार्यक्रमहरूलाई लैङ्गिक संवेदनशील, उत्तरदायी, कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गराउने रहेका छन् ।

४. स्वास्थ्य समन्वय महाशाखा :

यसअन्तर्गत प्रादेशिक तथा स्थानीय स्वास्थ्य समन्वय, बहुक्षेत्रीय समन्वय, विकास, सहायता र सार्वजनिक सूचना समन्वय शाखा रहेका छन् । यो महाशाखाले सञ्चार व्यवस्थापन, गुनासो व्यवस्थापन, प्रदेश तथा स्थानीय तहको सूचना सङ्कलन र व्यवस्थापन तालिम, छात्रवृत्ति, अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्थाहरूसँग समन्वय र सहकार्य गर्दछ । प्रदेश तथा स्थानीय तहमा स्वास्थ्य कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने समन्वय र सहजीकरण गर्ने, स्वास्थ्य सम्पर्क एकाइको रूपमा कार्य गर्ने, संसाधनको अभिलेख राख्ने कार्य गर्दछ । साथै पोषण, कृषि, पशु, महिला बालबालिका, वातावरण, प्रदूषण, विषादी प्रयोग, सडक दुर्घटना, विद्यालय स्वास्थ्य, आपतकालीन अवस्थाको व्यवस्थापन सञ्चालन र श्रम तथा वैदेशिक रोजगारका लागि जानेहरूको स्वास्थ्य र स्वास्थ्य पर्यटन सम्बन्धमा सरोकारवाला निकायसँग समन्वय गरी आवश्यक कार्य गर्ने गरेका छन् ।

५. प्रशासन महाशाखा :

यस महाशाखामा कर्मचारी प्रशासन शाखा, आर्थिक प्रशासन शाखा, कानून शाखा र आन्तरिक प्रशासन शाखा रहेका छन् ।

यस महाशाखाअन्तर्गत संगठनात्मक संरचना, प्रशासन सुधारका कामहरू गरिन्छन् । आवश्यक जनशक्तिको दरबन्दी सृजना पदस्थापना नियुक्ति

गरिन्छ । सङ्गठनात्मक संरचना र प्रशासन सुधारका काम गरिन्छ । यसै महाशाखाअन्तर्गत आर्थिक योजना निर्माण, बजेट निकाशा, विनियोजन, प्रतिवेदन र लेखा परीक्षणसम्बन्धी कार्य गर्ने गराउने गरिन्छ । साथै केन्द्रीय लेखा, लेखा प्रणाली तथा आन्तरिक लेखा प्रणाली व्यवस्थापन गरिन्छ । यसका साथै स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित ऐन नियमावली तर्जुमा एवम् परिमार्जन गर्ने कार्यका साथै आवश्यक कानुनी राय सुभाष प्रदान गर्ने र मन्त्रालयसँग सम्बन्धित सरकारी मुद्दा मामिलासम्बन्धी प्रतिरक्षात्मक कार्य गर्दै आन्तरिक प्रशासन र कार्यलय व्यवस्थापनको कार्य सम्पादन गर्ने गरिन्छ ।

स्वास्थ्य आपतकालीन तथा विपत् व्यवस्थापन एकाइ :

स्वास्थ्य आपतकालीन तथा विपत्को अवस्थामा स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयको सचिवालयको रूपमा काम गर्ने गर्दछ । गृह मन्त्रालय, राष्ट्रिय रोग नियन्त्रण केन्द्र र स्याटलाइट अस्पतालहरूसँग सहकार्य गर्ने गरिएको छ ।

स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयका कार्यक्रमहरू :

१. प्रजनन तथा मातृ स्वास्थ्य सेवा

- परिवार नियोजन कार्यक्रम
- सुरक्षित मातृत्व कार्यक्रम
- महिला स्वास्थ्य स्वयम्सेविका कार्यक्रम
- किशोरकिशोरी यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य कार्यक्रम
- सुरक्षित गर्भपतन सेवा

२. बाल स्वास्थ्य सेवा

- समुदायमा आधारित एकीकृत नवशिशु बालरोग व्यवस्थापन
- राष्ट्रिय खोप कार्यक्रम
- पोषण कार्यक्रम

३. निशुल्क स्वास्थ्य सेवा, नसर्ने रोग रोकथाम कार्यक्रम

४. सरुवा रोग नियन्त्रण सेवा

- औलो रोग नियन्त्रण कार्यक्रम
- कालाजार रोग नियन्त्रण कार्यक्रम
- हात्तिपाइले रोग नियन्त्रण कार्यक्रम
- डेंगु रोग नियन्त्रण कार्यक्रम
- जेनेटिक रोग नियन्त्रण कार्यक्रम
- कुष्ठ रोग नियन्त्रण कार्यक्रम
- क्षय रोग नियन्त्रण कार्यक्रम
- एचआइभी एड्स तथा यौन रोग नियन्त्रण कार्यक्रम

५. आपतकालीन स्वास्थ्य व्यवस्थापन :

- महामारी तथा प्रकोप निगरानी कार्यक्रम
- प्रकोप व्यवस्थापन कार्यक्रम

स्वास्थ्य मन्त्रालय मातहतका विभागहरू

१. स्वास्थ्य सेवा विभाग :

यसमा एकीकृत स्वास्थ्य सूचना व्यवस्थापन, वातावरणीय स्वास्थ्य तथा स्वास्थ्यजन्य फोहरमैला व्यवस्थापन, स्वास्थ्य पूर्वाधार विकास, आपूर्ति व्यवस्थापनका कार्य हेर्ने गरिन्छ । त्यसैगरी उपचारात्मक सेवा महाशाखाले अस्पताल सेवा सुदृढीकरण, आधारभूत तथा आकास्मिक सेवा व्यवस्थापन, आँखा, इएनटी तथा ओरल हेल्थसम्बन्धी कार्यसम्पादन गरिन्छ । परिवार कल्याण महाशाखाले बाल स्वास्थ्य तथा खोप सेवा, मातृ तथा नवशिशु, परिवार योजना तथा प्रजनन स्वास्थ्य र पोषणसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गर्दछ । इपिडीमियोलोजी तथा रोग नियन्त्रण महाशाखाबाट एनटिडी तथा किटजन्य रोग नियन्त्रण, जेनेटिक तथा अन्य सरुवा रोग नियन्त्रण, रोग निगरानी तथा अनुसन्धान, इपिडेमियोलोजी तथा महामारी व्यवस्थापन, एनसीडी तथा मानसिक स्वास्थ्य र कुष्ठ रोग नियन्त्रण तथा आयोजना व्यवस्थापनको कार्य गर्ने गरिएको छ । यसै गरि नर्सिङ तथा सामाजिक सुरक्षा महाशाखाले नर्सिङ क्षमता विकास, जिरियाट्रिक तथा लैङ्गिक हिंसा व्यवस्थापन र सामाजिक स्वास्थ्य सुरक्षा

हेरिन्छ । यसै गरि विभाग मातहतको प्रशासन र आर्थिक प्रशासन हेर्नलाई व्यवस्थापन गरिएको हुन्छ ।

२. औषधी व्यवस्था विभाग :

जनसुरक्षित, असरयुक्त र गुणयुक्त औषधी बारे ध्यान दिने र औषधीको उत्पादन, बिक्री वितरण, निकासी, पैठारी सञ्चय र सेवनबारे निरीक्षण, अनुगमन गर्ने गरिन्छ । औषधी व्यवस्थासम्बन्धी नीति एवम् कानुनको तर्जुमाको कार्य गर्ने । औषधी उद्योग स्थापनाको सिफारिस, उत्पादनको अनुज्ञापत्र खुद्रा र थोक पसल खोल्न अनुमति दिने कार्य गर्दछ । यस विभागले औषधी मूल्याङ्कन तथा दर्ता, औषधी तथा बायोलोजिकल्स मूल्याङ्कन, औषधी पैठारी, उद्योग स्थापना, योजना तथा समन्वय, औषधी सूचना तथा तालिम, औषधीय निगरानी, अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा कानुन कार्यान्वयनसम्बन्धी कार्य गर्दछ ।

३. आयुर्वेद तथा वैकल्पिक चिकित्सा विभाग

जडीबुटी तथा औषधी ब्यवस्थापन, आयुर्वेद स्वास्थ्य प्रवर्धन र आयुर्वेद चिकित्सा महाशाखा वैकल्पिक चिकित्सा महाशाखा, आयुर्वेद सेवा व्यवस्थापन शाखा, होमियोप्याथी तथा आम्ची चिकित्सा शाखा र प्राकृतिक तथा अकुपञ्चर चिकित्सा शाखा रहेका छन् । जडीबुटी, आयुर्वेद औषधीका साथै स्वास्थ्य आहार, विहार र आचार, वातावरणीय स्वास्थ्यलगायतको प्रवर्धनात्मक मौलिक विधि अपनाई प्रोत्साहन गर्ने कार्य रहेको छ । आयुर्वेद अस्पताल सञ्चालन र होमियोप्याथी तथा आम्ची चिकित्सा सेवाको सुदृढीकरण गर्दै प्राकृतिक तथा अकुपञ्चर चिकित्सा सेवालाई गुणस्तरीय सुनिश्चित गराउने कार्य गर्दछ ।

स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय मातहत राष्ट्रिय एड्स तथा यौन रोग नियन्त्रण केन्द्र, राष्ट्रिय स्वास्थ्य शिक्षा सूचना तथा सञ्चार केन्द्र, राष्ट्रिय जनस्वास्थ्य प्रयोगशाला, राष्ट्रिय क्षयरोग केन्द्रलाई व्यवस्थापन गरिएको छ । त्यसै गरी केन्द्रीय अस्पतालको रूपमा वीर अस्पताल, कान्तिबाल अस्पताल, मानसिक अस्पताल, शुक्रराज ट्रपिकल तथा सरुवा रोग अस्पताल, परोपकार प्रसुति तथा महिला अस्पताल, नरदेवी आयुर्वेदिक केन्द्रीय अस्पताल, पशुपति होमियोप्याथी केन्द्र, युनानी औषधालय, सिभिल अस्पताल, श्री वीरेन्द्र

अस्पताल र प्रहरी अस्पताल रहेका छन् । हाल नेपालमा २० स्नातक र २१ स्नातकोत्तर अध्ययन गराउने मेडिकल संस्थानहरू रहेका छन् ।

मुख्य रूपमा चिकित्सा शास्त्र अध्ययन संस्था, विपी कोइराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान, मणिपाल मेडिकल कलेज, कलेज अफ मेडिकल साइन्स, काठमाडौं मेडिकल कलेज, नेपाल मेडिकल कलेज, युनिभर्सल मेडिकल कलेज, काठमाडौं युनिभर्सिटी स्कुल अफ मेडिकल साइन्स, नेशनल मेडिकल कलेज, चितवन मेडिकल कलेज, लुम्बिनी मेडिकल कलेज, गण्डकी मेडिकल कलेज, पाटन स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान, नेपाली सेना स्वास्थ्य विज्ञान संस्थान, विराट मेडिकल कलेज, कर्णाली स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान, पोखरा स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान, राष्ट्रिय चिकित्सा विज्ञान प्रतिष्ठान रहेका छन् । यी कलेजका आफ्नै अस्पतालहरू छन् र कुनै संस्थाहरू निजी क्षेत्रका रहेका छन् । यसको साथै विपी कोइराला क्यान्सर अस्पताल भरतपुर र भक्तपुर क्यान्सर अस्पताल समेत रहेका छन् । कैयौं निजी र सामुदायिक अस्पतालहरूको नाम यस लेखमा समावेश गरिएको छैन ।

प्रदेश सरकार मातहत सामाजिक विकाश, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय स्थापना गरिएको छ । प्रदेश र जिल्ला अस्पतालहरू यसको मातहत रहन्छन् । प्रदेश स्वास्थ्य निर्देशनालयले प्रदेशिक स्वास्थ्य नीतिगत कार्यहरू, रणनीति, कार्यक्रम, योजना तयार गर्ने कार्य यस निर्देशनालयले गर्ने गर्दछ । यसै गरी स्थानीय तहले पनि आफ्नो अस्पताल र स्वास्थ्य केन्द्रहरू सञ्चालन गर्ने गर्दछन् ।

नेपालको संविधान २०७२ ले प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निशुल्क प्राप्त गर्ने र कसैलाई पनि आकस्मिक सेवाबाट वञ्चित गर्न नपाउने कुरा उल्लेख गरिएको छ । सबै नागरिकलाई स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँचको हकको व्यवस्था गरिएको छ । यी कुराहरू प्राप्त गर्न अरु धेरै कार्यसम्पादन गर्न बाँकी छ । जनस्वास्थ्यबारे व्यापक छलफल र संरचना र गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्नु जरूरी छ । स्वास्थ्य क्षेत्रमा नागरिकहरू ठगिएको महसुस गर्दछन् । गुणस्तरीय स्वास्थ्य जनशक्ति र सेवा आजको आवश्यकता हो ।

• सीता काफ्ले वाऱले

दिगो विकास लक्ष्य र राष्ट्रिय गौरवका आयोजना

दिगो विकास लक्ष्यहरू

दिगो विकास लक्ष्य एउटा विश्वव्यापी सम्झौता हो जसले सन् २०३० सम्ममा सबै प्रकारका गरिबीको उन्मूलन गरी मानव, पृथ्वी र समृद्धिको लागि एक समान, न्यायपूर्ण र सुरक्षित विश्व निर्माण गर्ने परिकल्पना गर्दछ । दिगो विकासका १७ लक्ष्य तथा १६९ सहायक लक्ष्यहरू २३२ सूचकहरू तय गरिएका छन् भने यसको प्राप्तिको लागि शान्ति र सहकार्यलाई आधार बनाइएको छ । दिगो विकासका लक्ष्यहरू संयुक्त राष्ट्र सङ्घको सेप्टेम्बर २०१५ को राष्ट्रसङ्घीय साधारण सभाको शिखर सम्मेलनले पारित गरेर जनवरी १, २०१६ देखि लागु गरेको छ ।

नेपालले दिगो विकास लक्ष्यमा सन् २०३० सम्म गरिबीको रेखामुनिको जनसङ्ख्यामा ५५ प्रतिशतमा भार्ने गरिबीको सघनता २.८५ प्रतिशतमा भार्ने र प्रतिव्यक्ति आय २५०० अमेरिकी डलर पुयाउने लक्ष्य निर्धारण गरेको छ । कुल बजेटको १५ प्रतिशत सामाजिक सुरक्षामा खर्च गर्ने, जनसङ्ख्यामा रोजगारीको अनुपात ७५ प्रतिशत पुन्याउने र आर्थिक जोखिम सूचक १८ प्रतिशतमा भार्नेजस्ता लक्ष्य सूचकहरू समेत निर्धारण गरिएका छन् । दिगो विकासका १७ लक्ष्यहरू देहायअनुसार रहेका छन् ।

• लेखक सङ्घीय संसद सचिवालयका सहसचिव हुनुहुन्छ ।

दिगो विकासका १७ लक्ष्यहरू देहायअनुसार रहेका छन् :

१. सबै टाउँबाट सबै प्रकारका गरिबीको अन्त्य गर्ने,
२. भोकमरीको अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षा तथा उन्नत पोषण सुनिश्चित गर्ने र दिगो कृषिको प्रवर्धन गर्ने,
३. सबै उमेर समूहका व्यक्तिका लागि स्वस्थ जीवन सुनिश्चित गर्दै समृद्ध जीवन प्रवर्धन गर्ने,
४. सबैका लागि समावेशी तथा समतामूलक गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने र जीवनपर्यन्त सिकाइका अवसरहरू प्रवर्धन गर्ने,
५. लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने र सबै महिला, किशोरी र बालिकालाई सशक्त बनाउने,
६. सबैका लागि स्वच्छ पानी र सरसफाइको उपलब्धता तथा दिगो व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्ने,
७. सबैका लागि किफायती, विश्वसनीय, दिगो र आधुनिक ऊर्जामा पहुँच सुनिश्चित गर्ने,

८. भरपर्दो, समावेशी र दिगो आर्थिक वृद्धि तथा सबैका लागि पूर्ण र उत्पादनमूलक रोजगारी र मर्यादित कामको प्रवर्धन गर्ने,
९. उत्थानशिल पूर्वाधारको निर्माण, समावेशी र दिगो औद्योगीकरणको प्रवर्धन र नवीन खोजलाई प्रोत्साहन गर्ने,
१०. मुलुकभिन्न तथा मुलुकहस्तबिचको असमानता घटाउने,
११. सहर तथा मानव बसोबासलाई समावेशी, सुरक्षित, उत्थानशील र दिगो बनाउने,
१२. दिगो उपभोग र उत्पादन प्रणाली सुनिश्चित गर्ने,
१३. जलवायु परिवर्तन र यसको प्रभाव नियन्त्रण गर्न पहल थाल्ने,
१४. दिगो विकासका लागि महासागर, समुद्र र समुद्री साना स्रोतहरूको दिगो प्रयोग तथा संरक्षण गर्ने,
१५. स्थलीय पर्यावरणको संरक्षण, पुनर्स्थापना र दिगो उपयोगको प्रवर्धन गर्ने, वनको दिगो व्यवस्थापन गर्ने, मरुभूमिकरण र भूक्षय रोक्ने तथा जैविक विविधताको संरक्षण गर्ने,
१६. दिगो विकासको लागि शान्तिपूर्ण र समावेशी समाजको प्रवर्धन गर्ने, सबैको न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गर्ने र सबै तहमा प्रभावकारी, जबाफदेही र समावेशी संस्थाको स्थापना गर्ने,
१७. दिगो विकासका लागि विश्वव्यापी साभेदारी सशक्त बनाउने र कार्यान्वयनका लागि स्रोत साधन सुदृढ गर्ने ।

दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयन गर्न वार्षिक औसत रु. २० खर्ब २५ अर्ब रकम आवश्यक पर्ने अनुमान गरिएको छ । कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी र व्यवस्थित बनाउन नीतिगत, कानुनी तथा संस्थागत संरचना तयार गरिएका छन् । दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयन र अनुगमन प्रभावकारी बनाउने उद्देश्यले गरिने सहजीकरण र नियमनका लागि आवश्यक ऐन कानूनको निर्माण र सुधार गर्ने विषयमा संसदको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ । राष्ट्रिय सभामा दिगो विकास तथा सुशासन समिति क्रियाशील रहेको छ साथै लक्ष्य हासिल गर्न सरकारको एकल प्रयासले मात्र सम्भव नहुने हुँदा सरकारी,

निजी, सहकारी, सामुदायिक क्षेत्र र विकास साभेदारबिचमा रणनीतिक साभेदारी हुनु जरूरी छ ।

नेपालको हालको अवस्था (आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९अनुसार)

प्रतिदिन १.९ अमेरिकी डलरभन्दा कम आम्दानीमा जीवन निर्वाह गर्ने जनसङ्ख्या १५.० प्रतिशत रहेको छ । प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय उपभोग्य आय (Gross National Disposable Income) – (GNDI) अपेक्षा गरेभन्दा माथि छ । हाल बहुआयामिक गरिबी सूचकाङ्क १७.४ प्रतिशतमा भरेको छ र राष्ट्रिय गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्याको अनुपात १८.६ प्रतिशत छ । शून्य भोकमरीको क्षेत्रमा मुलुकले उच्च प्राथमिकता दिएको भए तापनि उपलब्धि न्यून छ ।

शिशु तथा नवजात शिशु मृत्युदर क्रमिक रूपमा घट्दै गई प्रति हजार जीवित जन्ममा क्रमश २५ र १६ मा सीमित भएको छ । बाल मृत्युदर प्रति हजार जीवित जन्ममा २८ रहेको छ । प्राथमिक तहको खुद भर्ना दर करिब ९७.० प्रतिशत रहेको छ । लैङ्गिक समानतामा उल्लेख्य उपलब्धि हासिल भएता पनि कतिपय लक्ष्य हासिल गर्न थप प्रयास गर्नुपर्ने देखिन्छ । लैङ्गिक समानतामा कानुनी ढाँचा महिलाको पक्षमा छ । यद्यपि घरभित्र र कार्यस्थलमा यसको अवस्था कमजोर देखिएको छ ।

२०७८ फागुनसम्म आधारभूत खानेपानीको पहुँच पुगेको जनसङ्ख्या ९३.३५ प्रतिशत र कुल ८५ प्रतिशत जनसङ्ख्याले शौचालय प्रयोग गरिरहेका छन् । विद्युत्मा पहुँच पुगेको जनसङ्ख्या ९४.० प्रतिशत रहेको छ भने जडित विद्युत् क्षमता २२०५ मे.वा. पुगेको छ । कृषि क्षेत्रमा अनौपचारिक रोजगारी ८१ प्रतिशतभन्दा माथि छ । युवा अल्पबेरोजगारी दर २१.० प्रतिशतको हाराहारीमा भरेको देखिन्छ । उपभोगमा आधारित निजी गणक ०.३२ रहेको छ । मुलुकको कुल भूभागको ४४.७ प्रतिशत वनले ढाकेको छ र संरक्षित क्षेत्र २३.४ प्रतिशत भूभागमा फैलिएको छ ।

विश्वका १९३ देशहरूको विकासको साभा अवधारणा मात्र नभई साभा गन्तव्यका रूपमा रहेका दिगो विकास लक्ष्यहरू श्रम, लागत र समयको दृष्टिमा हासिल गर्न सहज भने छैन । कतिपय लक्ष्यहरू स्थानीय र राष्ट्रिय परिवेश अनुकूल छैन जुन अन्तर्राष्ट्रिय बृहत् सरोकारका सवालसँग हुन् । त्यसलाई हरेक देशको माटो र जनताको भावनासँग आत्मसातीकरण गरी अनुकूलन गर्न सके मात्र कार्यान्वयन भई लक्ष्य हासिल गर्न सकिन्छ ।

स्थानीय तहसम्बन्धी दिगो विकास लक्ष्य सङ्घ र प्रदेशले स्थानीय तहको सहयोगबिना हासिल गर्न सक्दैनन् ।

दिगो विकास लक्ष्य र स्थानीयकरण

दिगो विकास लक्ष्यको स्थानीयकरण गर्नु भनेको लक्ष्य हासिल गर्ने जिम्मेवारी स्थानीय तहको कांधमा थोपर्ने नभई नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा जनाएका प्रतिबद्धताहरू पुरा गर्न, विहंगम राष्ट्रिय दृष्टिकोणलाई स्थानीय स्तरमा समेत प्रतिबिम्बित गर्न, गराउनु र ती लक्ष्य प्राप्तिमा सङ्घीय तथा प्रादेशिक सरकारहरूसँग समन्वय तथा सहकार्य गर्ने वातावरण बनाउनु समेत हो । स्थानीय तहसम्बन्धी दिगो विकास लक्ष्य सङ्घ र प्रदेशले स्थानीय तहको सहयोगबिना हासिल गर्न सक्दैनन् । सोअनुसार समन्वय, सहकार्य र साभेदारी समेत आवश्यक पर्दछ ।

दिगो विकास लक्ष्य १७ मा उल्लेख भएअनुस्रय विकासका लक्ष्य प्राप्त गर्न सार्वजनिक, निजी, सहकारी, सामुदायिक क्षेत्र लगायत आन्तरिक तथा बाह्रय सरोकारवालासँगको साभेदारीलाई पन्ध्रौं योजनाले महत्त्व दिएको छ ।

निजी क्षेत्रले लगानीमैत्री वातावरण अभिवृद्धि गरी देशको आर्थिक सामाजिक विकासमा सहयोग र सहकार्य गर्ने र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि

गर्दै सार्वजनिक-निजी साभेदारीको अवधारणाअनुस्रय जोखिमको न्यायोचित बाँडफाँड गरी विकास निर्माण कार्य सञ्चालन गर्दछ । कृषि, उद्योग, निर्माण र सेवा क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको लगानी अभिवृद्धि गर्न आवश्यक प्रोत्साहनको व्यवस्था गरी दिगो विकासका लक्ष्य हासिल गरिने योजना छ ।

नेपालमा दिगो विकास लक्ष्यको आवश्यकता पहिचान, लागत अनुमान तथा वित्तीय रणनीति तयार गरी दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयन गर्न नेपाललाई चाहिने वित्तीय स्रोतको आँकलन र स्रोतका सम्भाव्य क्षेत्र पहिचान गरिएअनुसार दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयन/ गर्न वार्षिक औसत रु२० खर्ब २५ अर्ब रकम आवश्यक पर्ने अनुमान रहेको छ उक्त वार्षिक औसत रकम मध्ये रु.११ खर्ब ११ अर्ब सरकारी क्षेत्रबाट रु ७ खर्ब ३९ अर्ब निजी क्षेत्रबाट रु८७ अर्ब सहकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रबाट र रु८८ अर्ब घर-परिवार क्षेत्र लगानी हुनुपर्ने अनुमान छ । सरकारी र निजी क्षेत्रबाट हुने लगानीमा क्रमशः रु२ खर्ब १८ अर्ब र रु३ खर्ब ६७ अर्ब गरी वार्षिक औसत रु ५ खर्ब ८५ अर्ब नपुग हुने देखिन्छ ।

सबै तहका सरकारको क्रियाशीलताबाट मात्रै दिगो विकासको नेपालसँग सम्बन्धित १६ लक्ष्य र अन्तर्गत ४७९ सूचकको सफल कार्यान्वयन र लक्ष्य प्राप्ति हुन सक्दछ । दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न सम्पूर्ण निकायको महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी हुन्छ । सङ्घीय तह, प्रदेश तह र स्थानीय तहका सरकारले कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्यांकन समन्वयात्मक रूपमा गर्नुपर्ने हुन्छ । सरकारका अतिरिक्त निजी तथा गैरसरकारी क्षेत्र, नागरीक समाज, समुदायलगायत सम्पूर्ण विकास साभेदारहरू बिचमा साभेदारी जरुरी छ ।

राष्ट्रिय गौरवका आयोजना

नेपाल सरकार र मन्त्रिपरिषद्को निर्णयानुसार राष्ट्रको सामाजिक आर्थिक विकासमा रूपान्तरणकारी भूमिका खेल्न सक्ने बृहत् पूर्वाधार निर्माण, संस्कृति तथा संरक्षणसम्बन्धी रणनीतिक महत्त्वका केही ठुला आयोजनालाई उच्चतम प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयन गरी छिटो सम्पन्न गर्न आर्थिक वर्ष

२०६८।६९ मा १७ ओटा राष्ट्रिय गौरवका आयोजना घोषणा गरी कार्यान्वयन ल्याइएको थियो । दोस्रो पटक आ.व. २०७०।०७१ चार ओटा, आ.व. ०७५।७६ मा एउटा त्यसैगरी आ.व. ०७६।७७ मा एक र आ.व. ०७७।७८ मा एकओटा आयोजना थपिएसँगै हाल राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरू २४ ओटा रहेका छन् ।

राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाको उद्देश्य

राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरूको आयोजनागत रूपमा विशिष्ट उद्देश्यहरू रहेका छन् । समग्रतामा राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाको उद्देश्य समृद्ध नेपालको आधारशिला निर्माण गर्ने हो भने अन्य उद्देश्य निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- सडक, रेल जस्ता बृहत् पूर्वाधारको विकास गरी राष्ट्रिय रणनीतिक यातायात सञ्जालमार्फत देशको विभिन्न भौगोलिक तथा आर्थिक क्षेत्रहरूलाई एक अर्कासँग आबद्ध गरी राष्ट्रिय एकीकरण, आर्थिक सामाजिक विकास, गरिबी निवारण र दिगो शान्तिको लागि पूर्वाधार विकास गर्ने,
- उपलब्ध जलस्रोतको बहुआयामिक तथा बहुउद्देश्यीय आयोजनाको रूपमा विकास गर्दै समन्यायिक एवम् दिगो विकास गर्ने,
- ऐतिहासिक, पूरातात्विक, धार्मिक एवम् सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण, संवर्धन तथा पर्यटकीय गन्तव्यको रूपमा विकास गर्ने ।
- पर्यावरणीय सन्तुलन कायम गर्ने ।

हाल कार्यान्वयनमा रहेका राष्ट्रिय गौरवका आयोजना :

क्र. सं	राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाको नाम	सुरु आव.	सम्पन्न हुने आव.	सुरु लागत (करोड)	संशोधित लागत (करोड)	हाल सम्मको प्रगति	आयोजना कार्यान्वयन क्षेत्र तथा लक्ष्य
भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालयसँग सम्बन्धित आयोजना (सडक र रेल)							
१.	रेल्वे तथा मेट्रो विकास आयोजना	२०६६।६७	२०८६।८७	७०६२	७०६२	३१.०५%	पूर्व-पश्चिम रेलमार्ग, काठमाडौँ-वीरगञ्ज रेलमार्ग, केरुङ-काठमाडौँ-पोखरा-लुम्बिनी रेलमार्ग तथा भारतीय रेलसँग जोड्ने एवम् मेट्रो रेलको अध्ययन तथा निर्माण गर्ने ।
२.	हुलाकी लोकमार्ग	२०६५।६६	२०७९।८०	४७२४	६५२०	६८.०५	भापादेखि कञ्चनपुरसम्म तराई मधेसमा १८५७४२ कि.मि. सडक र २५० ओटा पुल निर्माण गर्ने ।
३.	पुष्पलाल (मध्य पहाडी) लोकमार्ग	२०६४।६५	२०७९।८०	३३३६	८४३३	५७.८४	पाँचथरदेखि बैतडीसम्म मध्य पहाडमा १८७९ कि.मि. सडक र १२९ ओटा पुल निर्माण गर्ने ।
४.	उत्तर दक्षिण (कोसी करिडोर) लोकमार्ग	२०६५।६६	२०८०।८१	५१५	१५००	२५	खाँदबारीदेखि किमाथाकासम्म १६२ कि.मि. सडक र २२ ओटा पुल निर्माण गर्ने ।

५.	उत्तर दक्षिण (कालीगण्डकी करिडोर) लोकमार्ग	२०६५।६६	२०८०।८१	२८८	२६७८	४८	मैडाकोटदेखि कोरला नाकासम्म ४४५ कि.मि. सडक र ८९ ओटा पुल निर्माण गर्ने ।
६.	उत्तर दक्षिण (कर्णाली करिडोर) लोकमार्ग	२०६८।६९	२०७९।८०	४१०	४१०	२७	दुम्राको हिल्सा-सिमिकोट- सलिसलामा १४५ कि.मि. ट्याक खोल्ने, स्तरोन्नति र १२ ओटा पुल निर्माण गर्ने ।
रक्षा मन्त्रालयसँग सम्बन्धित आयोजना							
७.	काठमाडौँ तराई मधेस द्रुतमार्ग	२०७४।७५	२०८०।८१	१११००	१७५१९.३६	१६.१	काठमाडौँदेखि निजगढसम्म ७६ कि.मि. लम्बाइ भएको द्रुतमार्ग निर्माण गर्ने
ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिंचाइ मन्त्रालयसँग सम्बन्धित आयोजना (सिंचाइ र जलविद्युत)							
१.	सिक्टा सिंचाइ आयोजना	२०६१।६२	२०८४।८५	१२८०	२५०२	६६.२१	बाँके जिल्लामा करिब ४३,००० हेक्टर कृषियोग्य भूमिमा सिंचाइ सुविधा उपलब्ध गराउने
२.	बर्बई सिंचाइ आयोजना	२०४५।४६	२०८२।८३	२८७३९	१८९६	५५.३८	बर्दिया जिल्लामा करिब ३६,००० हेक्टर कृषियोग्य भूमिमा सिंचाइ सुविधा उपलब्ध गराउने
३.	रानीजमरा कुलेरिया सिंचाइ आयोजना	२०६७।६८	२०८०।८१	१२३७	२७७०.२४	५२.१०	कैलालीमा करिब ३८,३०० हेक्टर कृषियोग्य भूमिमा सिंचाइ सुविधा उपलब्ध गराउने

४.	सुनकोसी मरिन डाईभर्सन आयोजना	२०७३।०४	२०८०।८१	४६१९	-	३५	बागमती सिँचाइ आयोजनाको सिंचित क्षेत्रसहित बारा, रौतहट, सर्लाही, महोत्तरी, धनुषा जिल्लामा करिब १,२२,००० हेक्टर भूमिमा सिँचाइ र २८.६२ मेगाबाट विद्युत् उत्पादन गर्ने ।
५.	भेरी बबई डाईभर्सन बहुउद्देश्यीय आयोजना	२०६८।६९	२०७९।८०	१६४३	३६८०	४८	बाँके र बर्दिया जिल्लामा करिब ५१,००० हेक्टर भूमिमा सिँचाइ सुविधा र ४८ मेगाबाट क्षमताको विद्युत् गृह निर्माण गर्ने ।
६.	महाकाली सिँचाइ अयोजना	२०६३।६४	२०८७।८८	३५००	-	१३	कञ्चनपुर जिल्लार कैलालीको मालाखेती क्षेत्रमा ३३,५२० हेक्टर सिँचाइ सुविधा उपलब्ध गराउने
७.	माथिल्लो तामाकोसी जलविद्युत् आयोजना	२०६७।६८	२०७७।७८	३५२९	४९२९	१००	दोलखा जिल्लामा ४५६ मेगाबाट विद्युत् उत्पादन गर्ने ।
८.	बुढीगण्डकी जलविद्युत् आयोजना	२०६९।७०	२०८३।८४	२६०००	-	२०	धादिङ र गोर्खामा जलाशययुक्त आयोजनामार्फत १२०० मेगाबाट विद्युत् उत्पादन गर्ने ।

१.	विद्युत् प्रसारण आयोजना	२०७५।७६	२०८४।८५	७५००	६१२५	२	काठमाडौंको लप्सेफेदीदेखि धादिङको गल्ली-रातमाटे प्रसारण लाईन र दमौली-भरतपुर-बुटवल प्रसारण लाईन निर्माण गर्ने । डोटी, बैतडी, डडेल्धुरा र बझाङ जिल्लामा ७५० मेगावाट क्षमताको विद्युत् उत्पादन गर्ने
१०.	पश्चिम सेती जलविद्युत् आयोजना	-	-	१४८७०	२७३८४	-	
संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयसँग सम्बन्धित आयोजना (विमानस्थल र धार्मिक, सांस्कृतिक तथा पर्यटन)							
१.	गौतमबुद्ध अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल	२०७२।७३	२०७८।७९	६२२	६८२	१००	रूपन्देही जिल्लाको भैरहवामा वैकल्पिक अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल निर्माण गर्ने ।
२.	पोखरा क्षेत्रीय अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल	२०७३।७४	२०७९।८०	२२००	२२००	८१	कास्की जिल्लाको पोखरामा द्वन्द्व-स्तरको अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल निर्माण गर्ने ।
३.	निजगढ अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल	२०७१।७२	२०८५।८६	७००००	१६५००	-	बारा जिल्लाको निजगढमा वैकल्पिक अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल निर्माण गर्ने ।
४.	पशुपति क्षेत्र विकास कोष	२०७०।७१	२०७८।७९	१२७	२२७	८०	काठमाडौंमा रहेको पशुपति क्षेत्रलाई हिन्दुहरूको अन्तर्राष्ट्रिय तीर्थस्थल बनाउने ।

५.	लुम्बिनी क्षेत्र विकास कोष	०६९॥७०	२०८०॥८१	५५०	१३२६	८६	गौतम बुद्धको जन्मस्थल तथा जीवनीसँग सम्बन्ध रहेका स्थलहरूको अन्वेषण, उत्खनन, संरक्षण तथा विकास गर्ने ।
खानेपानी मन्त्रालयसँग सम्बन्धित आयोजना (खानेपानी)							
१.	मेलन्ची खानेपानी आयोजना	२०५५॥५६	२०७७॥७८	२४००	३२३९५९	९९,४७	सिन्धुपाल्चोकको मेलन्ची याङ्ग्री तथा लार्के नदी डाइभर्सन गरी काठमाडौँ उपत्यकामा दैनिक ५१ करोड लिटर खानेपानी उपलब्ध गराउने ।
वन तथा वातावरण मन्त्रालयसँग सम्बन्धित आयोजना चुरे क्षेत्र संरक्षण							
२.	राष्ट्रपति चुरे संरक्षण कार्यक्रम	२०७१॥७२	२०९३॥९४	१२५	२४९७०	४४९	चुरे क्षेत्रको संरक्षण, दिगो व्यवस्थापन गर्ने ।

राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाले भोगेका साझा समस्या :

- आयोजनाको छनौटमा पर्याप्त पूर्वतयारी नगरी घोषणा गरेको पाइएकोले कार्यान्वयनमा समस्या देखिएको ।
- जग्गाको मुआब्जा र घर टहराको मूल्याङ्कनका विषयमा स्थानीयहस्ताट उच्च रकम माग गरी अवरोध गर्ने गरेको, जग्गाको मूल्य निर्धारण गर्न समय लगाउनु, मुआब्जाको लागि प्रयाप्त बजेट विनियोजन नभएको ।
- वन क्षेत्र, राष्ट्रिय निकुञ्ज र आरक्षित क्षेत्रमा आयोजना निर्माण तथा सञ्चालनसम्बन्धी समस्या

- स्रोत व्यवस्थापनसम्बन्धी समस्या, साधन स्रोतको सामयिक विनियोजन नहुनु, नेपाल सरकारबाट विनियोजन भएको बजेट न्यून हुने तथा वैदेशिक स्रोतबाट प्राप्त हुने बजेट समयमै प्राप्त नहुनु ।
- आयोजनाहरूको लगानीको स्रोत र कार्यान्वयन मोडालिटी तय नभएको कारण कार्यान्वयनमा सुस्तता आएको, सार्वजनिक निजी साभेदारी, सरकार, मिश्रित, नेपाली स्रोतबाट, वैदेशिक स्रोतबाट कुन स्रोतबाट कुन मोडलमा सञ्चालन गर्ने निर्णयमा पुग्न नसकेको ।
- आयोजनाको साइट क्लियरेन्स नहुँदै ठेक्का पट्टासम्बन्धी कार्य सुरु गरिँदा निर्माण व्यवसायीलाई समयमै Site Access/ Site Possession दिन नसक्दा आयोजनाहरूको कार्य सम्भौतामा तोकिएको समयमा सम्पन्न नहुने एवम् पटक पटक म्याद थप गर्नुपर्ने हुँदा योजनाको लागत बढ्न गएको, आयोजना निर्माण चरणमा मभकषल र बषिल्लभलत र बारम्बार परिवर्तन भैरहनु ।
- अनुगमन तथा मूल्याङ्कन र नियन्त्रण अत्यन्त कमजोर रहेको । धेरै निगरानी निकाय आ आफ्नै सहजतामा रमाएर निगरानी गरेको, कर्मचारीमा छानविन गर्ने निकायसँग डराएर काम नगर्ने संस्कार देखिएको, एउटै काममा मंत्रालय, संसद, संसदीय समिति र अदालतको फरक निर्णयले Conflict of Accountability देखिँदा आयोजना कार्यान्वयन निकायप्रति जबाफदेही हुने अन्योलता देखिएको ।
- खरिद प्रक्रिया लामो र भन्फटिलो भएको, सार्वजनिक खरिद र आयोजना व्यवस्थापनमा दक्षताको कमी, आधुनिक प्रविधिको कम उपयोग, निर्माण व्यवसायीहरू लिएको जिम्मेवारीप्रति गम्भीर नभएको, एउटै निर्माण व्यवसायीले धेरै ठेक्का ओगट्ने प्रवृत्ति रहेको ।
- निर्माण सामग्री विष्फोटक पदार्थ, नदीजन्य एवम् खानीजन्य निर्माण सामग्रीको नियमित आपूर्ति र उपलब्धतामा कठिनाइ देखिएको ।
- जनशक्तिको उचित र पर्याप्त सङ्ख्यामा उपलब्ध नगराउँदा र पटक पटक सुरुवा हुँदा आयोजनाको कार्यसम्पादन स्तर तथा खर्च गर्ने क्षमतामा कमी आएको ।

- समन्वयमा समस्या, आयोजना कार्यान्वयनको सुरुमै Master List बनाउने क्रममै अर्थ मन्त्रालयलगायत सम्बद्ध सरोकारवाला निकायहरूसँग पर्याप्त समन्वय गर्न नसक्दा बेलाबेलामा भन्सार जाँचपास, विदेशी मुद्रा सटही, विदेशी दक्ष कामदारको प्रवेषाज्ञा एवम् श्रम स्वीकृतिलगायतका समस्या देखिन्छ । त्यसैगरी सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका विभिन्न सम्बद्ध निकायहरूसँग प्रभावकारी समन्वय हुन नसक्दा आयोजना कार्यान्वयनमा समस्या उत्पन्न भएका छन् । आयोजनाको सुरुको चरणदेखि स्थानीय जनसर्मथन र सहभागिता बनाउने तर्फ ध्यान नदीएको देखिन्छ ।
- खरिद गुरुरोजना पटकपटक संशोधन हुँदा आयोजना सम्पन्न हुने म्याद थप गर्न र कूल लागत वृद्धि गर्नमा केन्द्रित रहेको देखिन्छ भने केहीमा आयोजनालाई चरणगत रूपमा विभाजन गर्ने, नयाँ कम्पनेन्ट थप गर्ने र आयोजनाको समग्र क्षमता विस्तार गर्ने कामहरू पनि भएका छन् । अर्कोतिर आयोजना कार्यान्वयन प्रक्रियामा अविश्वास पैदा भएको देखिन्छ ।
- कोभिड-१९ का कारण निर्माण सामग्रीको प्राप्ति, मेसिनरी औजारको ढुवानी, कामदारको अभाव र निर्माण व्यवसायी तथा परामर्शदाताका विदेशी दक्ष जनशक्ति परिचालन आदिमा कठिनाइ भई प्रायः सबै आयोजनाको निर्माण कार्यमा असर पुग्न गएको छ ।

सन्दर्भ सामग्री :

- नेपालको संविधान
- पन्ध्रौँ योजना (आ.व. २०७६/७७-२०८०/८१)
- आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९
- राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरूको सङ्क्षिप्त परिचय तथा आ.व. २०७७/७८ सम्मको प्रगति
- राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरूको सङ्क्षिप्त परिचय तथा आ.व. २०७६/७७ सम्मको प्रगति
- Sustainable Development Goal, UNDP
- <https://www.undp.org>
- <https://www.npc.gov.np>
- <http://www.mopit.gov.np>
- www.SDGsinNepal.org

- डा. सुनिता संज्याल

नेपालको कृषि क्षेत्रको अवस्था

१. पृष्ठभूमि

नेपाल कृषि प्रधान देश हो । भौगोलिक दृष्टिकोणले सानो देश भएता पनि ठाउँअनुसार फरकफरक किसिमको हावापानी भएकोले धेरै प्रकारका कृषि उपजहरू तथा पशुपक्षीहरूको सम्भावना रहेको छ । धेरै नेपालीको जीविकोपार्जनको बलियो आधार कृषिले नेपालको कुल क्षेत्रफल (१,४७,१८१हे) को २१ प्रतिशत (१,०३०हे) जमिन ओगटेको छ । ६५ प्रतिशत जनसङ्ख्या प्रत्यक्ष रूपमा कृषि पेसामा संलग्न रहेको नेपाल जस्तो देशको लागि यस क्षेत्रको विकास एक ठुलो चुनौतीको रूपमा रहेको कुरालाई अस्वीकार गर्न सकिँदैन । देशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब २७ प्रतिशत भाग कृषि क्षेत्रले ओगटेको छ । प्राकृतिक रूपमा सवल र कृषिका लागि उपयुक्त हुँदाहुँदै पनि सरकारको कमजोर क्षमता र कृषिको न्यून प्राथमिकतामा नै यहाँको कृषिको प्रमुख चुनौती रहेको छ ।

२. कृषि विकास रणनीति (एडीएस २०१५-२०३५)

कृषि क्षेत्रका चुनौतीहरू समाधान गर्ने उद्देश्यले नेपाल सरकारले २०१५ देखि लागु भै २०३५ मा सकिने गरी २० वर्षे कृषि रणनीति, अनुमोदन गरेको छ । यो रणनीतिले आगामी २० वर्षका लागि नेपालको सम्पूर्ण कृषि क्षेत्रलाई

• लेखक नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषदकी कृषि विज्ञ तथा वैज्ञानिक हुनुहुन्छ ।

दिशानिर्देश गर्न तयार गरिएको छ । यस रणनीतिले व्यवसायीकरण, औद्योगिकीकरण र विविधीकरणमार्फत परम्परागत कृषिलाई प्रतिस्थापन गर्दै निर्वाहमुखी कृषि पेसाको रूपान्तरण गर्ने लक्ष्य राखेको छ । यस रणनीतिले कृषि क्षेत्रभित्रका जटिलताहरूलाई सम्बोधन गर्न र उत्पादनका क्षेत्रहरू (बाली, पशुपक्षी, मत्स्यपालन, वन) मात्र नभई प्रशोधन, व्यापार तथा अन्य सेवाहरू जस्तै: भण्डारण, ढुवानी तथा सञ्चालन, वित्त, बजारीकरण, अनुसन्धान र प्रसारलाई समेत समेटेको छ । त्यसैगरी कृषिमा महिलाको भूमिका र जलवायु परिवर्तनको सन्दर्भमा प्राकृतिक स्रोत र साधनको व्यवस्थापनका लागि रूपान्तरण प्रक्रियाको उपदेयता पनि यस रणनीतिबाट स्थापित हुने आशा गरिएको छ । यसमा विकेन्द्रित कृषि प्रसारको भूमिकालाई महत्त्व दिइएको छ र कृषि अनुसन्धानलाई पूर्णतः विकेन्द्रित गर्न जोड दिइएको छ । निजी क्षेत्रलाई नीतिगत र कानुनी सहयोग गर्दै यस क्षेत्रको विकास गर्ने कुरालाई महत्त्व दिएको छ । यसले काममा समन्वय, पारदर्शिता र मितव्ययितालाई सुनिश्चित गर्न दक्ष र प्रभावकारी सरकारी व्यवस्थापनमा समेत जोड दिएको छ ।

3. कृषिको माथिल्लो संरचना

देश संघीय स्वरूपमा गए संगै सैघ प्रदेश र स्थानीय सरकारहरू गठन भइ कृयाशिल रहेको अवस्था छ । सोहि बमोजिम संवैधानिक व्यवस्था अनुसार तिनै तहको प्रशासनिक पुनर्संरचना भइ संघ प्रदेश र स्थानीय तहमा रहने स्थानीय संरचना र जनशक्तिको दरवन्दी समेत नेपाल सरकारले स्वीकृत गरेको छ । कृषि विभाग मातहत छ वटा केन्द्रिय निकायहरू र अन्तर्गतका १४ वटा फार्म, केन्द्रहरू रहेका छन् । यस पुनर्संरचना संगै विभागके विगतके भूमिकामा समेत परिवर्तन आके छ । नेपालमा सम्पूर्ण कृषि क्षेत्रलाई हेर्ने प्रमुख निकाय भनेको कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय रहेको छ र यस मन्त्रालय अन्तर्गत संलग्न विभिन्न निकायहरू रहेका छन। यस मन्त्रालयको उद्देश्य तल लेखिए बमोजिम रहेको छ।

- निर्वाहमुखी कृषि प्रणाली रूपान्तरण गर्न कृषि उत्पादन एवं उत्पादकत्व बढाउने र क्षेत्रीयर विश्वबजारसँग प्रतिस्पर्धात्मक बढाउने।

3.१ कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय मातहतका निकायहरू

➤ पशु सेवा विभाग

पशु पालन व्यवसायलाई विविधिकरण, व्यवसायीकरण, आयमुलक तथा सम्मानित पेशाको रूपमा विकास गरी राष्ट्रिय उत्पादनमा योगदान पर्याउने पशु सेवा विभागको प्रमुख हो भने अन्य उदेश्यहरू निम्न प्रकारका छन् ।

- पशुजन्य पदार्थको उत्पादन तथा उत्पादकत्वमा वृद्धि ल्याउने र यसको सन्तुलित सेवनबाट कुपोषणको समस्या हटाउदै लाने ।
 - पशुपंछीपालनबाट गरीब तथा सामाजिक दृष्टिकोणबाट पिछडिएका वर्ग र महिला वर्गको आर्थिक तथा सामाजिक स्थितिमा सुधार ल्याउन विशेष योगदान पर्याउने ।
 - उन्नत पशुपालन पेशालाई कृषक परिवारको प्रमुख आयश्रोतको रूपमा विकास गरी वातावरण संरक्षण तथा सन्तुलन कायम गर्न सहयोग पुर्याउने ।
 - आयात प्रतिस्थापन तथा निर्यातमुलक पशुपंछी उत्पादनबाट उद्योगलाई कच्चा पदार्थ उपलब्ध गराई सहयोग पुर्याउने ।
 - व्यवसायीक पशुपंछीपालन, त्यसको श्रोत विकास तथा संरक्षण सेवा तथा वजार व्यवस्थापनमा निजि क्षेत्रलाई संलग्न गराउने, स्वरोजगारको अवसरमा वृद्धि ल्याउने ।
- विभाग तर्फ: कृषि सेवा विभाग, पशु सेवा विभाग अन्तर्गतका सेवा तर्फका उपसमुहहरू निम्न अनुसार रहेका छन् ।

१. कृषि प्रसार
२. बागवानी
३. बाली विकास
४. बाली संरक्षण
५. एगू इको एण्ड मार्केटिङ्ग
६. माटो विज्ञान
७. ला.पो.डे.डे.
८. भेटेरिनरी
९. मत्स्य

१०. खा.पो.गु.नि.

११. एगृ. ईञ्जिनियरिङ्ग

➤ केन्द्रीय निकाय तर्फः

- कृषि सुचना तथा प्रशिक्षण केन्द्र,
- बीउ बिजन गुणस्तर नियन्त्रण केन्द्र,
- प्लान्ट क्वारान्टिन तथा बिषादी ब्यवस्थापन केन्द्र

➤ परिषदः

- नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद,
- नेपाल पशुचिकित्सा परिषद

➤ कृषि शिक्षाः

नेपालमा कृषि शिक्षामा संलग्न दुईवटा विश्वविद्यालय रहेका छन् । कृषि तथा वन विश्वविद्यालय रामपुर । त्यसैगरी त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गतको कृषि तथा पशु विज्ञान अध्ययन संस्थान नेपालमा कृषि तथा पशु विज्ञान अध्ययनका लागि केन्द्रीय अध्ययन संस्थान हो ।

➤ बोर्डः राष्ट्रिय चिया तथा कफी बिकास, राष्ट्रिय दुग्ध बिकास

➤ कम्पनीः कृषि सामाग्री कम्पनी लि

➤ समितिः कपास बिकास समिति, कालिमाटी फलफूल तथा तरकारी बजार बिकास समिति

➤ संस्थानः दुग्ध बिकास संस्थान

➤ आयोगः राष्ट्रिय किसान आयोग

➤ परियोजनाहरूः प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकिकरण परियोजना (PMAMP), नेपाल लाइभस्टक सेक्टर इनोभेसन आयोजना (NLSIP), कृषि क्षेत्र विकास आयोजना (ASDP), खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुधार आयोजना (FANSEP), ग्रामीण उद्यम तथा आर्थिक विकास कार्यक्रम (REED).

४. कृषि सम्बन्धि महत्वपूर्ण नीतिहरू निम्नबमोजिम रहेका छन्

- राष्ट्रिय बीउ बिजन नीति, २०५६
- राष्ट्रिय चिया नीति, २०५७
- राष्ट्रिय कफी नीति, २०६०
- राष्ट्रिय मल नीति, २०५८
- विज्ञान तथा प्रविधि नीति, २०६१
- कृषि जैविक विविधता नीति, २०६३
- कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन नीति, २०६३ ३४
- रोगि औद्योगिक नीति, २०६७
- राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति,
- पन्छीपालन नीति २०६८
- राष्ट्रिय सहकारी नीति, २०६४
- राष्ट्रिय सिमसार नीति, २०२९
- कृषि यान्त्रिकरण प्रवर्द्धन नीति, २०७१
- अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता नीति, २०७६
- भू-उपयोग नीति, २०७२
- वाणिज्य नीति, २०७२
- सार्वजनिक-निजी साक्नेदारी नीति, २०७२
- मौरी प्रवर्द्धन नीति, २०७३
- राष्ट्रिय खाद्या स्वच्छता नीति, २०७४
- राष्ट्रिय कृषि वन नीति, २०७६
- राष्ट्रिय वातावरण नीति, २०७६
- राष्ट्रिय भुमि नीति, २०७५
- राष्ट्रिय पशु स्वास्थ्य नीति २०७८
- राष्ट्रिय पशु पन्छी प्रजनन नीति २०७८
- राष्ट्रिय दुग्धबिकाश नीति २०७८
- राष्ट्रिय कृषि नीति, २०७८
- मत्स्य नीति, २०७८

५. कृषि सम्बन्धि ऐनहरू

- जलचर संरक्षण ऐन, २०१७
- पेटेन्ट डिजायन र ट्रेडमार्क ऐन, २०२२
- खाद्य ऐन, २०२३
- दाना पदार्थ ऐन, २०३३
- बीउ बिजन ऐन, २०४५
- नेपाल कृषि अनसनधान परिषद ऐन, २०४८
- राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्ड ऐन, २०४८
- आमाको दधूलाई प्रतिस्थापन गर्ने वस्तु (तुबिक्री वितरण नियन्त्रण) ऐन, २०४९
- राष्ट्रिय चिया तथा कफी विकास बोर्ड ऐन, २०४९
- राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्ड ऐन, २०४९
- आयोडिनयक्त नून (उत्पादन तथा बिक्री वितरण) ऐन, २०५५
- पशु स्वास्थ्य तथा पशुसेवा ऐन, २०५५
- पशुवधशाला र मास जाँच ऐन, २०५५
- नेपाल पशुचिकित्सा परिषद ऐन, २०५५
- बिरुवा संरक्षण ऐन, २०६४
- सहकारी ऐन, २०७४
- खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभता सम्बन्धी ऐन, २०७५
- जीवनाशक विषादी व्यवस्थापन ऐन, २०७६

६. कृषि सम्बन्धि नियमावलीहरू

- खाद्य नियमावली, २०२७
- दाना पदार्थनियमावली, २०४१
- जीवनाशक विषादी नियमावली, २०५०
- सिँचाइ नियमावली, २०५६
- पशु स्वास्थ्य तथा पशुसेवा नियमावली, २०५६
- पशुवधशाला र मास जाँच नियमावली, २०५७

- बीउ बिजन नियमावली, २०६९
- सहकारी नियमावली, २०७५
- नेपाल पशु चिकित्सा परिषद् नियमावली, २०५७
- बर्ड फ्लू नियन्त्रण नियमावली, २०७८

७. कृषि क्षेत्रमा संलग्न गर्ने बिदेशी एजेन्सीहरु

- FAO. The Food and Agriculture Organization
- IFAD (International Fund for Agriculture Development)
- USAID (United States Agency for International Development)
- JICA (Japan International Cooperation Agency)
- IDE (International Development Enterprise Inc, USA)
- Luttheran World Relief, Nepal (USA)
- Winrock International (USA)

८. मुख्य मुख्य कृषि बालीको बिगत पाँच वर्षको क्षेत्रफल तथा उत्पादन विवरण (क्षेत्रफल हेक्टर र उत्पादन मेट्रिकटनमा)

टेबल ८ .१ अन्नबालीको विवरण

बाली	२०७७/७८(२०२०/२१)	
	क्षेत्रफल	उत्पादन
धान	१४७३४७४	५६२१७१०
मकै	९७९७७६	२९९९७३३
गहुँ	७११०६७	२१२७२७६
कोदो	२६५४०१	३२६४४२
फापर	२१८६२	२९४३३
जौ	१३८७५	१५,९१७
कुल	३४६५४५४	१११२०५१२

टेबल ८.२ दलहनबाली को विवरण

बाली	२०७७/७८(२०१०/२१)	
	क्षेत्रफल	उत्पादन
मुसुरो	२०२४१६	२४६०९२
चना	९८४०	११०६५
रहर को दाल	१६५९१	१६६४९
कालो दाल	२४५००	२१६३३
खेसरी	१०४५३	११९६५
गहत दाल	१३३११	१५४५३
भटमास	२३०३०	३०६४८
अन्य	३४९९८	४०८५०
कुल	३३५१४३	३९४३५५

टेबल ८.३ नगदेबालीको विवरण

बाली	२०७७/७८ (२०२०/२१)	२०७७/७८ (२०२०/२१)
	क्षेत्रफल	उत्पादन
तेलहन बाली	२५९,१०१	२८७,०३८
आलु	१९८,७८८	३३२५२३१
उखु	६४३५४	३१ ८३ ९४३
जुट	७४१५	१०४५१
कपास	१४२	१४७
रबर	४०८	१९६

१. मुख्य मुख्य पशु वस्तुको बिगत पाँच वर्षको क्षेत्रफल तथा उत्पादन विवरण

टेबल १ .१ पशु संख्याको विवरण

वर्ग	२०७७/७८ (२०२०/२१)
भैंसी	५१५९९३१
भेडा	७९३७५७
बाख्रा	१३४४२६१४
सुँगुर/बुंगुर	१५८८८३८
पन्छी	७३४१८०७७
हाँस	४२७२२६
दुहुना गाई	१२०९०४१
दुहुना भैंसी	१६३०६४२
खुखुरा (अन्डापार्ने)	११३७४०११
हाँस (अन्डा पार्ने)	२२०५३२

टेबल १ .२ पशु जन्य उत्पादन को विवरण

उत्पादन	२०७८/७९ (२०२०/२१)
दूध उत्पादन (मे.ट)	२४७९८९९
गाई को दूध	१०६०४८७
भैंसी को दूध	१,४१९,४१४
मासु (कुल)उत्पादन (मे.ट)	५२०७४२
भैंसी को मासु	१८८१७२
भेडा को मासु	२९६४
खसी को मासु	७०७५५
सुँगुर को मासु	३१४५०
कुखुरा को मासु	२२६९५९
हाँसको मासु	४४२
अन्डा (००० गोटा)	१४९३५५०

कुखुरा को अन्डा	१४७५६२०
हाँस को अन्डा	१७९३०
ऊन उत्पादन (क.जी)	५८४०००

१०. सिंचाइको अवस्था

नेपालको कुल सिंचित क्षेत्र मध्ये करिब एक तिहाई भू-भागमा मात्र वर्षै भरी सिंचाइ सुविधा पुगेको छ। देशको कुल कृषि योग्य जमिन (२६,४१,००० हेक्टर) मध्य कुल सिंचाइ योग्य जमीन करिव १७,६६,००० हेक्टर मात्र रहेको छ भने हाल सम्म कुल १४,३३,२८७ हेक्टर जमीनमा सिंचाइ संरचनाहरु निर्माण भई सिंचाइ सुविधा पुर्याइएको छ।

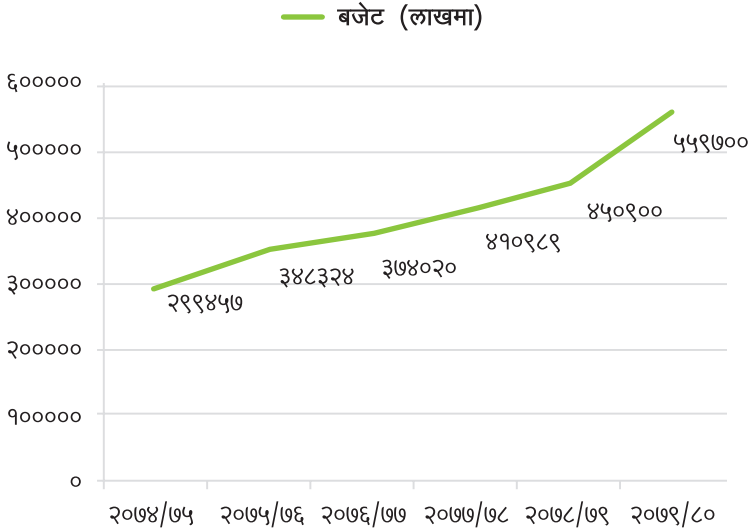
टेबल १०.१ सिंचाइ क्षेत्रमा सञ्चालन हुँदै आएका राष्ट्रिय गौरवका विभिन्न आयोजनाहरु

जिल्ला	आयोजना	क्षेत्रफल(हेक्टर)
बाँके	सिक्टा सिंचाइ आयोजना	४२,७६६
कैलाली	रानी जमरा कुलरिया सिंचाइ आयोजना	३८,३००
बर्दिया	बबई सिंचाइ आयोजना	३६,०००
बाँकेरबर्दिया	भेरी बबई डाइभर्सन बहुउद्देश्यीय	५१,०००
मोरङरसुनसरी	सुनसरी मोरङ सिंचाइआयोजना	६८,०००
सर्लाही, रौतहट, बारा, धनुषा, महोत्तरी	बागमती सिंचाइ आयोजना (सुनकोशी मरिन डाईभर्सन सहित)	१,२२,०००
कैलालीरकञ्चनपुर	महाकाली सिंचाइ आयोजना (तेश्रो चरण)	३३,५२०
दाङ	वृहद दाङ उपत्यका सिंचाइ आयोजना	५६,०००
गोरखा	पालुङटार कुन्दुटार सिंचाइ आयोजना	२,०००

स्रोत: ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिंचाइ क्षेत्रको वर्तमान अवस्था र भावी मार्ग चित्र; ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिंचाइ मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं

११. कृषिको बजेट बिनियोजन

कृषि क्षेत्रको विगत छ बर्षको बजेट अवस्था

१२. मुख्य वाली वस्तुहरूको आयात तथा निर्यातको अवस्था

टेबल १२.१ मुख्य वालीहरूको आयातको अवस्था

वाली/ वस्तु	आ.व. ७६/७७ को आयात		आ.व. ७७/७८ को आयात		फरक		मुख्यको आधारमा प्रतिशत	परिमाणको आधारमा प्रतिशत
	रकमरु लाखमा	परिमाण मे.ट	रकमरु लाखमा	परिमाण मे.ट	रकम लाखमा	परिमाण मे.ट		
धान	३३६५१४	७८८४९२	५०७८६९	१३३४३३१	१७१३५५	५४५८३९	५.०९५.०९	६९.२
मकै	१४७५३०	४४८४४३	१६०२०४	५९०९४२	१२६७३	१४२४४९	८.६०	३१.८
गाँु	७९०४४	२३८५४१	११९७६७	३८८२७९	४०७२३	१४९७३८	५१.५०	६२.८
आलु (ताजा र राखिएको)	६३२८८	२५२२५०	७३०९७	२८४२२५	९८०९	३१९७५	१५.५०	१२.७
ताजातरकारी	५८५४	३७३३०	१५७०	१२६३९	-४२८३	-२४६९१	-७३.२	-६६.१
प्याज	४२२४६	१०६८३५	४९५८८	१२८४५४	७३४२	२१६१९	१७.४	२०.२
सुकर्मोखीबिउ	९८२१७	१००३३४	१६२४८६	१२७४१३	६४२६९	२७०७९	६५.४	२७.०
स्याउ	४६०८४	६५२५०	७०५३७	८९०५८	४४५३	२३८०८	५३.१	३६.५
कागती, सुन्तला	१२४०१	१७४९९	१०५८०	१५२४२	-१८२१	-२२५८	-१४.७	-१२.९
केरा	१५२६६	५०६५२	१७५४	५८४६५	१८८८	७८१३	१२.४६	१५.४

टेबल १२.२ मुख्य बालीहरूको निर्यातको अवस्था

बाली/ वस्तु	आ.व. ७६/७७ को आयात		आ.व. ७७/७८ को आयात		फरक		परिमाणको आधारमा प्रतिशत	परिमाणको आधारमा प्रतिशत
	रकमरु	परिमाण	रकमरु	परिमाण	रकम	परिमाण		
	लाखमा	मे.ट	लाखमा	मे.ट	लाखमा	मे.ट		
ताजा तरकारी	८८४	९३८५	८४५	६०१८	-३९	-३३६६	-४.४४	-३५.८७
अदुवा	४३५७	८८४७	४४८३	६०६६	१२६	-२७८१	२.८९	-३१.४४
अलैची	२५३९५	३१७०	७०१०८	८८४३	४४७१२	५६७३	१७६.०६	१७८.९४
चिया	२७८२८	११८५	३७९७१	११९२१	१०१४३	७३६	३६.४५	६.५८
कफि	५७७	४७	९६०	७२	३८३	२५	६६.३	४.३७

१३. वर्तमान पन्ध्रौँ पञ्च वर्षीय योजना

कृषि क्षेत्रको उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गरी खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुनिश्चित गर्न र कृषिमा आधारित उद्योगको विकास गरी रोजगारी तथा आम्दानी वृद्धि गर्नुका साथै । व्यवसायीकरण तथा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता विकास गरी कृषि क्षेत्रको व्यापार सन्तुलन गर्न वर्तमान पन्ध्रौँ पञ्च वर्षीय योजना लागु गरिएको हो ।

१४. कृषि र पशु विकासमा देखिएको समस्या र चुनौती

- साना, खण्डित र अव्यवस्थित भू-उपयोगको अवस्था, उर्वर कृषि भूमिको गैर कृषि प्रयोग ।(राष्ट्रिय कृषि गणना २०६८ अनुसार औषत प्रति कृषक परिवार चलन ०.६८ हेक्टर र प्रति कित्ताको औषत आकार ०.२१ हे.)
- आर्थिक रूपले सकृय जनशक्ति दिनानुदिन विदेशिने क्रम बढ्दै जाँदा कृषि क्षेत्रमा वढ्दै गईरहेको श्रम शक्तिको अभाव ।
- कृषि उत्पादनमा बढ्दो उत्पादन लागत ।
- २०-२५ प्रतिशत कृषियोग्य जमिन बाँझो रहेको अवस्था ।
- कृषि र पशु सेवाका लागि सर्वसुलभ न्यून ब्याजदरको ऋण प्रवाह, बिमाको आम पहुँच पुराउन नसक्नु ।
- जीवनाशक विषादीको सुरक्षित प्रयोगबारे पर्याप्त जानकारी नहुनु ।
- तीन तहका सरकारहरूबीच कार्यक्रम कार्यान्वयनमा प्रभावकारी समन्वय हुन नसक्नु ।
- प्राविधिक जनशक्तिको अभाव र भएका जनशक्तिहरूको क्षमता विकासमा कमी।
- कृषि एवम पशुपालन क्षेत्रमा पर्याप्त मात्रामा विज्ञ जन शक्तिको उत्पादन तथा परिचालन गराउन नसक्नु।विज्ञ जनशक्ति पलायन हुनु ।
- कृषि र पशु सेवाको क्षेत्रबाट कुल गार्हस्थ उत्पादनमा पुराएको योगदान अनुसारको बजेट विनियोजन हुन नसक्नु ।

- कृषि र पशु सेवाको लागि सर्वसुलभ असल पशुस्वास्थ्य सेवा तथा कृषि प्रविधि सम्बन्धी सेवाको पहुँच पुराउन न सक्नु ।
- व्यवस्थित कृषि तथा पशुपङ्क्षी बजारको व्यवस्था नहुनु ।
- उत्पादित कृषि तथा पशुपङ्क्षीजन्य वस्तुको मूल्य सुनिश्चित नहुनु ।
- अनुसन्धान, प्रविधि शिक्षाको विकास एवम कार्यक्रमसँग उचित समन्वय, तालमेल प्रभावकारि नहुनु ।
- बढ्दो मात्रामा युवा जनशक्तिहरू वैदेशिक रोजगारिमा जानु पर्ने वातावरण सृजना हुनु ।
- लामो समय सम्म राजनैतिक सङ्क्रमण रहनुको साथै राजनैतिक दुरदर्शिता प्रदर्शन हुनन सक्नु ।

१५. निष्कर्ष एवम सुझावहरू

- कृषि र पशुसेवा कार्यक्रमलाई राष्ट्रिय प्राथमिकतामा राखी बजेटको वृद्धि गरी पर्याप्त बजेट विनियोजन गर्नु पर्ने ।
- कृषि र पशु सेवा कार्यक्रम विकासका लागि प्राथमिकताका साथ राजनैतिक नेतृत्वको सोच, दूर दृष्टि स्पष्ट हुनु पर्ने ।
- कृषि एवम पशुपङ्क्षी जन्य वस्तुहरूको उत्पादक कृषकहरूकै सहभागितामा सहकारी बजारको सञ्चालन बनाई आन्तरिक बिचौलियाको अन्त गरी उनीहरूलाई नै फाइदा हुने नीति ला गर्नु पर्दछ ।
- कृषि र पशु सेवा कार्यक्रमको प्रभावकारी सञ्चालनका लागि देखिएका समस्या एवं चुनौतीलाई समयमा नै सच्चाएर नीति-नियम, मापदण्ड, वैज्ञानिक प्रविधि, नविनतम प्रविधि सहितको कार्यक्रम तर्जुमा गरी प्रभावकारी सञ्चालन गर्नुपर्ने ।
- उत्पादित कृषि यवं पशुपङ्क्षीजन्य वस्तुको वैज्ञानिक र न्यायोचित बजारको व्यवस्था गरी बाह्य बजारको हस्तक्षेप बाट सुरक्षित गरिनु पर्दछ ।

- जनप्रतिनिधिहरु र तीनै तहका सरकारले बजेट विनियोजन, कार्यान्वयन र अनुगमनमा ध्यान दिनु पर्दछ ।
- सीमान्त कृषकलाई साना किसानमा, साना किसानहरुलाई मझौला व्यवसायिक स्तरमा तथा मझौला व्यवसायिक किसानहरुलाई ठुला व्यवसायिक स्तरमा हुँदै कृषि औद्योगिकरण गराउने नीति तथा कार्यक्रम लागु गराउनु पर्दछ ।
- कृषि र पशुपालन व्यवसाय प्रतिको घट्टो आकर्षण प्रतिको धारणामा परिवर्तन गराउने वातावरण सृजना गरी पेसालाई सम्मानजनक बनाउनुका साथै वैदेशिक रोजगारी प्रति स्थापन गराउने गरी ठोस कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- प्रत्येक स्थानीय तहले दीर्घकालीन कृषि नीति, पन्ध्रौँ राष्ट्रिय योजनाका आधारमा कृषि र पशु सेवासँग सम्बन्धित विषय-विज्ञहरुको सहयोगमा अल्पकालीन र दीर्घकालीन कार्यक्रमहरु बनाउन प्राथमिकताका साथ बजेट विनियोजन गरी कार्यक्रमहरु प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्ने ।
- प्रत्येक स्थानीय तह सम्म साना किसान बैङ्क तथा अन्य कमर्सियल बैङ्कहरुको पहुँच अनिवार्य पुराउनु पर्दछ र उनीहरुलाई कृषि ऋणमा लगानी गर्न अनिवार्य जिम्मेवार गराउनु पर्दछ ।
- प्रत्येक स्थानीय तह सम्म कृषि र पशुसेवाको पहुँच पुराउने गरी स्थानीय वडा तहमा प्राविधिक जनशक्ति र गाउँपालिका तथा नगर पालिकामा अधिकृतको नेतृत्वमा जनशक्ति खटाउनु पर्दछ ।
- साधन-श्रोत, वित्तीय विनियोजन, जनशक्ति व्यवस्थापन गर्दा केन्द्रमा ३०.४०५, प्रदेशमा २०.२५५ र स्थानीय तहमा ५०५ विनियोजन गरी वास्तविक रूपमा सारमा नै साधन-श्रोत सम्पन्न गराई सङ्घीयताको मर्म अनुसार प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।
- अन्तराष्ट्रिय विकास साझेदार संघ सस्था एवम् सहकारीहरुलाई नेपालको कृषिमा ध्यान दिन लगाउनु पर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- आर्थिक सर्वेक्षण२०७७/७८, अर्थ मन्त्रालय
- हाम्रो बारेमा", नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् (नेपालीमा), अन्तिम पहुँच २०२१-१०-१९।
- ग्रिन बुक तथ्याङ्क, २०७७/७८ कृषि विकास मन्त्रालय
- कृषि डायरी२०७८/२०७९, कृषि सञ्चार केन्द्र
- बजेट पुस्तिका२०७८, २०७९, अर्थ मन्त्रालय
- www.moald.gov.np
- www.customs.gov.np
- www.mof.gov.np
- MOALD Selected Indicators of Nepalese Agriculture and Population Government of Nepal, Ministry of Agriculture and Livestock Development, Planning and Development Co-operation Co-ordination Division, Statistics and Analysis Section, Singh durbar, Kathmandu, Nepal, 2019.

- डा. हरिप्रसाद लम्साल

नेपालको शैक्षिक अवस्थाको ऋलक

लेखसार

यस लेखको प्रमुख उद्देश्य मुलुकमा शिक्षा विकासको अवस्था चित्रण गर्दै विद्यमान समस्याको पहिचान गरी राज्यले लिएको नीतिगत प्राथमिकताको सङ्क्षेपीकरण गर्नु रहेको छ । शिक्षाका क्षेत्रमा मन्त्रालय तथा मातहत एवम् सम्बद्ध निकायबाट प्रकाशित सहायक र द्वितीय स्रोतका सामग्रीको सहयोगमा तयार गरिएको यस लेख शिक्षा क्षेत्रमा चासो राख्ने सबैका लागि उपयोगी हुन सक्छ ।

विषय प्रवेश

संवत् २०११ सालबाट मात्र मुलुकमा आधुनिक शिक्षाको योजनाबद्ध विकास सुरु भयो । लगभग ७२ वर्षको यस अवधिमा धेरै कानुनी पूर्वाधार बने, भौतिक एवम् शैक्षिक पूर्वाधार निर्माण भए, नागरिकहरू साक्षर बने, विद्यालय, शिक्षालय, विश्वविद्यालय र शिक्षक थपिए । तर शिक्षामा थुप्रै समस्या पनि छन् । २१ औं शताब्दीमा पनि मुलुकका सबै नागरिकलाई अभै साक्षर

- लेखक शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयका सहसचिव हुनुहुन्छ ।

बनाउन सकिएको छैन । कमजोर पहुँच, न्यायपूर्ण अवसरमा असमान अवस्था, गुणस्तर र सान्दर्भिकताको कमजोर अवस्था छ । गुणस्तर र इफिसियन्सी (किफायतीपना)को अवस्था पनि कमजोर छ ।

यस लेखमा मूलत मुलुकको शिक्षा प्रणालीका बारेमा सङ्गठनात्मक व्यवस्था, शैक्षिक संस्था र तीनमा अध्ययनरत विद्यार्थी सङ्ख्या, शिक्षासम्बन्धी केही सूचकहरूको अवस्था, शिक्षामा बजेट विनियोजनको अवस्था र शिक्षाक्षेत्रका नीतिगत प्राथमिकताहरू समावेश गरिएका छन् ।

शिक्षाको संरचना र सङ्गठन

शिक्षामा सामयिक सुधारका लागि समय समयमा आयोगहरू गठन गरिए, कार्यक्रम, आयोजना तथा परियोजनाहरू कार्यान्वयन गरिए । विगतदेखि नै विभिन्न खालका नीतिगत, संरचनागत एवम् संस्थागत व्यवस्थाका साथमा विभिन्न कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन भए । कानुन तर्जुमा गरिए । पूर्वाधार बनाइए । शिक्षाको सन्जाल मुलुकभर पुग्यो । शिक्षाबाट रोजगारी सृजना भएको छ । मानव संसाधनको विकास भएको छ । स्रोत साधनको उल्लेख्य मात्रामा प्रयोग भएको छ । नागरिकको जीवनमा सकारात्मक असरहरू सृजना भएका छन् ।

नेपालको संविधान २०७२ ले बाँडफाँड गरेको सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको शिक्षासम्बन्धी अधिकार बमोजिम संवत् २०७४ मा नेपाल सरकारको निर्णयअनुसार शिक्षाक्षेत्रका प्रशासनिक निकायहरूको पुनर्संरचना गरिए । हाल केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय तहमा शिक्षाका विभिन्न निकाय र संरचना क्रियाशील छन् ।

शिक्षा मन्त्रालयबाट संवत् २०७४ (सन् २०१७) मा प्रकाशित शैक्षिक सूचना सँगालोमा दिइएअनुसार नेपालको शिक्षा प्रणालीमा मूलत औपचारिक शिक्षाको सङ्गठन देहायबमोजिम रहेको छः

Ph. D (5 - 7) Years duration														Ph. D																	
														M. Phil																	
M. Phil (1-1.5) Years duration														Master																	
Masters 2 Years duration																															
PGD (1-1.5) Years duration														PGD																	
(4-5) Years duration														Bachelors																	
3 Years for TEVT Diploma Grade														12	Diploma																
2 Years for (10+2) Grade														11																	
Grade														10																	
General / TEVT Stream Grade														9																	
Grade														8																	
Grade														7																	
Grade														6																	
Grade														5																	
Grade														4																	
Grade														3																	
Grade														2																	
Grade														1																	
EGD /PPC	Basic Education													Secondary Education				Higher Education													
	3 Year	4 Year	5 Year	6 Year	7 Year	8 Year	9 Year	10 Year	11 Year	12 Year	13 Year	14 Year	15 Year	16 Year	17 Year	18 Year	19 Year	20 Year	21 Year	22 Year	23 Year	24 Year	25 Year	26 Year	27 Year	28 Year	29 Year	30 Year	31 Year	32 Year	33 Year

हालसम्मको उपलब्धि

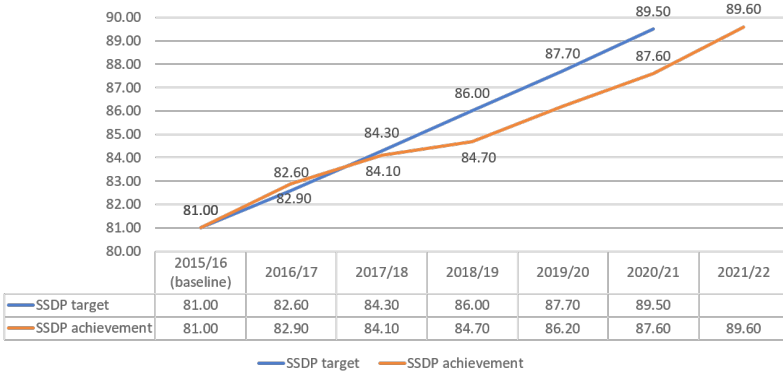
विद्यालय शिक्षा

मुलुकमा सामुदायिक ३० हजार ४ सय ५० र संस्थागत ६ हजार ४८ कुल ३६ हजार ४ सय ९८ बालविकास केन्द्र तथा पूर्वप्राथमिक कक्षाहरू सञ्चालित छन् । यस्ता बालविकास केन्द्रहरूमा कुल १० लाख १० हजार १ सय ९५ जना विद्यार्थीहरू छन् ।

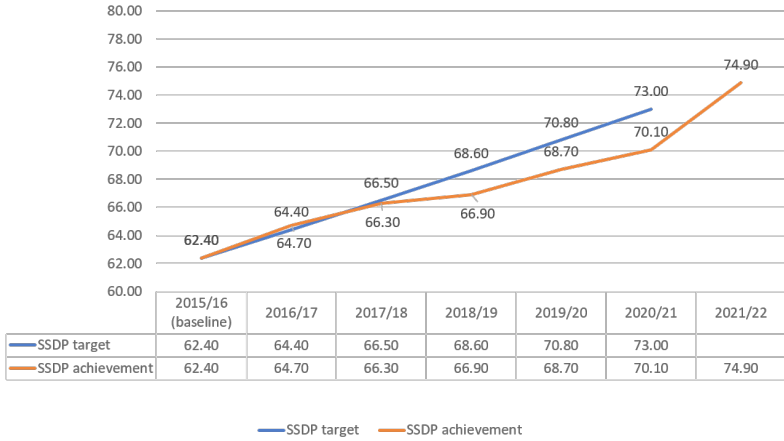
पूर्वप्राथमिक शिक्षामा कुल भर्नादर र पूर्वप्राथमिक शिक्षाको अनुभवसहित कक्षा १ मा भर्ना हुने बालबालिकाको भर्नादर प्रत्येक वर्ष वृद्धि हुँदै गएको छ ।

चार्ट नं. १ : पूर्वप्राथमिक शिक्षाको सहजै देखिने भर्नादर र यसको अनुभवसहित कक्षा १ मा भर्ना (प्रतिशतमा)

सहजै देखिने भर्नादर

पूर्व प्राथमिक शिक्षाको अनुभवसहित कक्षा १ मा भएको भर्नादर

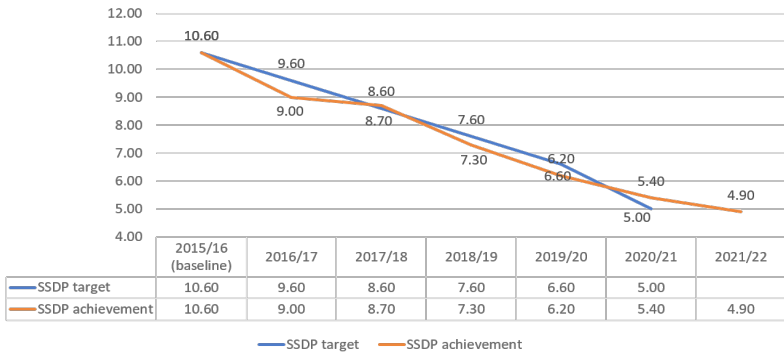

नोट: एसएसडिपीले विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रमलाई जनाउँछ । स्रोत: शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र, २०७८ ।

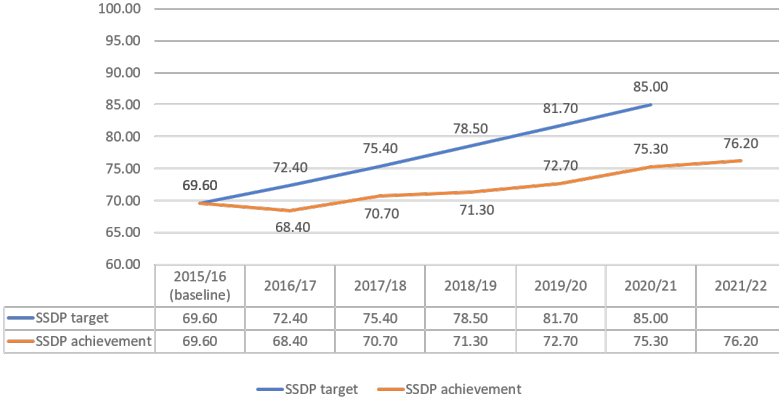
संवत् २०७८ को शैक्षिक तथ्याङ्कका अनुसार हाल मुलुकमा आधारभूत तह (५-१२ वर्ष)मा विद्यालय बाहिर रहेका र पूरा गरेका विद्यार्थीको अवस्था देहायबमोजिम रहेको छः

चार्ट नं. २ : आधारभूत तहमा विद्यालय बाहिर रहनेको अवस्था र सहजै देखिने भर्नादर (प्रतिशतमा)

बाहिर रहनेको अवस्था

पुरा गर्नेको अवस्था

नोट: एसएसडिपीले विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रमलाई जनाउँछ । स्रोत: शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र, २०७८ ।

प्रकाशित फ्याल्स प्रतिवेदन २०७८ का अनुसार प्राथमिक तह (कक्षा १-५), आधारभूत तह (कक्षा १-८) र माध्यमिक तह (कक्षा ९-१२) को खुद भर्नादर र टिकाउ दर देहायबमोजिम रहेको छ:

बक्स नं. १ : विद्यार्थी भर्नाको अवस्था (प्रतिशतमा)

- The net enrollment ration (NER) at basic (1-5) has reached to 96.90%, has reached to 93.33% at basic (6-8) and has reached to 95.11% at basic (1-8). Last year, these figures were 97.1% at basic (1-5), 89.7% at basic (6-8) and 94.7% at basic (1-8) level of education.
- Similarly, the net enrollment ratio (NER) is 76.05% at secondary (9-10), 35.8% at secondary (11-12) and 56.0% at secondary (9-12). This number was 70.8% at secondary (9-10), 31.5% at secondary (11-12) and 47.6% at secondary (9-12).
- Likewise, the survival rate to grade 5 is 88.9% and the survival rate to grade 8 is 83.5%. The survival rate to grade 9 is 66.2% and the survival rate to grade 12 is 33.1%.

स्रोत: शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र, २०७८ ।

संवत् २०७८ को शैक्षिक तथ्याङ्कका अनुसार विद्यालय तह (कक्षा १-१२) मा सार्वजनिक र निजी एवम् परम्परागत विद्यालयमा कार्यरत शिक्षकको विवरण देहायबमोजिम रहेको छः

तालिका नं. १ : शिक्षकको तहगत वितरण

शिक्षक प्रकार	आधारभूत शिक्षक			माध्यमिक शिक्षक		
	कक्षा १-५	कक्षा ६-८	कक्षा ९-८	कक्षा ९-१०	कक्षा ११-१२	कक्षा ९-१२
जम्मा शिक्षक पद	१०२०४७	२५८३४	१२७८८१	२१४९२	६८०४	२८२९६
स्वीकृत	६७८७	१३८८१	८१७५२	१३००७	-	१३००७
अस्थायी	१२३०५	२३४४	१४६४९	१७२७	२०००	३७२७
राहत	२१८७	९६०९	३१४८०	६७५८	४८०४	११५६२
सबै विद्यालयमा कार्यरत शिक्षक	१५७२६६	१५३५५९	३१०८२५	४७०८१	११३५५	५८४३६
सबै विद्यालयमा कार्यरत महिला शिक्षक	८१०५०	७६१९९	१५७०५०	८६५३	१५०७	१०१६०
सार्वजनिक विद्यालयमा कार्यरत शिक्षक	१३८०७०	१२५७०७	२६३७७७	२४७९२	७८६१	३२६५३
सार्वजनिक विद्यालयमा कार्यरत महिला शिक्षक	७०४२०	६४४४६	१३४६६७	४२२७	९७७	५२०४
निजी विद्यालयमा कार्यरत शिक्षक	१६५२८	२७४९२	४४०२०	२२०७९	३४३७	२५५१६
निजी विद्यालयमा कार्यरत महिला शिक्षक	१००५५	११६६९	२१७२४	४३७५	५२६	४९०१
परम्परागत विद्यालयमा कार्यरत शिक्षक	२६६८	३६०	३०२८	२१०	५७	२६७
परम्परागत विद्यालयमा कार्यरत महिला शिक्षक	५७५	८४	६५९	५१	४	५५

स्रोत: शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र, २०७८ ।

शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रले विगतका विभिन्न वर्षहरूमा गरेको कक्षा ३, कक्षा ५ र कक्षा ८ को सिकाइ उपलब्धि विवरण देहायबमोजिम रहेको छः

तालिका नं. २ : सिकाइ उपलब्धिको अवस्था (औसतमा)

विषय	कक्षा - ३		कक्षा - ५		कक्षा - ८	
	सन् २०१२	सन् २०१५	सन् २०१२	सन् २०१५	सन् २०११	सन् २०१३
नेपाली	६३	५२	६०	४६	४९	४८
गणित	६०	४५	५३	४८	४३	३५

अङ्ग्रेजी			५४	४७		
विज्ञान						४९
सामाजिक					४९	

स्रोत: शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र, सानोतिमी, भक्तपुर ।

उच्च शिक्षा

विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले सन् २०२१ मा प्रकाशित गरेको प्रतिवेदनका अनुसार सङ्ख्यात्मक हिसाबले मुलुकमा जम्मा १३ ओटा विश्वविद्यालय र ६ ओटा प्रतिष्ठान छन् । विश्वविद्यालय र प्रतिष्ठानअन्तर्गतका क्याम्पस र अध्ययनरत विद्यार्थीहरू देहायबमोजिम देखिन्छः

तालिका नं. ३ : विभिन्न विश्वविद्यालयअन्तर्गतका क्याम्पसहरू तथा विद्यार्थी सङ्ख्या

विश्वविद्यालय	क्याम्पसहरू		विद्यार्थी	शिक्षक
	आङ्किक	सम्बन्धन प्राप्त		
त्रिभुवन विश्वविद्यालय	६२	१०८२	३५६६५४	७५९२
काठमाडौं विश्वविद्यालय	९	१५	१८६४३	५०४
पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय	५	१११	२७५२७	७४
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय	१५	४	२८२८	७४५
पोखरा विश्वविद्यालय	९	५८	३२५८४	१३३
लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालय	१	८	६९५	२३
कृषि तथा वन विज्ञान विश्वविद्यालय	११	७	४४२८	१०९
सुदुर पश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालय	१५	-	१००९७	३९०
मध्य पश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालय	१८	१	९७५४	३४५
खुला विश्वविद्यालय	१	-	११६४	२१२
राजर्षि जनक विश्वविद्यालय	१	-	१८६	४५
मदन भण्डारी विज्ञान तथा प्रविधि विवि पूर्वाधार विकास समिति				
मदन भण्डारी प्रौद्योगिक विवि पूर्वाधार विकास समिति				

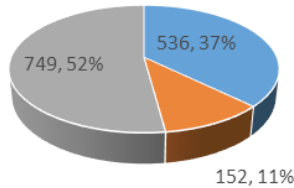
विदुषी योगमाया विश्वविद्यालय पूर्वाधार विकास समिति				
नेपाल विश्वविद्यालय पूर्वाधार विकास समिति				
विपी कोइराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान	१	-	१३४८	
कर्णाली स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान	१	-	५९	७७
चिकित्सा विज्ञान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान	२	-	६४२	३२९
पाटन स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान	१	-	२१९	२३२
पोखरा स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान	१			
राप्ती स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान	१			
जम्मा	१५२	१२८५	४६६८२८	१०८१०

स्रोत: विश्वविद्यालय अनुदान आयोग २०७६/७७ (सन् २०२१)

सरकारी अनुदानका दृष्टिकोणबाट हालसम्म मुलुकमा सन्चालित कलेजको सङ्ख्या र तीनमा अध्ययनरत विद्यार्थी सङ्ख्या देहायबमोजिम रहेको छ:

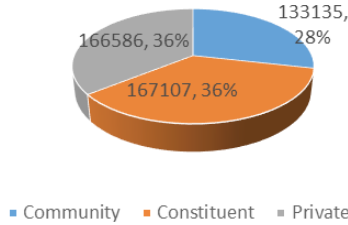
चार्ट नं. ३ : क्याम्पस र विद्यार्थीको वितरणसम्बन्धी वितरण

क्याम्पसहरूको वितरण

■ Community ■ Constituent ■ Private

विद्यार्थी सङ्ख्या विवरण

स्रोत: विश्वविद्यालय अनुदान आयोग २०७६/७७ (सन् २०२१)

विश्वविद्यालयका आङ्गिक क्याम्पसहरूमा कुल विद्यार्थीको लगभग २९ प्रतिशत र सम्बन्धन प्राप्त क्याम्पसहरूमा ७१ प्रतिशत विद्यार्थीहरू अध्ययनरत रहेका छन् । उच्च शिक्षाको भर्नामध्ये ७७.८३% साधारण शिक्षामा छ भने मात्र २२.१७% प्राविधिक शिक्षामा छ । विधागत रूपमा हेर्दा व्यवस्थापनमा ४३.४३%, शिक्षामा १९.१०%, मानविकी १२.६१%, विज्ञान तथा प्रविधि ८.०%, मेडिसिन ५.९५%, र इञ्जिनियरिङ ६.३५% रहेको छ । कुल विद्यार्थी भर्नामा लगभग ७६ प्रतिशत जति हिस्सा त्रिभुवन विश्वविद्यालयले वहन गरेको छ ।

उच्च शिक्षामा विगत ६ वर्षको क्याम्पस तथा विद्यार्थी एवम् शिक्षकसम्बन्धी विवरण देहायबमोजिम रहेको छः

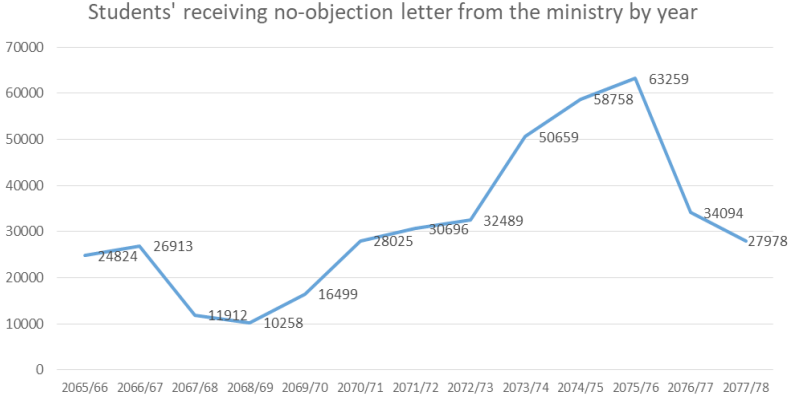
तालिका नं. ४ : उच्च शिक्षाको शैक्षिक विवरण

	२०१४/१५	२०१५/१६	२०१६/१७	२०१७/१८	२०१८/१९	२०१९/२०
विद्यार्थी	३९५३६५	३६१०७७	३७११८४	४२३९९६	४४१८९९	४६६८२८
छात्रा	२०७१५८	१८८६०४	१९५१३३	२२२९८९	२२९९६१	२४७३७०
शिक्षक	९१५७	९२९९	९२९९	९२६९	९६७७	११७४८
उत्तीर्ण	७७५७९	९०४२८	९०९२२	८८११५	८४५१०	७९५४१
क्याम्पस	१३६९	१४०७	१४०८	१४२५	१४३२	१४३७

स्रोत: विश्वविद्यालय अनुदान आयोग २०७६/७७ (सन् २०२१)

शिक्षा मन्त्रालयको अप्रकाशित विवरणअनुसार विदेश जान नो अब्जेक्शन पत्र लिनेको विवरण देहायबमोजिम रहेको छः

चार्ट नं. ४ : विदेश अध्ययनका लागि नो अब्जेक्शन लेटर लिएका विद्यार्थी सङ्ख्या

(स्रोत: शिक्षा मन्त्रालयको अप्रकाशित विवरण २०६५/६६ देखि २०७७/७८ सम्म)

प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा

प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालीम परिषद् (सिटिइभिटी) अन्तर्गत केन्द्रमा प्राविधिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, राष्ट्रिय सिप परीक्षण समिति, परीक्षा नियन्त्रण कार्यालय र ९ ओटा महाशाखा, ७ वटै प्रदेशमा प्रदेश कार्यालय, ६३ ओटा आङ्गिक शिक्षालय, ४२ ओटा साभेदारी शिक्षालय, ५७२ ओटा सामुदायिक विद्यालयमा प्राविधिक शिक्षा र ४२९ ओटा सम्बन्धन प्राप्त निजी संस्थाहरू सञ्चालनमा रहेका छन् भने जम्मा शिक्षालय संस्थाहरू ११०६ रहेका छन् (<https://ctevt.org.np> र सिटिइभिटी, २०२२) । यी संस्थाहरूमा कृषि तथा वन, इञ्जिनियरिङ, स्वास्थ्य, होटल व्यवस्थापन र अन्य विविध क्षेत्र तथा विधामा प्रि-डिप्लोमा, डिप्लोमा तथा प्रमाणपत्र तहका कार्यक्रमहरू सञ्चालित छन् ।

यसैगरी शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रबाट सञ्चालित कक्षा ९ देखि १२ सम्मको प्राविधिक धारसहित प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम

सञ्चालन गर्ने सार्वजनिक विद्यालयको सङ्ख्या जम्मा ४८४ पुगेको छ । सिटिइभिटी र शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र गरी दुवै निकायबाट सन्चालित कार्यक्रमको पहुँच ६३५ पालिकासम्म पुगेको छ भने ११८ ओटा पालिकामा प्राविधिक शिक्षा पुग्न बाँकी रहेको छ ।

विविध

मुलुकमा विगत लगभग १५ वर्षदेखि साक्षरता अभियान सञ्चालन भइरहेको छ । हालसम्म ५६ जिल्ला र २ प्रदेश (बागमती र गण्डकी) साक्षर घोषणा भएका छन् । uis.unesco.org/en.country.np ले प्रकाशन गरेको शैक्षिक तथ्याङ्कका अनुसार मुलुकको साक्षरता देहायबमोजिम रहेको छ:

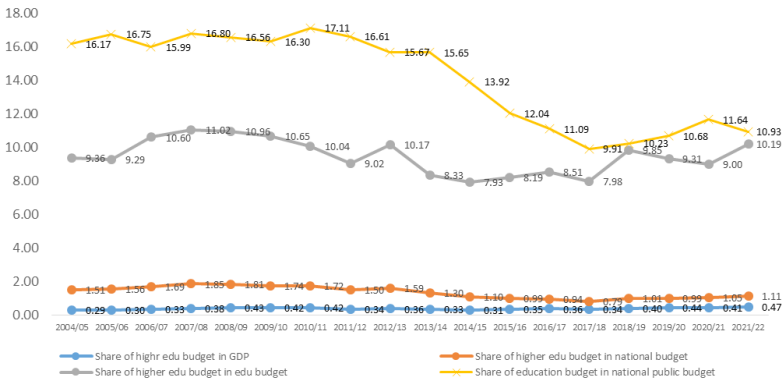
तालिका नं. ५ : साक्षरताको अवस्था

समूह	जम्मा	पुरुष	महिला	वर्ष
१५-२४ वर्ष	९२.४	९४	९०.९	(२०१८)
१५ वर्ष र सोभन्दा माथी	६७.९	७८.६	५९.७	(२०१८)
६५ वर्ष र सोभन्दा माथी	२३.६	४१.५	८.७	(२०१८)

शिक्षा बजेट र सोको बाँडफाँडको अवस्था

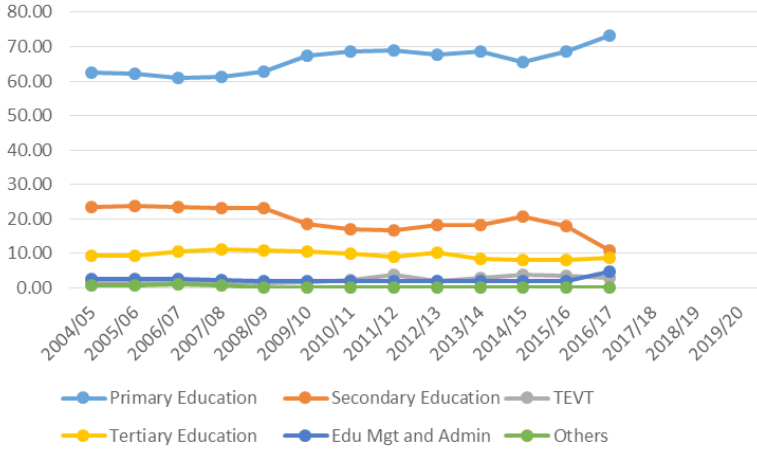
विगतका वर्षहरूदेखि हालसम्म शिक्षाका क्षेत्रमा विनियोजित बजेटको अवस्था र सोको उपक्षेत्रगत बाँडफाँड देहायबमोजिम रहेको छ:

चार्ट नं. ५ : शिक्षामा बजेट विनियोजनको अवस्था

शिक्षा बजेटको उपक्षेत्रगत बाँडफाँडको अवस्था देहायबमोजिम रहेको छः

चार्ट नं. ६ : शिक्षाभित्रका उपक्षेत्रमा बजेट बाँडफाँड

स्रोतः रातो किताब, अर्थ मन्त्रालय ।

शिक्षा क्षेत्रका नीतिगत प्राथमिकताहरू

शिक्षा क्षेत्रमा मार्ग निर्देशक सिद्धान्त नेपालको संविधानमा उल्लेख गरिएका छन् । संविधानले सङ्घीय संरचनाबमोजिम तीन तहका सरकारका अधिकार क्षेत्र तय गरेका छन्, जिम्मेवारी उल्लेख गरेका छन् । साथै नेपाल सरकारले संयुक्त राष्ट्र सङ्घ र यससँग सम्बन्धित एजेन्सी तथा निकायहरूले जारी गरेका घोषणा, नेपाल पक्ष भएका महासन्धि, सन्धि एवम् समझदारीमा समाविष्ट प्रावधानहरू पनि सरकारका प्राथमिकताका क्षेत्रहरू हुन् । यसैगरी पन्ध्रौं योजना, दिगो विकास लक्ष्य कार्य ढाँचा, उपक्षेत्रगत आयोजना एवम् परियोजनाहरूमा समाविष्ट प्रावधान (नीति, रणनीति तथा कार्यनीति र कार्यक्रमहरू)हरू सरकारका प्राथमिकताका क्षेत्रहरू हुन् । माथिका सबै दस्तावेजमा दिइएका प्रावधानहरू केलाउँदा शिक्षाभित्रका उपक्षेत्रहरूको प्राथमिकता क्रम देहायबमोजिम कायम हुन आउने देखिन्छः

१. निशुल्क तथा अनिर्वाय आधारभूत शिक्षा (यसअन्तर्गत बाल विकास केन्द्र, पूर्वप्राथमिक शिक्षा, वैकल्पिक शैक्षिक कार्यक्रम आदिलाई राखिएको हुन्छ) ।
२. निशुल्क माध्यमिक शिक्षा
३. प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा र सिप विकाससम्बन्धी कार्यहरू
४. साक्षरता, निरन्तर शिक्षा, जीवनपर्यन्त सिकाइ
५. उच्च शिक्षा
६. पुस्तकालय, सामुदायिक अध्ययन केन्द्र आदि

संख्यामा शिक्षाको प्रगति भएको छ । सारमा के कस्तो छ भन्ने गहन अध्ययन, विश्लेषण एवं अनुसन्धान आवश्यक देखिन्छ ।

निष्कर्ष

आधुनिक योजनाबद्ध शिक्षाको ७२ वर्षको अवधिमा शिक्षाका क्षेत्रमा उल्लेख प्रगति भएको छ । सङ्ख्यात्मक रूपमा भौतिक पूर्वाधार निर्माण भएका छन्, शैक्षिक संस्था स्थापना भएका छन्, तीनमा अध्ययनरत विद्यार्थी सङ्ख्या बढेको छ, छात्रा एवम् महिला सहभागिता बढेको छ, साक्षरता दर बढेको छ । शिक्षामा लक्षित समूहको सहभागिता बढेको छ । कानुनी पूर्वाधार संस्थागत संरचना र जनशक्तिको व्यवस्था भएको छ । शिक्षा प्रणालीबाट उत्पादित जनशक्ति मुलुकभित्र र बाहिरका रोजगार, स्वरोजगार र सेवा क्षेत्रमा क्रियाशील छन् ।

उल्लिखित प्रगतिका बावजुद पनि शिक्षाको क्षेत्रमा उल्लेख्य समस्याहरू रहेका छन् । अगाडि थुप्रै चुनौतीसँग जुध्नुपर्ने अवस्था पनि छ । सङ्ख्यामा शिक्षाको प्रगति भएको छ । सारमा के कस्तो छ भन्ने गहन अध्ययन, विश्लेषण एवम् अनुसन्धान आवश्यक देखिन्छ । लागत फिफायतीपनाको अवस्था कमजोर छ, शैक्षिक गुणस्तर र सान्दर्भिकताको अवस्था कमजोर छ । शिक्षा विकासको गति ढिलो छ । स्रोत सदुपयोग, सुशासन र

जबाफदेहिताको अवस्था कमजोर छ । यसका बाबजुद पनि अगाडिको यात्राका लागि राम्रा अवसर हाम्रा सामु रहेका छन् । शिक्षामा सुशासन कायम गर्न सकेमा हालका समस्या समाधान गरी अगाडि बढ्दा छिट्टै उल्लेख्य प्रगति हासिल गर्न सक्ने सम्भावना पनि छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- अर्थ मन्त्रालय (२०७८) । रातो किताब (सन् २००४। ०५ देखि २०२१। २२ सम्मको) (www.mof.gov.np वेभपेजबाट विगत १५ वर्षका रातो किताबको विवरण) । सिंहदरबार, काठमाडौँ: अर्थ मन्त्रालय ।
- शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र (२०७८) । फ्याल्स प्रतिवेदन २०७८ । सानोठिमी भक्तपुर: शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र ।
- शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (२०७४) । शैक्षिक सूचना सँगालो २०७४ (२०१७) । सिंहदरबार काठमाडौँ: नेपाल सरकार, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय ।
- शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (२०७८) । विदेश अध्ययन गर्न जानका लागि लिइएको अध्ययन अनुमति पत्रसम्बन्धी शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयको अप्रकाशित विवरण । सिंहदरबार काठमाडौँ: नेपाल सरकार, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय ।
- शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र (२०७९) । वेभपेज (<https://ero.gov.np> बाट सङ्कलित विद्यार्थी सिकाइ उपलब्धिसम्बन्धी केही विवरण) । सानोठिमी, भक्तपुर: शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र ।
- <https://www.ctevt.org.np/public/uploads/kcfinder/files/AnnualU20ReportU20-20781>
- <https://www.uis.unesco.org/en/country/np>
- UGC -2021. Education Management Information System, Report on Higher Education 2019+2020. SanothimiM University Grant Commission.

• डा. रोजनाथ पाण्डे

संसद र सांसदको सहयोगी: सचिवालय

सङ्क्षिप्त परिचय

संसदले देश र जनताको लागि कानून निर्माण गर्ने, बजेट पारित गर्ने, सार्वजनिक खर्चको अवलोकन र मूल्याङ्कन गर्ने, कार्यपालिकामाथि निगरानी गर्ने लगायतका कार्य गर्दछ । संसदलाई विभिन्न पदाधिकारीहरू र कार्यपालिकाको निर्वाचन, विभिन्न पदाधिकारीमाथि महाभियोग प्रस्तावमार्फत नियन्त्रण र सन्तुलन, संसदमा पूर्ण वाक स्वतन्त्रतासहितको विशेषाधिकार, सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह बिचको समन्वय कायम गर्न छुट्टै कानून निर्माण, राष्ट्रिय सुरक्षाको लागि नेपाली सेना परिचालन गर्नु परेमा सोको अनुमोदन, सङ्कटकालको अनुमोदन, संविधान संशोधन, जनमत सङ्ग्रहको आवश्यकता परेमा सोको अनुमोदन, नेपाल सरकार पक्ष हुने सन्धि वा सम्झौताको अनुमोदनजस्ता कार्यहरू गर्ने अधिकार समेत प्राप्त छ । जननिर्वाचित संविधान सभाले निर्माण गरेको नेपालको वर्तमान संविधानमा प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभा रहेको दुई सदनसहितको एक सङ्घीय व्यवस्थापिका (सङ्घीय संसद) रहने व्यवस्था छ । प्रतिनिधि सभामा १६५ सदस्य (६०%) प्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणालीबाट र ११० सदस्य (४०

%) समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीद्वारा निर्वाचित २७५ सदस्यहरू रहन्छन् भने ५९ सदस्यीय राष्ट्रिय सभामा प्रदेश सभाका सदस्य, गाउँपालिकाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगरपालिकाका प्रमुख र उपप्रमुख रहेको निर्वाचक मण्डलद्वारा प्रत्येक प्रदेशबाट कम्तीमा तीन जना महिला, एक जना दलित र एक जना अपाङ्गता भएका व्यक्ति वा अल्पसङ्ख्यकसहित आठ जना गरी निर्वाचित ५६ जना र नेपाल सरकारको सिफारिसमा राष्ट्रपतिबाट मनोनित कम्तीमा एक जना महिलासहित तीन जना सदस्य रहन्छन् । राष्ट्रिय सभाका सदस्यहरूको पदावधि ६ वर्षको हुने र प्रत्येक २/२ वर्षमा एक तिहाइ पद रिक्त हुन्छ भने प्रतिनिधि सभाको अवधि ५ वर्षको हुन्छ ।

विश्वका १९३ राष्ट्रहरूमध्ये हाल ७९ (४०.९३%) मुलुकहरूमा द्विसदनात्मक व्यवस्थापिका रहेको देखिन्छ । विधायिकी प्रक्रियामा हुने कमीकमजोरी हटाउन, सबै वर्गका नागरिकहरूको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न, सङ्घीय राजनीतिमा राज्यको स्वार्थमा अभिभावकको भूमिका निर्वाह गर्न स्थायी सदन (राष्ट्रिय सभा) को रूपमा माथिल्लो सदन रहेको छ । सभाले गठन गरेका स्थायी प्रकृतिका विषयगत समितिहरूमा राष्ट्रिय सभातर्फ चारवटा, प्रतिनिधि सभातर्फ दसवटा र संयुक्त समितिहरू तर्फ दुईवटा समिति रहेका छन् ।

सचिवालय स्थापनाको औचित्य

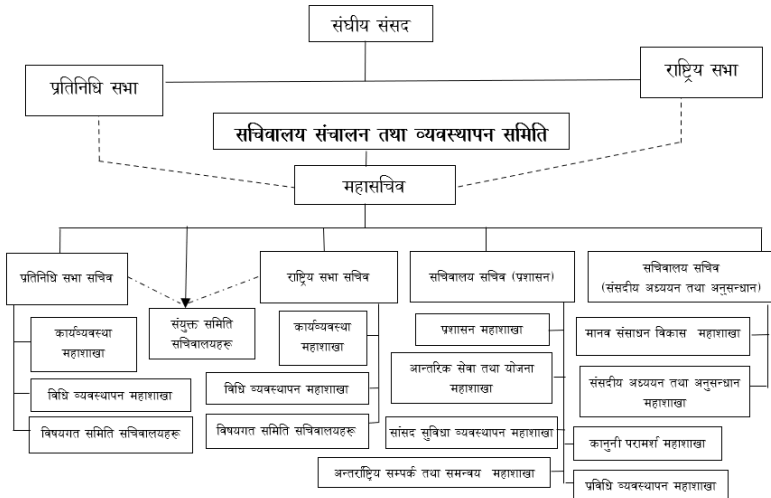
दुई सदनात्मक व्यवस्थापिका रहेका भारत, अमेरिका, फिलिपिन्सलगायतका मुलुकमा अलग्गै सचिवालय रहेका छन् भने नेपालमा विगतदेखि नै नेपालको संविधान, २०१५, तथा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ तथा नेपालको संविधान २०७२ अनुसार एउटै सचिवालय व्यवस्था गरिँदै आएको छ। संसदीय कार्यसम्पादनलाई प्रभावकारी ढङ्गले सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्न आवश्यक पर्ने आर्थिक, भौतिक, प्राविधिक तथा मानव संसाधन जस्ता तत्त्वहरूको समुचित परिचालन र व्यवस्थापन गर्नु सङ्घीय सानद सचिवालयको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ ।

नेपालमा संसदीय विकासको प्रारम्भसँगै सचिवालयको पनि स्थापना र विकास हुँदै आएको छ । २०१५ सालको दुई सदनात्मक व्यवस्थापिकाको कार्यसञ्चालनमा सहयोग पुऱ्याउन संसद सचिवालयको विधिवत् स्थापना

भएको देखिन्छ । पञ्चायत कालमा राष्ट्रिय पञ्चायत सचिवालयको रूपमा रहेको र २०४६ सालको परिवर्तनपछि यो संसद सचिवालयमा रूपान्तरित भएको थियो । २०६३ सालको परिवर्तनपछि व्यवस्थापिका संसद सचिवालय र नेपालको संविधान २०७२ जारी भएपछि हाल सङ्घीय संसद सचिवालयमा रूपान्तरित भएको हो । कानून निर्माण गर्ने, सरकारको काम कारबाहीको निगरानी र सङ्घीय प्रणाली एवम् संसदीय व्यवस्थाको अध्ययन, अनुसन्धान तथा प्रशिक्षण कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउने कार्यमा सङ्घीय संसद सचिवालयको अहम् भूमिका रहेको छ ।

सचिवालयको साङ्गठनिक स्वरूप

सङ्घीय संसदको गठन हुनुअघि (२०७२ सालमा) निर्माण गरिएको सचिवालयको साङ्गठनिक संरचनाले प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभा तथा संसदीय समितिहरूको गठन भएदेखि हालसम्म कार्य गर्दै आइरहेको छ । महासचिव, प्रतिनिधि सभा सचिव, राष्ट्रिय सभा सचिव गरी तीन जनाको संवैधानिक पदसहित ३६७ जना स्थायी र ६८ जना अस्थायी गरी जम्मा ४३५ जना कार्यरत छन् । सङ्घीय संसदमा (चित्रअनुसारका) सभा, समिति सचिवालय, निजी सचिवालय, महाशाखा तथा शाखाहरूको व्यवस्था गरिएको छ :

कानुनी व्यवस्था

स्वायत्त र स्वशासित निकायको रूपमा रहेको सङ्घीय संसद सचिवालयको सञ्चालन र व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी तुल्याई सङ्घीय संसदलाई आवश्यक सहयोग पुऱ्याउने कार्यलाई सुदृढ बनाउन कानुनी आधारको रूपमा २०७२ मा जारी भएको नेपालको संविधान, प्रतिनिधि सभा नियमावली २०७५, राष्ट्रिय सभा नियमावली २०७५, सङ्घीय संसदको संयुक्त सभा र संयुक्त समिति कार्यसञ्चालन नियमावली २०७५, सङ्घीय संसद सचिवालयसम्बन्धी ऐन २०६४ र सङ्घीय संसद सचिवालय कर्मचारी प्रशासन नियमावली २०६५ क्रियाशील रहेका छन् । त्यसैगरी सङ्घीय संसदका महासचिव, प्रतिनिधि सभाका सचिव तथा राष्ट्रिय सभाका सचिवको पारिश्रमिक, सेवाको शर्त र सुविधासम्बन्धी ऐन २०७५ र सङ्घीय संसदका पदाधिकारी तथा सदस्यहरूको पारिश्रमिक र सुविधासम्बन्धी ऐन २०७३ अनुसार काम कर्तव्य एवम् पदाधिकारीको सेवा सुविधाको व्यवस्था गरिएको छ । नेपालको संविधानको धारा १०६ ले सङ्घीय संसदका महासचिव र सचिव नियुक्ति गर्ने व्यवस्था गरेको छ भने धारा १०७ ले सङ्घीय संसद सचिवालयको व्यवस्था गरेको छ । संविधान र यिनै कानूनको अधीनमा रही सचिवालयले सङ्घीय संसदको कामकारबाहीलाई सहयोग पुऱ्याउन संसद सेवाको सुसंस्कृत र मर्यादित ढङ्गले सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्दै संसद सेवामा कार्यरत कर्मचारीहरूको ज्ञान, सिप, क्षमता र योग्यताको अभिवृद्धि गरी व्यावसायिकताको प्रवर्धनका लागि कुनै पनि विषयमा नीतिगत निर्णय र समय सान्दर्भिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गरेको छ ।

सचिवालयबाट प्रदान गरिने सेवा र सुविधाहरू

सङ्घीय संसदले सहकारिता, सहअस्तित्व र समन्वयको सिद्धान्तलाई समेत आत्मसाथ गरी क्रमिक रूपमा साभा अधिकार सूचीका विषयमा समेत कानून निर्माण गर्दै अगाडि बढनुपर्ने हुँदा यसको भूमिका र कार्य प्रकृतिमा आएको परिवर्तनसँगै सङ्घीय संसद सचिवालयको भूमिका अझ बढी संवेदनशील, समन्वयात्मक र चुनौतीपूर्ण भई जिम्मेवारीमा समेत बढोत्तरी भएको अवस्था छ । सचिवालयको मुख्य काम, कर्तव्य र अधिकार निम्नअनुसार रहेको छ :

१. सङ्घीय संसद, सङ्घीय संसदका समिति, पदाधिकारी र सदस्यलाई आवश्यक सेवा सुविधा उपलब्ध गराउने,
२. सङ्घीय संसदको काम कारबाही सुचारु रूपले सञ्चालन गर्न प्रशासनिक, आर्थिक र भौतिक व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यलाई व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउने,
३. सङ्घीय संसदको सूचना प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउने तथा सङ्घीय संसद परिसरमा सुरक्षा व्यवस्था मिलाउने र
४. सङ्घीय संसदको दलका कार्यालयलाई आवश्यक सेवा सुविधा उपलब्ध गराउने ।

ऐनमा उल्लिखित जिम्मेवारी वहन गर्ने सन्दर्भमा सङ्घीय संसद सचिवालयले सङ्घीय संसदअन्तर्गत दुवै सभा, संसदीय समितिहरू, संसदीय दलको बैठक व्यवस्थापन, कार्यकारिणी निकायले सम्पादन गरेका कामको संसदीय निगरानी र नियन्त्रणका लागि संसदीय अनुगमनको व्यवस्थापन र सार्वजनिक हित एवम् सरोकारको विषयमा संसदको संलग्नता लगायतका कार्यहरूको व्यवस्थापनका लागि कार्य गरिरहेको छ । सचिवालयको सेवा प्रवाहलाई देहायबमोजिम प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

१. **विधायन निर्माणसम्बन्धी कार्यको व्यवस्थापन** : सङ्घीय संसदले साधारण र अर्थ विधेयकमार्फत आवश्यकताअनुसार विभिन्न कानूनको निर्माण गर्दछ र कानून निर्माण कार्यमा संलग्न संसद र संसदीय समितिको बैठक सञ्चालन, छलफल एवम् प्रतिवेदन लेखन, कार्यव्यवस्था सञ्चालन, सम्पूर्ण विवरण, संसदीय रिपोर्टिङ, विधेयकमाथिको सैद्धान्तिक र दफावार छलफल एवम् सरकारले गर्ने प्रतिरक्षालगायतको विधि निर्माण प्रक्रिया र यससम्बन्धी प्रतिवेदन, संसदमा विधेयक दर्ता भएदेखि प्रमाणीकरण नहुँदासम्मको अवधिमा अवलम्बन गर्नुपर्ने विधायिकी चरणसम्बन्धी ज्ञान एवम् विधेयक मस्यौदाका कानुनी राय सल्लाह, संसदीय कामकारबाहीको गहन ढङ्गले अध्ययनलगायतका विषयमा सचिवालयले विशेषज्ञ सेवा प्रदान गर्नुपर्दछ । प्रदेशहरूसँग समेत समन्वयात्मक ढङ्गले सम्बन्ध कायम

राखी आवश्यकताअनुसार सूचना आदान प्रदान गर्ने, सहयोग गर्ने कार्यका अतिरिक्त त्यस्ता प्रदेश सभा सचिवालयहरूलाई सबलीकरणमा सहयोग गर्ने कार्यमा सङ्घीय संसद सचिवालयको भूमिका रहेको छ । हरेक कामको प्रत्येक सदनअनुसार छुट्टाछुट्टै अभिलेख राख्नुपर्ने भएकोले सचिवालयको कामको दायरामा व्यापक विस्तार भएको छ ।

२. **कार्यपालिकामाथि संसदीय निगरानी र नियन्त्रणसम्बन्धी कार्यको व्यवस्थापन** : सङ्घीय संसदका दुवै सदनमा शून्य समय, विशेष समय, प्रश्नोत्तर, सभामुख र अध्यक्षको रूलिङ, प्रत्यायोजित व्यवस्थापन र सरकारी आश्वासनसम्बन्धी विषय, जरूरी सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्ताव, सङ्कल्प प्रस्ताव र कार्यपालिकीय काम उपर संसदीय निगरानी र नियन्त्रणका लागि गरिने संसदीय समितिको अनुगमन, मूल्याङ्कन एवम् प्रतिवेदन लेखन र संसदीय निर्देशनको सम्बन्धित निकायलाई जानकारी गराउने कार्यका लागि यस सेवामा कार्यरत कर्मचारीले आवश्यक समन्वय, सहकार्य र सञ्चारमा क्रियाशील हुनुपर्ने हुन्छ । संसदीय समितिका सचिवालयहरूले संसदीय निगरानीका लागि सभा र समितिका लागि आवश्यक लजिस्टिक व्यवस्था, स्थलगत भ्रमण, प्रतिवेदन मस्यौदा र छलफल तथा संसदीय सुनुवाइमा सहजीकरण गर्ने गरिन्छ ।
३. **संसदीय कूटनीति प्रवर्धनमा सहजीकरण**: विश्वव्यापीकरणले व्यापकता पाएसँगै कानुन निर्माण गर्ने विधि, प्रक्रिया र अन्य संसदीय अभ्यासको आदान प्रदानका लागि हुने संसदीय पदाधिकारी र संसदीय समितिको भ्रमण व्यवस्थापन गर्ने दायित्व समेत संसद सचिवालयको रहेको हुन्छ । सङ्घीय संसदले मित्र राष्ट्रका व्यवस्थापिका, अन्तरव्यवस्थापिका सङ्घ, एसिया प्रशान्त संसदीय मञ्च, सार्क सभामुख सङ्घ, एसियाली संसदीय सभालगायत अन्य सङ्घसंस्थासँग सम्पर्क, समन्वय, सहयोग र संसदीय प्रतिनिधिमण्डलको आदान प्रदान गर्ने कार्यको सम्पूर्ण व्यवस्थापन यस सचिवालयले गर्नुपर्ने हुँदा साविकको तुलनामा काममा बढोत्तरी भएको छ ।

४. मानव संसाधन व्यवस्थापन

एवम् प्रशासनिक सेवा: सांसद

तथा सचिवालयमा कार्यरत कर्मचारीको बहुआयामिक व्यक्तित्व विकास गरी आधुनिक मान्यतामा आधारित व्यवस्थापन, वृत्ति विकास, मित्र राष्ट्र एवम् अन्तर्राष्ट्रिय संसदीय संस्थाहरूसँग सम्बन्ध विस्तार, मर्यादापालन एवम् आन्तरिक सुरक्षा, भौतिक पूर्वाधार एवम् सुविधा, आधुनिक सूचना प्रविधिमा आधारित विद्युतीय

पुस्तकालय, कर्मचारीमा सकारात्मक सोचको विकास र सेवा प्रवाहमा यसको प्रत्याभूतिसम्बन्धी विषयमा सचिवालयले अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन कार्ययोजना बनाई संसद सेवाको प्रभावकारीता अभिवृद्धि गर्ने कार्य हुँदै आएको छ । मानव संसाधन विकास महाशाखामार्फत तालिम, प्रशिक्षण, गोष्ठी, सेमिनार तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम सञ्चालन हुने गरेका छन् । अनुसन्धान र प्रशिक्षणलाई गुणस्तर सुधारका औजारका रूपमा संसदले प्रयोग गर्ने गरेको देखिन्छ । कर्मचारीको छनौट, भर्ना, पदस्थापन, विकास, परिचालन, पदोन्नति, सरुवा मूल्याङ्कन तथा अवकाश जस्ता कार्यहरूमा लोकसेवा आयोग, निजामती किताब खानालगायत संस्थाको सहयोगमा व्यवस्थापन गर्ने गरिएको छ । सचिवालयमा अप्राविधिक र प्राविधिक दुई किसिमका कर्मचारीहरू कार्यरत छन् । स्वास्थ्य सेवा, लेखा समूह र कानुनका कर्मचारी नेपाल सरकारबाट काजमा कार्यरत छन् ।

५. **भौतिक व्यवस्थापन:** संसदका बैठक सञ्चालनका लागि पुरानो संसद भवनमा स्थान अभाव र जीर्ण भएका कारण २०६४ सालदेखि बानेश्वरस्थित अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन भवनमा भाडामा लिई सञ्चालन हुँदै आएको छ । सबै संसदीय काम कारबाही एकै स्थानबाट

कानून निर्माण गर्ने, सरकारको काम कारबाहीको निगरानी र संघीय प्रणाली एवं संसदीय व्यवस्थाको अध्ययन, अनुसन्धान तथा प्रशिक्षण कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउने कार्यमा संघीय संसद सचिवालयको अहम् भूमिका रहेको छ ।

सञ्चालन हुने गरी २०७५ सालबाट सिंहदरबार परिसरको १५१ रोपनी जमिनमा भवन निर्माण कार्य तीव्र गतिमा भइरहेको छ । सभाकक्ष, समितिका हलहरू तथा संसदीय दलका कार्यालयहरू दुरुस्त बनाई राख्ने र इन्टेरियर डेकोरेसन गर्ने, फर्निचरलगायत प्राविधिक उपकरणहरूको व्यवस्थापन सचिवालयले गर्दै आएको छ । सङ्घीय संसदका पदाधिकारी, सांसद र सचिवालयका कर्मचारीहरूको लागि तोकिएको मूल्यमा सफा र गुणस्तरीय खानेकुरा छिटो छरितो उपलब्ध हुनेगरी चमेना गृह सञ्चालन गर्न सचिवालयले बोलपत्रको माध्यमबाट प्रतिस्पर्धा गराई सेवा प्रदायक छनोट गरी त्यसका लागि आवश्यक भवन, फर्निचर, पानी बिजुलीलगायत आवश्यक सामग्रीको प्रबन्ध गर्ने र नियमित अनुगमन गर्ने कार्य सचिवालयले गर्दै आएको छ ।

६. **प्राविधिक व्यवस्थापन** : सङ्घीय संसद र सङ्घीय संसद सचिवालयको कामकारबाहीलाई आधुनिक सूचना प्रविधिमैत्री बनाउन संसद सेवामा कार्यरत प्राविधिक जनशक्तिको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । संसदको कामकारबाहीको विद्युतीय अभिलेख तथा इन्टरनेटमा आबद्ध कम्प्युटर व्यवस्थापन, लाइभ प्रसारण, टेप सञ्चालन, स्क्रीन डिस्ले, माइक व्यवस्थापन, मुद्रण तथा प्रकाशन, इलेक्ट्रिकल, इलेक्ट्रोनिक्स एवम् अटो मेकानिकललगायतको प्राविधिक पक्षलाई पनि सचिवालयले उत्तिकै महत्त्व दिनुपर्ने हुन्छ ।
७. **वित्तीय व्यवस्थापन** : संसदीय पदाधिकारी, सङ्घीय संसदका सदस्य र सचिवालयमा कार्यरत कर्मचारीको तलब, भत्ता, सेवा सुविधा, कर्मचारी कल्याण बीमा एवम् पेन्सन व्यवस्थापनलगायतका लेखासम्बन्धी कार्यमा पनि सचिवालयले कुशलतापूर्वक भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ । संसदीय सेवालाई कार्यकारिणीको नियन्त्रण र प्रभावबाट टाढा राखी सचिवालयलाई स्वायत्त र स्वशासित निकायको रूपमा विकसित गर्न संसद सचिवालयसम्बन्धी ऐन, २०५८ जारी गरी संसद सेवालाई निजामती सेवाबाट छुट्याई विशिष्टीकृत सेवाको रूपमा स्थापित गरिएको हो । यसको लागि आवश्यक पर्ने आर्थिक स्रोत साधन उपलब्ध गराउने जिम्मेवारी नेपाल सरकारको रहेको छ ।

८. **संसदीय अध्ययन तथा अनुसन्धानसम्बन्धी कार्य:** सङ्घीय संसदका कामकारबाहीलाई वैज्ञानिक र वस्तुनिष्ठ बनाउन र संसदले पारित गरेका कानून कार्यन्वयनको अवस्था एवम् तिनले समाजमा पारेका प्रभावको बारेमा गहन ढङ्गले अध्ययन र अनुसन्धान गर्नको लागि संसदीय अध्ययन तथा प्रशिक्षण केन्द्रको स्थापना गरी अगाडि बढनुपर्ने देखिन्छ ।
९. **संसदीय सुनुवाई तथा प्रश्नोत्तर व्यवस्थापन:** सभा तथा समितिहरूमा हुने संसदीय सुनुवाईका सम्बन्धमा प्रस्तावको मस्यौदा तयार गर्ने, विज्ञ तथा विशेषज्ञ सेवाको उपलब्धता, बैठक सञ्चालन र अन्य आवश्यक कार्यमा सहजीकरण गर्ने कार्य सचिवालयको रहेको छ । त्यसैगरी, सभामा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीसँग सांसदहरूको प्रश्नोत्तर कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सांसदसँग लिखित तथा मौखिक प्रश्न सङ्कलन गरि सम्बन्धित निकायबाट उत्तर तयार गर्ने र छलफलमा सहजीकरण गर्ने कार्यमा सचिवालयको भूमिका अहम् रहेको छ ।
१०. **पुस्तकालय तथा अनुसन्धान व्यवस्थापन:** सङ्घीय संसदका माननीय सदस्यहरू कानून निर्माता जनप्रतिनिधि भएकाले संसदीय अध्ययन र अनुसन्धानलाई प्रवर्धन गर्न र आर्काइभ प्रवर्धन गर्न संसद सचिवालयमा पुस्तकालयको व्यवस्था गरिएको छ । यसका अलावा पत्रपत्रिका, इलाइब्रेरी तथा संसदीय सङ्ग्रहालयको व्यवस्था गरिएको छ । यसैगरी संसदीय अध्ययन तथा अनुसन्धानमार्फत अनुसन्धानका कार्यहरूलाई अघि बढाइएको छ ।
११. **संसदीय प्रक्रिया र अभ्यासको प्रवर्धन र प्रदेश तथा स्थानीय विधायिका :** सङ्घीय संसदका गतिविधिहरूमा सर्वसाधारण जनताको पहुँच पुऱ्याउन संसदीय पर्यटन, संसद परिसरको भ्रमण, युवा संसदको नमुना अभ्यासलगायत संसदीय प्रक्रिया र यसको अभ्यासको प्रवर्धन गर्न सचिवालयले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । प्रदेश सभा र स्थानीय सभासँग समन्वय गरी आपसी अनुभव आदान प्रदान गर्ने र सहकार्य गर्ने कार्यमा सचिवालयले कार्य गरिरहेको छ ।

१२. **सुरक्षा व्यवस्थापन:** संसदीय क्रियाकलापहरूको सञ्चालन मर्यादित र सुरक्षित बनाउन मर्यादापालकहरूको व्यवस्था गरिएको छ । तीन जना मर्यादापालकहरू सचिवालयले भर्ना गरेको र अन्य करिब ८० जना (आवश्यकता अनुसार घटी बढी हुन सक्ने) नेपाली सेना र नेपाल प्रहरीबाट काजमा ल्याई कामकाज गर्ने गराउने गरिएको छ । त्यसैगरी मेडिकल बोर्डअन्तर्गत मेडिकल डाक्टर र स्वास्थ्य उपकरणसहित स्वास्थ्य सेवाका ५ कर्मचारीहरू काज र करारमा कार्यरत छन् । सभा सञ्चालन हुँदा एम्बुलेन्स र सामान्य स्वास्थ्य जाँच उपकरणहरूको व्यवस्था गरिएको छ ।

- बुद्धि सागर लामिछाने

पर्यटन विकासका सम्भावना

नेपालमा पर्यटनको सम्भावना

नेपाल भौगोलिक, प्राकृतिक सांस्कृतिक तथा धार्मिक हिसाबले विश्वको एक अलौकिक पर्यटकीय आकर्षणको केन्द्र हो र रहिरहने छ । मानव सभ्यताको अन्तिम लक्ष शान्ति हो र नेपाल त्यस्तो गन्तव्य हो जहाँ योग, ध्यानका साथै प्रकृतिसँग साक्षात्कार गर्दै शान्तिको अनुभूति गर्न सकिन्छ । नेपालमा पर्यटकीय सम्भावनाको कुरा गर्दा असीमित सम्भावनाहरू देखिन्छ । “जहाँ ढुंगा ढुंगामा देवताको बास छ, जहाँ थुम्का थुम्कामा स्वर्गको आभास छ” भनेर गीतकार ओम गुरूडले भने जसरि नै नेपालको हरेक भाग पवित्र छन्, सुन्दर छन्, मनोहर छन् । तराईका हरिया फाँटदेखि सदाबहार हिमाच्छादित हिम शृङ्खलाहरू, सदाबहार घना जङ्गलदेखि पहाडका देउराली र यासागुम्बा पाइने उच्च पहाडी तथा हिमाली पाखा पखेरासम्म सबै तैतिकै मनमोहक र आ-आफ्ना विशेषताले भरिपूर्ण छन् । जहाँ पुग्यो तेही ठाउँ मनोहर अनुभूत हुने नेपालमा पर्यटनको सम्भावना के छ भनेर भन्दा पनि असीमित सम्भावना रहेको पर्यटन क्षेत्रको प्रवर्धनबाट देशको बहुआयामिक विकाश कसरी गर्ने त भनेर सबै लाग्नु पर्ने देखिन्छ ।

• लेखक संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयका सह-सचिव हुनुहुन्छ ।

सङ्क्षेपमा नेपालको पर्यटकीय विविधतालाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

१. प्राकृतिक :

विश्व भूगोलको करिब ०.०३% र एसिया महादेशको ०.३% भूभाग ओगटेको नेपालमा विश्वका १४ ओटा ८०००मि. भन्दा अग्ला हिमालहरूमध्ये सर्वोच्च शिखर सगरमाथा समेत ८ ओटा उच्च हिमशिखरहरू, मेची, कोसी, काली, कर्णाली जस्ता सयौं ठुला साना नदी, हिम नदी र खोलाहरूको सञ्जाल, रारा, फेवा, बेगनास जस्ता मनमोहक ठुला साना गरि सयौंको सङ्ख्यामा रहेका प्राकृतिक ताल, तलैया तथा पोखरीहरू तथा सिमसार क्षेत्रहरू, दुर्लभ वन्यजन्तुहरू संरक्षण गरिएका चितवन, बर्दिया, मकालु वरुण, लाङडाङ राष्ट्रिय निकुञ्जहरू, संरक्षित क्षेत्रहरू तथा वन्यजन्तु आरक्षहरू, हिमाली र पहाडी शृङ्खलाहरूको मनोरम प्राकृतिक छटाले सुसज्जित सुरक्षित पदमार्गहरू, सानो क्षेत्रमा समथर तराईको उष्ण मौसमदेखि उच्च हिमाली क्षेत्रको शितोष्ण मौसमसम्मको अनुभव हुने भौगोलिक र वातावरणीय विविधता पाइन्छ ।

२. सामाजिक, सांस्कृतिक:

नेपालमा १२५ जातजातिका मानिसहरू र १२३ भाषाभाषिका बोल्ने जनसङ्ख्या रहेको छ । यसका साथै १० किसिमका धार्मिक सम्प्रदायहरू भएर पनि सौहार्दपूर्ण रूपमा रहेका छन् । यसरी जातीय, भाषिक र धार्मिक विभिन्नता भएर पनि नेपालीहरूको सामाजिक सहिष्णुता, एकता र सौहार्दता विश्व समुदायको लागि समाजशास्त्रीय अध्ययन गर्ने अनुपम जीवित सङ्ग्रहालयको रूपमा रहेको छ । क्षेत्र विशेषका विभिन्न जात जातिका जात्रा, चाड, पर्व आदि सामाजिक एकताको सूत्रको रूपमा रहेका छन् । सायद संसारमा नेपालनै एक यस्तो देश होला जहाँ जीवित देवीको रूपमा कुमारीको पूजा गर्ने परम्परा पनि रहेको छ ।

नेपाल एउटा यस्तो देश हो जहाँ यौटै सानो उपत्यकाभित्र चाँगुनारायण, वसन्तपुर दरबार क्षेत्र, काठमाडौं, पाटन दरबार क्षेत्र, ललितपुर, भक्तपुर

दरबार क्षेत्र, भक्तपुर, स्वयम्भूनाथ, बौद्धनाथ र पशुपतिनाथ गरि सातओटा सांस्कृतिक विश्व सम्पदा हरु रहेका छन् । यसबाट सहजै के अनुमान लगाउन सकिन्छ भने नेपाल सांस्कृतिक रूपमा कति धनी छ र कति संवेदनशील पनि छ । यसैगरी भगवान् गौतम बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनी पनि युनेस्कोको सांस्कृतिक विधाको विश्व सम्पदा सूचीमा समावेश छ भने सगरमाथा क्षेत्र र चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज प्राकृतिक विधातर्फ विश्व सम्पदा सूचीमा समावेश रहेका छन् । यि मात्र होइन नेपालमा यस्ता सम्पदाहरू अन्य धेरै ठाउँमा छरिएर रहेका छन् जसलाई संरक्षण गर्नु, प्रवर्धन गर्नु र विश्व समुदायलाई यी सम्पदाबारे सही ज्ञान दिलाउन सक्नु सरकारको जिम्मेवारी हुन आउँछ ।

नेपाल भौगोलिक, प्राकृतिक सांस्कृतिक तथा धार्मिक हिसाबले विश्वको एक अलौकिक पर्यटकीय आकर्षणको केन्द्र हो र रहिरहने छ ।

३. साहसिक:

नेपालको जल, थल र आकाश सबै साहसिक गतिविधिको लागि प्रकृतिले तयार गरेको जस्तो देखिन्छ । हिमालमा पर्वतारोहण, नदीमा न्यापिटङ, पदमार्गमा पदयात्रा, आकासमा प्याराग्लाइडिङ, ताल तथा पोखरीमा जलयात्रा, खोंचहरूमा बन्जिजम्पिङलगायतका साहसिक गतिविधिहरूमा रमाउनेहरूका लागि नेपाल एक आकर्षणको केन्द्र बन्न सक्दछ ।

संसारका आठ हजार मिटरभन्दा अग्ला १४ मध्ये ८ ओटा हिमालहरू र पूर्वदेखि पश्चिमसम्म फैलिएर रहेका हजारौं अग्ला होचा हिम शिखरहरूले पर्वतारोहणमा रुचि राख्ने संसार भरका सिकारुदेखि रेकर्ड राख्ने चाहना बोकेका संसारभरिका साहसी व्यक्तिहरूलाई आकर्षण गरिरहेका छन् । यो गर्मी (समर) सिजनमा मे २६, २०२२ सम्म नेपाली र विदेशी गरि कुल ९८६ जनालाई पर्यटन विभागबाट विभिन्न हिमाल आरोहणको अनुमति प्रदान

भएको थियो । कोरोना महामारीपछि भरखरै आवागमन सुरु भएको सुरुवाती समयमानै यति धेरै सङ्ख्यामा हिमाल आरोहीको आकर्षण हुनु आफैँमा यौटा सकारात्मक कुरा हो । सुनकोसी, भोटेकोसी, त्रिशुली, मर्स्याङ्दी, कालीगण्डकी, कर्णाली जस्ता नदीहरूमा न्यापिटङ- गर्नुको आनन्द अन्त कहाँ मिल्छ र । पहाडको काखमा हिमालको छेउ भएर बनाइएका प्रसिद्ध पदमार्गहरू अन्नपूर्ण, खुम्बु, लाङटाङ आदि क्षेत्रमा पदयात्रा गर्न पाउनुलाई पनि जीवनको एक महत्त्वपूर्ण उपलब्धि मान्न सकिन्छ । फेवाताल, राराताल जस्ता मनोहर तालहरू तथा तराईका पोखरीहरू र नदीमा जलयात्रा तथा नौका विहार, गहिरा प्राकृतिक खोंचहरूमा बन्जिजम्पिङ, खुला आकाशमा चराभैँ हावाको लहरमा लहरिँदै प्याराग्लाइडिङ गर्नुको स्वादनै अतुलनीय हुन्छ ।

विश्वका दुर्लभ तथा सङ्कटापन्न वन्यजन्तु, पशुपक्षी तथा सरिसृप आदि पाइने विश्व सम्पदा सूचीमा समेत रहेका प्रसिद्ध वन्यजन्तु निकुञ्जहरूमा गरिने जङ्गल सफारी पनि अत्यन्त लोकप्रिय पर्यटकीय गतिविधिको रूपमा रहेको छ ।

हवाई यातायातको वर्तमान अवस्था:

दुई ठुला मुलुकबिचको भूपरिवेष्ठित र पहाडी देश नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय सम्पर्क तथा आवागमनका साथै देशका दुर्गम पहाडी हिमाली क्षेत्रहरूलाई नेपालको अन्य सुगम क्षेत्रसँग जोडी विकाशको मूल प्रवाहमा ल्याउने मूल सूत्र नै हवाई यातायात हो । नेपालको पर्यटन क्षेत्रको मेरुदण्डको रूपमा हवाई यातायातलाई लिन सकिन्छ । स्रोत मुलुकबाट पर्यटकलाई नेपाल ल्याउने र नेपालभित्र विभिन्न गन्तव्यमा पुऱ्याउनुका साथै खोज तथा उद्धारको लागि पनि हवाई यातायात एक भरपर्दो माध्यमको रूपमा स्थापित हुन पुगेको छ ।

हाल नेपालमा सञ्चालनरत अन्तर्राष्ट्रिय वायुसेवा (नेपाली र विदेशी समेत गरि) को सङ्ख्या-२४, सञ्चालनरत राष्ट्रिय नियमित उडान गर्ने वायुसेवाको सङ्ख्या-९, सञ्चालनरत हेलिकप्टरको सङ्ख्या-११ रहेको छ । यसैगरी

नेपालमा कुल विमानस्थलको सङ्ख्या-५४ रहेकोमा ३६ ओटा सञ्चालनमा छन् भने १८ ओटा सञ्चालनमा आउन सकेका छैनन् । ५४ विमानस्थल मध्ये ४० ओटा विमानस्थलको धावनमार्ग कालोपत्रे पनि भैसकेका छन् भने थप १ विमानस्थल कालोपत्रे हुने चरणमा रहेको छ । थप २ ओटा विमानस्थल निर्माणको प्रक्रियामा छन् भने केही ठाउँमा नयाँ एयरपोर्ट बनाउनुपर्ने भन्ने मागहरू पनि आइरहेको छ । ५४ विमानस्थलमध्ये २ ओटा अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल (त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल र गौतम बुद्ध अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल) सञ्चालनमा छन् भने पोखरा अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल निकट भविष्यमा सञ्चालनमा आउने अवस्थामा रहेको छ । बाँकी ५१ ओटा आन्तरिक विमानस्थलमध्ये कालोपत्रे भएका चारओटा समेत गरि १८ ओटा विमानस्थल सञ्चालनमा आउन नसक्नु पक्कै पनि सुखद पक्ष होइन । लगानीको हिसाबमा ठुलो रकम लाग्ने र दीर्घकालीन दायित्व सिर्जना हुने विमानस्थल पूर्वाधारको निर्माण आवश्यकता र औचित्यताको आधारमा गर्नुपर्दछ । किन यस्ता महत्त्वपूर्ण र राज्यको ठुलो लगानी भएका पूर्वाधार संरचनाहरू प्रयोगविहीन हुन पुगेका छन् यसतर्फ राज्यको उच्च तहको ध्यानाकर्षण हुन जरुरी देखिन्छ ।

विदेशी पर्यटकहरूको सङ्ख्या बढाउने हो भने नेपालमा दर्ता भएका वायुसेवा कम्पनीहरूको सिधा उडान अन्तर्राष्ट्रिय पर्यटक उद्गम हुने देशहरूसम्म हुनुपर्दछ । यसका लागि सम्बन्धित मुलुकहरूसँग हवाई सम्झौता र कूटनीतिक रूपमा आवश्यक पहल राज्यले गर्ने र वायुसेवाहरूलाई उत्प्रेरित गर्नुपर्दछ । अहिले नेपालको ४१ ओटा मुलुकहरूसँग हवाई सम्झौता भएको छ । आवश्यकताको आधारमा थप मुलुकहरूसँग हवाई सम्झौता गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपालमा दर्ता भएर अन्तर्राष्ट्रिय उडान गर्ने नेपाल वायुसेवा निगम र हिमालय एयरलाईन्सको क्षमता अभिवृद्धिमा सरकारले उपयुक्त ध्यान दिन जरुरी देखिन्छ ।

सङ्ख्यात्मक हिसाबले नेपालमा सञ्चालनरत वायुसेवाहरूको कमी देखिँदैन भने गुणात्मक रूपमा यसतर्फ भने सुधारको जरुरी नै छ । राज्यको सीमित साधनस्रोतको सही सदुपयोग गरि देशको सबै क्षेत्रमा निर्वाध रूपमा

यातायातको सुनिश्चित गर्नु राज्यको कर्तव्य पनि हो र नेपालमा हवाई यातायातबाट मात्र राज्यले यो कर्तव्य पूरा गर्न सक्दछ । तसर्थ नेपालको समग्र हवाई क्षेत्रको सुधार र विस्तारको लागि राज्यले एकीकृत नीति ल्याउन जरूरी भैसकेको देखिन्छ ।

होटलहरूको वर्तमान अवस्था:

पर्यटन क्षेत्रमा होटलको भूमिका अत्यन्त महत्त्वपूर्ण रहेको छ । पर्यटकलाई फेरि फेरि आउँ, बसौं र घुमाँ भन्ने वातावरण सिर्जना गर्न होटलको सेवा, स्वच्छता र गुणस्तरीयताको मापनले ठुलो महत्त्व राख्दछ । तसर्थ गुणस्तरीय होटलको स्थापनामा नेपाल सरकारले ध्यान दिएको छ । सेवा, सुविधा, क्षमता र लगानीको हिसाबले नेपालमा होटलहरूलाई विभिन्न श्रेणीमा वर्गीकरण पनि गरिएको छ ।

नेपालमा २०७८ चैत्र मसान्तसम्म हेरिटेज एवम् बुटिक होटल:४, पाँचतारा डिलक्स स्तरको होटल-१, पाँचतारा स्तरको होटल-१७, चारतारे स्तरको होटल-२७, तीनतारे स्तरको होटल-३४, दुईतारे स्तरको होटल-४३, एकतारे स्तरको होटल-३७, डिलक्स रिसोर्ट-३, लक्जरी रिसोर्ट-२, साधारण रिसोर्ट-१०९ पर्यटन विभागमा दर्ता भएका छन् । कोभिड माहामारी पछि पर्यटक आवागमन बढ्ने आँकलनसहित पर्यटन व्यवसायीहरू नयाँ होटल स्थापनामा प्रेरित भएको देखिन्छ । अहिले सञ्चालनरत र निर्माणको क्रममा रहेका होटलहरूको विश्लेषण गर्दा नेपालमा होटलको कमी हुने देखिँदैन, अब चाहिएको छ भने पर्यटकलाई नेपालमा आकर्षण गर्न अन्तर्राष्ट्रिय पर्यटन बजारमा प्रभावकारी प्रचार प्रसार ।

नेपालमा पर्यटन र पर्यटनका विविध पक्षको विश्लेषणात्मक विवरण निम्नानुसार तथ्याङ्कबाट प्रस्तुत गरिएको छ: (स्रोत: नेपाल पर्यटन तथ्याङ्क २०१७, २०१८, २०१९, २०२० प्रकाशन: संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय)

पर्यटक आगमन, औसत बसाइ अवधि (दिन) र प्रति पर्यटक खर्च प्रतिदिन

बर्ष (सन)	कुल पर्यटक संख्या	पर्यटक वृद्धि प्रतिशत	औसत बसाइ अवधि (दिन)	प्रति पर्यटक खर्च प्रतिदिन (अ.डलर)
२०१६	७५३००२	४०	१३.४	५३
२०१७	९४०२१८	२५	१२.६	५४
२०१८	११७३०७२	२५	१२.४	४४
२०१९	११९७१९१	२	१२.७	४८
२०२०	२३००८५	-८०.७	१५.१	६५

नेपालमा पर्यटक आउने उद्देश्यको आधारमा (पर्यटक प्रतिशत)

बर्ष (सन)	बिदा मनाउन	पर्वतारोहण, पदयात्रा	धार्मिक	अन्य
२०१६	६५	८.८३	११	७.४१
२०१७	७०	८	१५	७
२०१८	६०	१६	१४.४	९.६
२०१९	६५	१६.५	१४.३६	४.१२
२०२०	६०	१२.४	१५.६	११.५

पर्यटन क्षेत्रबाट भएको वार्षिक खुद आमदानी

आ.ब.	खुद आमदानी (रु. दश लाखमा)	वार्षिक औसत मुद्रा सटहि दर (अमेरिकि डलर)	खुद आमदानी (अमेरिकि डलर- दश लाखमा)	वृद्धि प्रतिशत अघिल्लो आ.ब.को तुलनामा
२०७३-७४	५८५२६.९	१०६.२	५५१.०	४०.३
२०७४-७५	६८५२१.७	१०४.४	६५६.५	१९.१
२०७५-७६	७५३७४.१	११२.९	६६७.७	१.७
२०७६-७७	६०८८५.०	११६.३	५२३.५	२१.६
२०७७-७८	३८७०.५	११८.१	३२.८	-

निष्कर्ष

नेपाल आफैँमा विविध प्राकृतिक सुन्दरताले निखारिएको छ । भौगोलिक, प्राकृतिक, सांस्कृतिक, शाहसिक, धार्मिक तथा योगध्यानका हिसाबले पनि नेपाल विश्वको एक अत्यन्तै आकर्षक पर्यटकीय गन्तव्यको रूपमा विकास गर्न सकिने सम्भावना रहेको मुलुक हो । नेपालको समाजिक संरचना र जातीय, भाषिक तथा धार्मिक समन्वय, हजारौँ वर्ष पुरानो संस्कृति, छिन छिनमा बदलिरहने मौसम, वनजङ्गल, रूखबिरूवा, जडीबुटी आदि विश्व समुदायको लागि खुला र प्राकृतिक सङ्ग्रहालयको रूपमा रहेको छ ।

पर्यटनको कुरा गर्दा सर्वप्रथम सुरक्षित, सहज र छरितो यातायातको विषय आउँछ र नेपालको सन्दर्भमा हवाई यातायात नै महत्त्वपूर्ण यातायातको साधनको रूपमा रहेको छ र रहिरहनेछ । नेपालमा विमानस्थलको सङ्ख्याको कुरा गर्दा अहिलेनै सङ्ख्यात्मक रूपमा धेरै देखिन्छ र भएका विमानस्थलहरूलाई सुविधासम्पन्न र यात्रुमैत्री बनाउन आवश्यक देखिएको छ । वायुसेवाको हकमा नेपालमा दर्ता भएका अन्तर्राष्ट्रिय वायुसेवा कम्पनीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गरी अन्तर्राष्ट्रिय पर्यटक उद्गम हुने मुलुकका सहरसम्म पुऱ्याउन पनि आवश्यक देखिएको छ । पर्यटकहरूको सुखद र अविस्मरणीय नेपाल बसाइको लागि अत्यावश्यक पूर्वाधार होटलहरू पनि उल्लेखनीय रूपमा थपिँदै गएका छन् । उद्यमी व्यवसायीहरू समेत पर्यटन क्षेत्रमा लगानी गर्न उत्साहित भैरहेको सन्दर्भमा अहिलेको प्रमुख आवश्यकता भनेको विविध माध्यमबाट धेरैभन्दा धेरै पर्यटकहरूलाई नेपाल भित्र्याउनु र उनीहरूलाई सुरक्षाको अनुभूतिसहित आवश्यक सेवा सुविधा गुणस्तरीय रूपमा उपलब्ध हुने वातावरण बनाउनु हो र राज्यका सबै सम्बद्ध निकायको ध्यान यसतर्फ जानुपर्ने देखिएको छ ।

मुख्य सन्दर्भ सामग्रीहरू:

१. नेपाल पर्यटन तथ्याङ्क, २०१७, २०१८, २०१९, २०२० www.tourism.gov.np
२. नारिक उड्डयन प्रतिवेदन २०१८-२०१९, २०१९-२०२० www.caanepal.gov.np

• डा. थानेश्वर भुसाल

वैदेशिक रोजगारी र सामाजिक सुरक्षा

वैदेशिक रोजगारी नेपाली नागरिकको लागि आन्तरिक रोजगारीको दरिलो विकल्प बन्न पुगेको छ । लाखौंको सङ्ख्यामा श्रम बजारमा प्रवेश गर्ने युवा जनशक्ति स्वदेशमा नै उपयुक्त रोजगारीका अवसरहरू नपाएर विदेशमा रोजगारीको लागि गइरहेका छन् । हालै वैदेशिक रोजगार विभागले सार्वजनिक गरेको तथ्याङ्कमा दैनिक करिब १५०० जना नेपाली दाजुभाइ दिदीबहिनीहरूले श्रम स्वीकृति लिइरहेका छन् । वैदेशिक रोजगारीले तत्कालको लागि नेपालको आर्थिक विकासमा उल्लेख्य योगदान पुऱ्याएको भनिए पनि यसले दीर्घकालीन रूपमा नै प्रभाव पार्ने गरी नेपाली समाजलाई भस्काइरहेको छ । यस्को भल्को नेपाल सरकारले लिएका विभिन्न क्षेत्रगत नीतिहरूमा पनि देखिन्छ तथापि प्रवासमा रहेका नेपाली कामदारहरू र तिनको परिवारको उन्नतिको लागि नेपालका सार्वजनिक नीतिहरू खासै उपलब्धिमूलक भए जस्तो देखिँदैन ।

यो आलेख नेपाल सरकारले लिएको सामाजिक सुरक्षाको नीतिलाई दृश्यमा राखेर वैदेशिक रोजगार व्यवस्थापनका विविध आयामहरूका सम्बन्धमा केन्द्रित छ । जनसङ्ख्या व्यवस्थापन, स्वास्थ्य र विकाससम्बन्धी सचेतीकरणका

• लेखक श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयका उपसचिव हुनुहुन्छ ।

लागि तयार गरिएको प्रकाशन सामग्री भएको हुँदा यस लेखको संरचना र प्रस्तुतीकरणका केही आफ्नै विशेषता रहेका छन् जुन सामान्यतया म्यागाजिनको ढाँचासँग मिल्दोजुल्दो रहेको छ । नेपाल सरकारले लिएका विभिन्न ८७ वटा छरपस्टे कार्यक्रमहरूमध्ये कुन कार्यक्रमसँग वैदेशिक रोजगारीको सम्बन्ध कायम रहने भन्ने नीतिगत अस्पष्टताका कारणले यस लेखमा कुनै खास नीति विशेषको विश्लेषण गर्न सकिएको छैन । तसर्थ यस लेखलाई श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयको कार्य क्षेत्रभित्र रहेको वैदेशिक रोजगार व्यवस्थापन र सामाजिक सुरक्षा कोषको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन कार्यमा केन्द्रित गरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. परिचय

नेपालमा वैदेशिक रोजगारीको प्रचलन कहिलेबाट सुरु भयो भन्ने सम्बन्धमा विभिन्न तर्कहरू सुनिन्छन् तर अनौपचारिक रूपमा भारतमा साम्राज्य चलाइरहेको तत्कालीन ब्रिटिस इन्डिया कम्पनीको लागि काम गर्न गएका नेपालीहरू नै सम्भवतः वैदेशिक रोजगारीको पहिलो पुस्ताहरू हुन् । उनीहरूबाट नेपालले प्राप्त गरेको सम्भावित पूँजी, सिप र प्रविधिबारे खासै तथ्यपरक जानकारी भेटिन्न । यो पुस्ताको कामबाट प्रभावित भएरै होला पछि नेपाली नागरिकहरूलाई बेलायती सेनामा भर्ना गर्न सुरु गरियो । सम्भवतः औपचारिक रूपमा नेपाल सरकारसँग सम्झौता भएर वैदेशिक रोजगारीमा नेपालीलाई पठाउने कार्य यो नै होला ।

वि.स. २०४७ सालमा गरिएको राजनीतिक प्रणाली सुधार र तत्पश्चात नेपालको सार्वजनिक क्षेत्रमा गरिएका व्यापक सुधारका कार्यहरूले नेपाली नागरिकका लागि वैदेशिक रोजगारीका अवसरहरू खुला गरेको पाइन्छ । विश्व आर्थिक व्यवस्थामा भित्रिएका नवीनतम सोच र व्यवहारहरूको कारण धेरै अल्पविकसित मुलुकहरूमा नेपाली कामदारहरूको माग बढ्दै जाँदा यता नेपालबाट कामका लागि विदेशिने नेपाली नागरिको सङ्ख्यामा उल्लेख्य वृद्धि हुँदै गयो भने उता ती अल्पविकसित मुलुकहरू क्रमशः विकासोन्मुख हुँदै विकसित मुलुकमा पुगिसके । नेपाली नागरिकहरूले वैदेशिक रोजगारीमा गई केही मात्रामा नेपालको आर्थिक विकासमा योगदान त पुऱ्याए तर उनीहरूले

प्राप्त गरेको अनुभव, सिप र प्रविधिमैत्री ज्ञानलाई नेपाल सरकारले उपयोग गर्न सकेन । फलतः वि.स. २०४७ सालदेखि हालसम्म ६० लाखभन्दा बढी नेपालीहरू विदेशमा रोजगारीमा लागि पुगिसके जसमध्ये करीब २५ लाख जति नेपालीहरू अहिले पनि वैदेशिक रोजगारीमा नै छन् । उनीहरूले पठाएको विदेशी मुद्रा नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादनको करीब २८ प्रतिशत जति छ भनिन्छ ।

तालिका १. प्रमुख श्रम गन्तव्य मुलुकहरू र त्यहाँ रहेका नेपालीहरूको सङ्ख्या, तालिका नेपालीमा राख्ने ।

पुनः श्रम स्वीकृति दिएको आधारमा (व्यक्तिगत)			
देश	पुरुष	महिला	जम्मा
Qatar	३१२६६५	५८५७	३१८५२२
Saudi Arabia	२३६८६२	१६२३	२३८४८५
UAE	१९७२०१	२४३७९	२२१५८०
Malaysia	७९८१७	२५२९	८२३४६
Kuwait	३२२१३	३७२२	३५९३५
Bahrain	१३७०३	१२०४	१४९०७
Japan	११९६०	२३८	१२१९८
Oman	१००७२	७६१	१०८३३
Maldives	२७४१	७९२	३५३३
Macau SAR, China	२५९६	७१	२६६७
Cyprus	२५८	२३६८	२६२६
Israel	४२१	१००८	१४२९
Romania	१२६४	१३४	१३९८
Seychelles	११०४	६५	११६९

वैदेशिक रोजगारी (व्यवसायीहरूमार्फत)			
देश	पुरुष	महिला	जम्मा
Saudi Arabia	२४५७९२	२६२४	२४८४१६
Qatar	२२९३५०	१२७६१	२४२१११

UAE	१५१५८३	२७८८५	१७९४६८
Malaysia	१०८९७३	३००७	१११९८०
Kuwait	४६६६९	६४५५	५३१२४
Bahrain	१७६८२	१५३०	१९२१२
Oman	७८८२	१३१९	९२०१
Romania	७९९६	७२७	८७२३
Cyprus	८१७	७२१५	८०३२
Jordan	५४०	५६७६	६२१६
Turkey	२१४९	१३९६	३५४५
Poland	२२१८	३२९	२५४७
Croatia	८९७	३३६	१२३३
Japan	६५९	२३९	८९८

श्रोत: वैदेशिक रोजगार सूचना व्यवस्थापन प्रणाली

श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रभिन्न रहेको सामाजिक सुरक्षाको उद्देश्य "नेपालमा कार्यरत सबै श्रमिकहरूलाई सामाजिक सुरक्षा योजनामा आबद्ध गराई उनीहरूको आर्थिक तथा सामाजिक जोखिमको न्यूनीकरण गर्ने, सर्वव्यापी सामाजिक सुरक्षाको अवधारणालाई मुर्तरूप दिने र योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षाको संवैधानिक हकलाई प्रचलनमा ल्याउने" रहेको छ । यसको लागि योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७४ तर्जुमा भई सामाजिक सुरक्षा कोषको प्रबन्ध गरिएको छ । सो ऐनअनुसार नेपालको औपचारिक र अनौपचारिक क्षेत्रमा रहेका श्रमिक तथा स्वरोजगारमा रहेका व्यक्तिलाई सामाजिक सुरक्षा योजनामा आबद्ध गराई उनीहरूको औषधी उपचार तथा स्वास्थ्य, मातृत्व सुरक्षा, दुर्घटना सुरक्षा, अशक्तता सुरक्षा, वृद्ध अवस्था सुरक्षा, आश्रित परिवार सुरक्षा, बेरोजगार सहायता सुरक्षालगायतका विषयहरूको सुनिश्चितता गरिएको छ । यी कार्यहरूको व्यवस्थापनको लागि सामाजिक सुरक्षा कोषको सचिवालयको समेत व्यवस्था छ । सो व्यवस्थाअनुसार हालसम्म सामाजिक सुरक्षा कोषमा आबद्ध हुने श्रमिकको सङ्ख्यालगायतको विवरण देहायको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका २. सामाजिक सुरक्षा कोषको अवस्था

योजना	योगदान रकम संकलन	दावी भुक्तानी		
		दाबी गर्नेको संख्या	दावी भुक्तानी संख्या (पटक)	दावी भुक्तानी रकम
औषधि उपचार, स्वास्थ्य तथा मातृत्व योजना	६३८०३४४७६.६९	१३०३६	२१५३८	२३३७४५९०८.१
दुर्घटना तथा अशक्तता सुरक्षा योजना	८९३२४७९२४.३६	६५५	८९७	२४९०८५५१.१६
आश्रित परिवार सुरक्षा योजना	१७२२६९६८०.७५	२३०	३७५९	३७४९८५७४.६३
वृद्ध अवस्था सुरक्षा योजना	१४१५७४३४९२८.५५	२०३४४	२१४६४	१४०५६५९४६०
साधारण अवकाश कोष	३९१५६७८९१२.७४	-	-	-
विशेष सुविधा अवकाश बचत कोष	२४२५०५२.७४			
अतिरिक्त योगदान कोष	१९४८९४७२४.९३	-	-	-
अन्य कोषबाट स्थानान्तरण	२८२७६९९३३.३६	-	-	-
अवकाश प्रतिफल कोष	१८७३५१४५५.९४			
निवृत्तिभरण प्रतिफल कोष	८३६९६५६९९.५२	-	-	-
जम्मा	२१ अर्ब २८ करोड	३४२६५	४७६५८	१७० करोड १८ लाख

स्रोत: सामाजिक सुरक्षा कोषको सचिवालय (मिति २०७९ श्रावणको पहिलो हप्तासम्मको तथ्याङ्क)

२. वैदेशिक रोजगार र सामाजिक सुरक्षा

वैदेशिक रोजगारीमा गएका नेपालीलाई सामाजिक सुरक्षा कोषमा आवद्ध गर्न सम्भव छ ? यो प्रश्न हालको कानुनी र संरचनागत व्यवस्थाहरू हेर्दा अनुत्तरित नै छ तथापि विदेशमा रहेका आप्रवासी नेपाली श्रमिकहरूलाई लक्षित गरेर सङ्घीय सरकारका विभिन्न निकायहरू, प्रदेश सरकारका विभिन्न मन्त्रालयहरू र स्थानीय तहहरूले कैयौँ कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गरिरहेका छन् जुन कुनै न कुनै हिसाबले विदेशमा कामका लागि गएका नेपाली नागरिकहरू र तिनको परिवारको सामाजिक सुरक्षाका लागि उपयोगी नै छन् । तर सामाजिक सुरक्षा कोषको परिधिभित्र रहेको कानुनी व्यवस्था र यसको उद्देश्यअनुरूप विदेशमा कार्यरत श्रमिकहरूलाई तत्कालै यसको दायरामा ल्याउन सकिने अवस्था छैन । यसको मूलभूत कारण भनेको हाल प्रचलनमा रहेको योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७४ ऐनमा रहेको रोजगारदाताले समेत सामाजिक सुरक्षा कोषमा रकम दाखिला गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था हो ।

विदेशमा रोजगारीका लागि गएका नेपाली दाजुभाइ दिदीबहिनीहरूका लागि मुलतः दुईवटा विकल्पहरूमध्येबाट सामाजिक सुरक्षाको दायरामा ल्याउन सकिन्छ । पहिलो, वैदेशिक रोजगारीमा रहेको मुलुककै सामाजिक सुरक्षा कोष वा त्यस्तै कुनै प्रणालीमा त्यही देशमा रहेर रोजगारी गरिरहेका नेपाली नागरिकलाई आबद्ध गराई निश्चित प्रतिशत रकम रोजगारदाताबाट र केही रकम स्वयम् रोजगारीमा रहेको नेपाली श्रमिकबाट कट्टा गरी निजको करार अवधि समाप्त भएपछि नियमानुसार भुक्तानी दिन मिल्ने रकम फिर्ता दिने र करार अवधि बहाल रहेकै अवधिमा कुनै प्रकारको रोगव्याधी वा दुर्घटना हुँदा औषधोपचारको व्यवस्था हुने गरी विशेष व्यवस्था गर्न सकिन्छ । मित्र राष्ट्र मलेसिया सरकारले त्यहाँको सामाजिक सुरक्षा कानून १९६९ मा समसामयिक संशोधन गरेर विदेशी कामदारहरूलाई त्यहाँको सामाजिक सुरक्षा सङ्गठनको सदस्यता प्रदान गरिरहेको छ । सो सदस्यता लिएबापत विदेशी कामदारले कुनै पनि रकम तिर्नुपर्दैन । तिनका रोजगारदाताले नै कामदारले पाउने मासिक तलवको १.५ प्रतिशत रकम सदस्यता शुल्कबापत बुझाइदिन्छन् । मलेसियामा कामदारले समेत आफ्नो तलबबाट काटिने

गरी सामाजिक सुरक्षा सङ्गठनमा थप योगदान दिने र सोबापत अभ्र धेरै सेवासुविधा पाउन सक्ने कानुनी प्रबन्ध छ । यसको लागि जुन देशमा पहिले नै त्यस प्रकारको विदेशी नागरिकलाई समेत सामाजिक सुरक्षाको दायरामा ल्याउने व्यवस्था छ ती देशमा सरकारी सामान्य प्रयासबाट पनि नेपाली श्रमिकहरूलाई सम्बन्धित देशको सामाजिक सुरक्षाको दायरामा ल्याउन सकिने देखिन्छ ।

नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा आप्रवासी कामदारहरूलाई सम्बन्धित देशको सामाजिक सुरक्षा प्रणालीमा आबद्ध गर्नुपर्ने कुरा उठ्दै आएको छ ।

दोस्रो नेपालको सामाजिक सुरक्षा कोषलाई कानुनी आधार दिने ऐन नियमहरूमा आवश्यक परिमार्जन गरी औपचारिक माध्यमबाट नेपालमा रेमिट्यान्स पठाउने श्रम स्वीकृति लिएर विदेशमा कार्यरत श्रमिक दाजुभाइ दिदीबहिनीहरूलाई उनीहरूले पठाएको रेमिट्यान्सबाट केही प्रतिशत रकम कट्टा गरी सोको अनुपातमा मासिक वा पाक्षिक रूपमा नेपाल सरकारको तर्फबाट समेत रकम थपी हाल सामाजिक सुरक्षा कोषमा रहेका आन्तरिक रोजगारीतर्फका श्रमिकहरूले जे जस्तो सुविधाहरू पाउँछन् । त्यसरी नै वैदेशिक रोजगारीमा गएका नेपालीहरूलाई पनि सेवा प्रवाह गर्ने किसिमबाट व्यवस्था गर्न सकिन्छ । उक्तानुसारको व्यवस्था कार्यान्वयनमा आउन केही समय लाग्न सक्ने अवस्थामा हाल वैदेशिक रोजगार कल्याणकारी कोषमा करार अवधिको आधारमा जे जति रकम नेपाली नागरिकहरूले श्रम स्वीकृति प्राप्त गर्दाकै वखत बुझाउँछन् त्यसमा केही रकम थप गरेर सोही कोषमा अलग पहिचानसहितको छुट्टै कोष बनाई निश्चित मापदण्डका आधारमा रोजगारीबाट फर्किसकेपछि केही रकम फिर्ता गर्ने गरी समेत सामाजिक सुरक्षाको अवधारणालाई मुर्त रूप दिन सकिन्छ ।

३. निष्कर्ष

वैदेशिक रोजगारीमा गएका व्यक्ति र तिनका आश्रित परिवारका सदस्यहरूलाई सामाजिक सुरक्षामा आबद्ध गर्ने विषयमा नेपालको वैदेशिक रोजगार नीति र अन्य सम्बद्ध नीतिहरूमा धेरै स्पष्टता छैन । नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका अन्तराष्ट्रिय मञ्चहरूमा आप्रवासी कामदारहरूलाई सम्बन्धित देशको सामाजिक सुरक्षा प्रणालीमा आबद्ध गर्नुपर्ने कुरा उठ्दै आएको छ । कामदार आपूर्ति गर्ने देशका सरकारहरूले पनि बेलाबेलामा आफ्नो देशमा कार्यरत विदेशी कामदारहरूलाई आफ्नो मुलुकको सामाजिक सुरक्षा प्रणालीमा आबद्ध गर्ने घोषणा गरिरहेका हुन्छन् । नेपाली श्रमिक जाने विदेशी भूमिमा स्वदेशी कामदार र विदेशी कामदारबिच विभेद नगर्ने नीति भएका मुलुकहरूमा सामाजिक सुरक्षा प्रणालीमा स्वतः नेपाली कामदारहरूसमेत आबद्ध हुन्छन् । युरोपेली देशहरूमा गएका नेपाली श्रमिकहरू त्यहाँका सामाजिक सुरक्षा प्रणालीहरूबाट लाभान्वित भइरहेका छन् । मित्रराष्ट्र भारतमा गएर काम गरिरहेका नेपाली नागरिकहरूले समेत निश्चित आधारमा त्यहाँको राशन कार्डको सुविधा पाइरहेका भन्ने जानकारी छ ।

नेपालसँग श्रम सम्झौता भएका र हुने क्रममा रहेका मित्रराष्ट्रका सरकारहरूसँग नेपाल सरकारले वार्ता गर्दा वा संयुक्त कार्यसमितिका बैठकहरूमा नेपाली नागरिकहरूलाई त्यहाँको सामाजिक सुरक्षा प्रणालीमा आबद्ध गर्न अनुरोध गर्दै आइरहेको छ । यसै सन्दर्भमा नेपाल-कतार संयुक्त कार्यसमितिको पछिल्लो बैठकमा नेपालले आग्रह गरेबमोजिम कतार सरकारले एक विस्तृत अध्ययन गराई के कसरी नेपालीलगायत विदेशी कामदारहरूलाई सामाजिक सुरक्षा प्रणालीमा आबद्ध गर्न सकिन्छ भन्ने निष्कर्षमा पुग्ने बताएको छ । त्यसै गरी मित्रराष्ट्र संयुक्त अरब इमिरेटसबाट समेत यसै किसिमको प्रतिबद्धता व्यक्त भएको छ ।

नेपालमा रहेको सामाजिक सुरक्षा प्रणालीमा वैदेशिक रोजगारीमा गएका नेपालीहरू र तिनका परिवारहरू कुनै न कुनै किसिमले आबद्ध भएका छन् । जस्तै: वैदेशिक रोजगार अनुमतिपत्र प्राप्त गर्नु अघि करार अवधिको आधारमा वैदेशिक रोजगार कल्याणकारी कोषमा दाखिला गरेको रकमबाट

निज स्वयम् र परिवारले सेवासुविधा पाउँछन् । श्रम स्वीकृति प्राप्त गर्ने क्रममा नै बीमा गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको र सो बीमाबाट समेत वैदेशिक रोजगारीमा गएका र तिनका परिवारले सेवासुविधा पाउन सक्ने व्यवस्था छ । मित्रराष्ट्र मलेसिया सरकार र वैदेशिक रोजगार बोर्डको सचिवालयबिच भएको समझदारी पत्रअनुसार मलेसियामा रोजगारीका लागि गएर सामाजिक सुरक्षा सङ्गठनमा आबद्ध भएका नेपाली नागरिकहरूको मृत्यु भएका वा अन्य अशक्त भएमा मृतकको परिवारले आजीवन पेन्सन पाउने र अशक्तताको हकमा समेत सोहीबमोजिमका स्वास्थ्य सेवा पाउने व्यवस्था छ ।

हालै नेपाल सरकारले नीति तथा कार्यक्रम र बजेटमार्फत नेपाली नागरिकलाई सामाजिक सुरक्षाको दायरामा ल्याउने गरी नीतिगत घोषणा गरेको छ । यसलाई कार्यान्वयन गर्नुपूर्व एक विस्तृत अध्ययन गरेर कुन विधि र प्रक्रिया अवलम्बन गरी विदेशमा रोजगारीका लागि गएका व्यक्ति र तिनका परिवारलाई सामाजिक सुरक्षाको दायरामा ल्याउन सकिन्छ भन्ने कुरामा स्पष्टता ल्याउन आवश्यक छ । सामाजिक सुरक्षा कोष ऐन २०७४ मा वैदेशिक रोजगारीमा गएका व्यक्तिहरूलाई समेत सामाजिक सुरक्षा कोषमा ल्याउने कुराको परिकल्पना नगरिएको र सामाजिक सुरक्षा कोषको अवधारणा नै स्वदेशी कामदारहरू लक्षित भएको हुँदा यसमा थप तयारी आवश्यक छ ।

- कपिल प्रसाद तिमल्सेना

गरिबी निवारण: आकाङ्क्षा र अवस्था

गरिबी मापन

सन् १९९० को संयुक्त राष्ट्र सङ्घको सहश्राब्दी विकास लक्ष्य (एमडीजी) ले सन् २०१५ सम्म गरिबीको दरलाई आधा कम गर्ने लक्ष्य राखेको थियो भने सन् २०१६ बाट सुरु भएको दिगो विकासका लक्ष्य (एसडीजी) मा सन् २०३० सम्म गरिबीको दर शून्यमा भार्ने लक्ष्य राखिएको छ । नेपालको पन्ध्रौँ विकास योजना (२०७६/७७-२०८०/८१) ले गरिबी, असमानता र प्रादेशिक सन्तुलन कायम गर्न निरपेक्ष गरिबीको अन्त्य गर्ने, बहुआयामिक गरिबी ३ प्रतिशतमा सीमित गर्ने र प्रादेशिक सन्तुलित विकास रणनीति अवलम्बन गर्ने समष्टिगत तथा विषय क्षेत्रगत सोच राखेको छ ।

गाँस, बास र कपास मानव जीवनका आधारभूत तत्वहरू हुन् । मानिसलाई स्वस्थ जीवन यापन गर्न दैनिकरूपमा तोकिएको क्यालोरी, प्रोटीन, भिटामिन र अन्य सूक्ष्मपोषक प्राप्त हुने खाद्यपदार्थको आवश्यकता हुन्छ । यस्तो आवश्यकता विभिन्न उमेर समूह, लिङ्ग र व्यक्तिले गर्ने क्रियाकलापअनुसार फरकफरक हुन्छ । यिनै आवश्यकता पूरा गर्न चाहिने आम्दानी वा सोको लागि गर्नसक्ने

- लेखक स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयका उपसिचव हुनुहुन्छ ।

**जीवनस्तर
सर्वेक्षणहरूबाट प्राप्त
पारिवारिक उपभोग
खर्चको आधारमा
नेपालमा गरिबीको स्तर
अनुमान गरिएको छ ।**

खर्चको आधारमा नै निरपेक्ष गरिबीको रेखा निर्धारण गरिन्छ । यस्तो निरपेक्ष गरिबीको मापन विशेष गरी विकासोन्मुख मुलुकहरूमा प्रचलित छ । नेपालजस्तो मुलुकमा आम्दानीको तथ्याङ्क उपभोग खर्च जति भरपर्दो रूपमा सङ्कलन गर्न कठिन हुने भएकोले उपभोगमा आधारित आधारभूत आवश्यकताको मूल्यमा नापिने गरिबीलाई अङ्गीकार गरिएको छ । सैद्धान्तिक हिसाबले सापेक्ष गरिबीको तुलनामा यस्तो खालको निरपेक्ष गरिबी

भने गरिबहरूलाई लक्षित कार्यक्रमको कार्यान्वयनबाट पूर्ण रूपमा हटाउन सकिने हुन्छ । निरपेक्ष गरिबी वस्तुगत हुने हुँदा विभिन्न समय र क्षेत्रमा यसको तुलना गरी गरिबी निवारणका कार्यक्रमहरूको लेखाजोखा गर्न सकिने हुन्छ ।

नेपालमा गरिबी मापन अभ्यास

नेपालको सन्दर्भमा वैज्ञानिक तरिकाले गरिबीको मापनगर्न विश्व बैंकले विकास गरेको जीवनस्तर मापन अध्ययनको लागि तोकेका नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण नामक सम्भाव्यतामा आधारित घरपरिवार सर्वेक्षणका आँकडाहरूको प्रयोग गरिएका छ । नेपालमा पहिलो नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण २०५२/५३ मा गरिएको थियो भने दोस्रो सर्वेक्षण २०६०/६१ मा र तेस्रो सर्वेक्षण २०६६७/६७८ मा गरिएको थियो । त्यसको लागि देशभरका छानिएका घरपरिवारमा पुगी तिनको शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, रोजगार, कृषि, उपभोग, आयसम्बन्धी विवरणको तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको थियो । जीवनस्तर सर्वेक्षणहरूबाट प्राप्त पारिवारिक उपभोग खर्चको आधारमा नेपालमा गरिबीको स्तर अनुमान गरिएको छ ।

गरिबी मापनको लागि गरिबीको रेखा निर्धारण गर्ने कार्य सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण

हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा आधारभूत आवश्यकताको मूल्यको आधारमा गरिबीको रेखा निर्धारण गरिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्य सिद्धान्तको आधारमा मानिसलाई आवश्यक पर्ने गास (खाद्य पदार्थ), बास (आवास) र कपास (लत्ताकपडा, शिक्षा, स्वास्थ्यलगायतका अन्य दैनिक वा भैपरि आउने खर्च) को मूल्याङ्कन गरी तिनीहरूको समष्टि रूपलाई गरिबीको सीमा मानिएको छ । खाद्य पदार्थको हकमा लिङ्ग तथा उमेर समूहको आधारमा शरीरलाई आवश्यक पर्ने क्यालोरी सर्वेक्षणको आँकडाको आधारमा हिसाब गरी निकालिन्छ । २०६६७/६७८को पारिवारिक संरचनाको आधारमा औसत नेपालीको लागि प्रतिदिन २२२० किलो क्यालोरीको आवश्यकता पर्दछ । यो आवश्यकता २०६०/६१ को पारिवारिक संरचनाको आधारमा औसत नेपालीको लागि प्रतिदिन २१४४ र २०५२/५३ मा २१२४ किलो क्यालोरी थियो किनकि त्यसबेलाको नेपाली परिवारमा कम क्यालोरी भए पुग्ने बालबालिकाको अंश २०६६७/६७८ को तुलनामा धेरै थियो । यसरी आवश्यक पर्ने क्यालोरी प्राप्त गर्न खाद्य पदार्थमा लाग्ने औसत खर्च सर्वेक्षणबाट पत्ता लगाइन्छ । त्यसै गरी औसत खाद्य खर्च भएका परिवारहरूको बसोबास गर्ने घरको लागि आवश्यक पर्ने मूल्य र लुगाफाटालगायतका अन्य गैरखाद्य खर्चको पनि आकलन गरिन्छ । यसरी प्राप्त न्यूनतम खाद्य खर्च, आवास खर्च र अन्य खर्चको योगफललाई गरिबीको रेखा मानिन्छ । यसको आधारमा हिसाब गर्दा नेपालको लागि गरिबीको सीमा रेखा २०६६७/६७८ को राष्ट्रिय मूल्यमा रु. १९,२६१ प्रतिव्यक्ति प्रतिवर्ष रहेको छ जुन २०६०/६१ मा रु. ७,६९६ र २०५२/५३ मा रु. ५,०८९ थियो ।

गरिबी मापनको नतिजा

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागद्वारा सञ्चालित नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण, पहिलो (२०५२/५३), दोस्रो (२०६०/६१) र तेस्रो (२०६६७/६७८) नेपालका वैज्ञानिक गरिबी मापन सर्वेक्षणहरू हुन् । ती सर्वेक्षणका आँकडाहरूको आधारमा २०५२/५३ बाट २०६०/६१ सम्म गरिबीको दर ४१.८ बाट १० प्रतिशत बिन्दुका दरले घटी ३१.८ मा रहेको थियो । २०६६७/६७८ मा आइपुग्दा अरु ६.२ प्रतिशत बिन्दुले भरी गरिबीको दर २५.२ प्रतिशत कायम हुन

आएको छ । यसरी प्राप्त राष्ट्रिय, ग्रामीण-सहरी क्षेत्र, हिमाल-पहाड-तराई र पाँच विकास क्षेत्रका प्रतिनिधि गरिबीका सूचकहरू गरिब लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गर्न पर्याप्त नभएको महसुस गरिएकोले क्षेत्रीय रूपमा खण्डीकृत तथ्याङ्कको माग हुँदै आएको थियो । घरपरिवार सर्वेक्षण एकलैले तत्कालीन जिल्ला, इलाका, नगरपालिका, गाउँ विकास समिति आदिको विश्वसनीय गरिबीको स्थिति दिन नसक्ने भएकोले घरपरिवार सर्वेक्षण र राष्ट्रिय जनगणनाका आँकडाहरू लघु क्षेत्र अनुमान (Small Area Estimation) विधिबाट समायोजन गरी ती तहका विश्वसनीय सूचकहरू तयार गरिएको थियो । यसले क्षेत्रीय (स्थानीय तह) र वर्ग विशेष लक्षित कार्यक्रमहरू त सञ्चालन गर्न सघायो तर गरिब घरपरिवारलाई नै प्रत्यक्ष मदत पुग्ने कार्यक्रम सञ्चालन गर्न घरपरिवार तहको आर्थिक अवस्थाको जानकारी दिन सक्ने भरपर्दो तथ्याङ्कको आवश्यकता पूरा गर्न सकेन । यसबाट तोकिएको क्षेत्रमा सञ्चालित गरिब लक्षित कार्यक्रमको लाभ तल्लो तहका गरिबहरूले पाउन सकेनन् र साधनस्रोतको समुचित उपयोग हुन सकेन । यस सन्दर्भमा गरिबी निवारण कोषले सञ्चालन गर्ने घरपरिवार लक्षित कार्यक्रमलाई सम्बोधन गर्न सुरुमा गरिब घरपरिवार पहिचान र परिचयपत्र वितरण गर्ने अवधारणा आएको पाइन्छ ।

नेपालमा वैज्ञानिक तरिकाले गरिबी मापनकै लागि गरिएका सर्वेक्षणमा नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षणहरू हुन् तथापि त्यसअघि पनि नेपालमा गरिबीको मापन भएको देखिन्छ । हालसम्म उपलब्ध गरिबी मापनको विवरण तालिका १ मा दिइएको छ ।

तालिका १: विभिन्न सर्वेक्षणमा आधारित गरिबी मापन विधि र नतिजाहरू

सर्वेक्षणको नाम	सर्वेक्षण सञ्चालन गर्ने निकाय	आवश्यक किलोक्यालेरी (प्रतिव्यक्ति प्रतिदिन)	गरिबीको रेखा (रु. प्रतिव्यक्ति प्रतिवर्ष)	गरिबीको दर (प्रतिशत)	असमानताको सूचक (गिनी गुणाङ्क)
रोजगार, आय वितरण तथा उपभोगको ढाँचा सर्वेक्षण, २०३३/३४	राष्ट्रिय योजना आयोग	२२५६८	७२०	३६.१	अप्राप्त
बहुउद्देशीय घरपरिवार बजेट सर्वेक्षण, २०४१/४२	नेपाल राष्ट्र ब्याङ्क	२२५०८	१७४१	४१.४	अप्राप्त
नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण, २०५२/५३	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग	२१२४	५०८९	४१.८	०.३४
नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण, २०६०/६१	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग	२१४४	७६९६	३०.८	०.४१
नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण, २०६०/६१ र नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण, २०६५/६६	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग	बहुचल विक्षेपण		२५.४	०.४६
नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण, २०६६/६७	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग	२२२०	१९२६१	२५.२	०.३०

यसबाहेक नेपालमा अक्सफोर्ड गरिबी तथा मानव विकास प्रयास (ओपीएचआई) ले विकास गरेको बहुआयामिक गरिबीको मापन पनि सुरु भएको छ । यसमा शिक्षा र स्वास्थ्य र जीवनस्तरजस्ता आयामहरूका सूचक प्रयोग गरिन्छ । यसमा परिवारका बालबालिकाको पोषणको स्थिति, बाल मृत्यु, विद्यालयमा बिताएको वर्ष, उमेरअनुसार विद्यालयमा उपस्थिति, घरपरिवारले खाना पकाउने प्रयोग गर्ने इन्धनको प्रकार, शौचालयको प्रकार, खानेपानीको स्रोत, बिजुलीमा पहुँच, घरको भुइँ, भित्ता र छानाको प्रकार तथा घरायसी उपभोगका साधनहरूको उपलब्धताजस्ता १० प्रकारका सूचकका आधारमा गरिबीको आकलन गरिन्छ ।

तालिका २: विभिन्न सर्वेक्षणमा आधारित बहुआयामिक गरिबीका दर

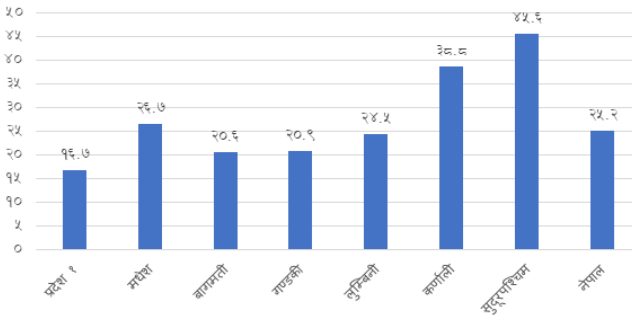
सर्वेक्षणको नाम	बहुआयामिक गरिबी आकलन गर्ने संस्था	बहुआयामिक गरिबीको दर
नेपालजनसांख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०६३/६४	अक्सफोर्ड गरिबी तथा मानव विकास प्रयास (ओपीएचआई), २०६७	६४.७
नेपालजनसांख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०६८/६९	अक्सफोर्ड गरिबी तथामानव विकास प्रयास (ओपीएचआई), २०७१	४९.०
नेपाल बहुसूचक सर्वेक्षण, २०७०/७१	ओपीएचआई र केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०७२	३०.१
नेपाल बहुसूचक सर्वेक्षण, २०७५/७६	ओपीएचआई र केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०७७	१७.४

तालिका ३ : उपभोगमा आधारित तथा बहुआयामिक प्रदेशगत गरिबीका दर

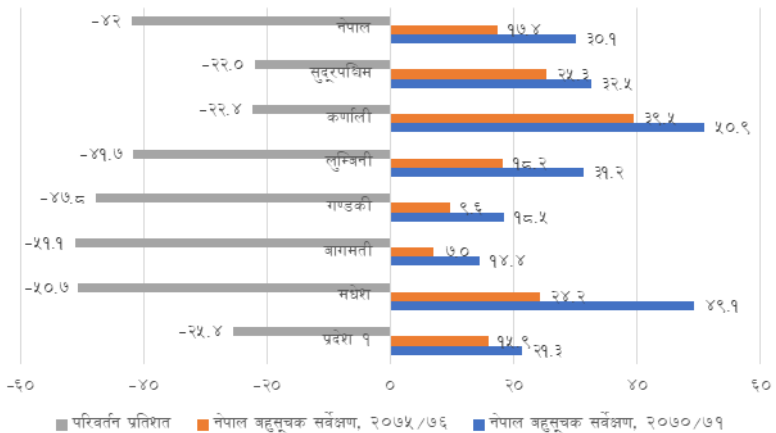
प्रदेश	उपभोगमा आधारित गरिबीको दर (प्रतिशत)	बहुआयामिक गरिबीको दर (प्रतिशत)		
	नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण, २०६६/६७	नेपाल बहुसूचक सर्वेक्षण, २०७०/७१	नेपाल बहुसूचक सर्वेक्षण, २०७५/७६	परिवर्तन प्रतिशत
प्रदेश १	१६.७	१५.९	२१.३	-२५.४
मधेश	२६.७	२४.२	४९.१	-५०.७

बागमती	२०.६	७.०	१४.४	-५१.१
गण्डकी	२०.९	९.६	१८.५	-४७.८
लुम्बिनी	२४.५	१८.२	३१.२	-४१.७
कर्णाली	३८.८	३९.५	५०.९	-२२.४
सुदूरपश्चिम	४५.६	२५.३	३२.५	-२२.०
नेपाल	२५.२	१७.४	३०.१	-४२.०

नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण, २०६६/६७ का अनुसार उपभोगमा आधारित गरिवीको दर

बहुआयमिक गरिवीको दर

गरिब घरपरिवार पहिचान कार्यक्रम

देशमा विद्यमान गरिबीको दुष्चक्रलाई तोड्नको लागि गरिब घरपरिवार परिचयपत्रमार्फत गरिबी निवारणका कार्यक्रममा प्रत्यक्ष हस्तक्षेप हुनु आवश्यक ठानी नेपाल सरकारले २०६९ साल भदौ ५ गते गरिब घरपरिवार पहिचान र परिचयपत्र व्यवस्थापन तथा वितरण समन्वय बोर्ड (२०७१ साल माघ १३ गतेको ११औँ बोर्ड बैठकद्वारा गरिब घरपरिवार सहयोग समन्वय बोर्डमा स्थान्तरित) को गठन गरेको थियो छ । यस कार्यक्रम सञ्चालनको लागि नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद्) ले सुशासन (व्यवस्थापन तथा सुशासन) ऐन, २०६४ को दफा ४५ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी गरिब घरपरिवार पहिचान र परिचयपत्र व्यवस्थापन तथा वितरण निर्देशिका र आर्थिक निर्देशिका निर्देशिका स्वीकृत गरेको र त्यसैको आधारमा बोर्डले यससम्बन्धी कार्यविधि, गुनासो सुनुवाइ मार्गदर्शन र परिचयपत्र वितरण कार्यविधि तय गरी गरिब घरपरिवार पहिचान, परिचयपत्र वितरण र सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रम सिफारिस गर्न मार्ग प्रशस्त गरेको छ । यस बोर्डले लक्षित समूहको पहिचानको लागि अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्य स्तरीय मापदण्डबाट विधिसम्मत एवम् पारदर्शी ढङ्गले गरिब घरपरिवारको पहिचान गर्दछ । यसबाट गरिब लक्षित कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनपूर्व घरपरिवार तहका आवश्यक सूचना प्राप्त भई विभिन्न निकायहरूलाई वस्तुगत योजना बनाउन र लक्षित कार्यक्रमहरूमा हुने चुहावट रोक्न तथा सञ्चालन खर्चमा कमी ल्याउन मद्दत पुग्ने देखिन्छ ।

यस बोर्डको स्थापनासँगै वि.स. २०७० सालमा गरिब घरपरिवार पहिचान कार्यक्रमका लागि छनोटमा परेका भोजपुर, खोटाङ, सिराहा, सिन्धुली, रामेछाप, रौतहट, गोरखा, तनहुँ, बागलुङ, कपिलवस्तु, अर्घाखाँची, प्युठान, रोल्पा, रूकुम पूर्व, रूकुम पश्चिम, बर्दिया, जाजरकोट, डोल्पा, जुम्ला, कालीकोट, मुगु, हुम्ला, बाजुरा, बझाङ, अछाम र कैलाली गरी २६५ जिल्लामा घरपरिवार सर्वेक्षणको कार्य सम्पन्न भएको थियो ।

प्रतिनिधि मान परीक्षण (Proxy Means Testing, PMT)

गरिबको पहिचान गरी राज्यले प्रदान गर्ने सेवा सुविधा तथा सहूलियतहरूका लागि पीएमटी विधि विश्व बैंकको पहलमा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा आम रूपमा प्रयोग हुँदै आएको छ । यस विधिको सुरुवात ल्याटिन अमेरिकी देशहरूबाट भएको र हाल एसियाली देशहरू पाकिस्तान, श्रीलङ्का, फिलिपिन्स, इन्डोनेसिया, बङ्गलादेश आदि समेतमा प्रयोगमा ल्याइएको छ । यो कुनै व्यक्तिको वित्तीय सम्पन्नताको आधारमा उसको योग्यता निर्धारण गरी राज्यले प्रदान गर्न सक्ने सहूलियतको किटानी गर्ने विधि हो । यसले कुनै घरपरिवार तथा व्यक्तिको विशेषताले सम्पन्नताको अवस्थसँग कसरी सहसम्बन्ध राख्छ भन्ने विश्लेषण गर्दछ र त्यसैको आधारमा गरिब घरपरिवारको पहिचान गरिन्छ । प्रत्येक घरपरिवारको महत्त्वपूर्ण परिसूचकहरूमध्ये उपभोग खर्चसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने प्रतिनिधि सूचकहरू र गरिबी मापन सर्वेक्षणबाट प्राप्त परिसूचकहरूको तथ्याङ्कीय विधिबाट संयोजन गरी गरिब घरपरिवारहरूको पहिचान गरिन्छ । पीएमटी सूचकहरू सजिलैसँग मापन गर्न सकिने, सर्वेक्षणका बखत हेर्न सकिने र जुनसुकै बेला जाँच/परीक्षण गर्न सकिने विशेषता भएको हुनुपर्दछ ।

नेपालमा प्रयुक्त गरिब घरपरिवार पहिचान विधि

गरिब घरपरिवार पहिचान गर्ने सर्वेक्षणको लागि विज्ञ समूहद्वारा तयार पारिएको गरिबीका सम्भावित कारक विषयवस्तु समेट्ने प्रश्नावली फारामको माध्यमबाट देशभरका सम्पूर्ण घरपरिवारहरूको आधारभूत विवरणहरू सङ्कलन गरिएको थियो । सर्वेक्षणपश्चात् यसरी सङ्कलित तथ्याङ्कको सम्पादन (Editing), सङ्केतीकरण (Coding), कम्प्युटरमा आँकडा प्रविष्टि (Data Entry) र अभिलेखको लागि भरिएका घरपरिवार प्रश्नावलीको छायाङ्कन (Scanning) सम्पन्न गरिएको थियो । घरपरिवारको विवरणमा देखिने असामन्जस्यता मिलाउन तथ्याङ्कको जाँच गरी विश्लेषण गरियो ।

गरिब घरपरिवार पहिचानको लागि घरपरिवारले प्रयोग गरेको घरको स्वामित्व, जग, गारो र छानोको प्रकार, खाना पकाउने इन्धनको प्रकार,

खानेपानी तथा घरमा बालिने बत्तीको स्रोत, चर्पीको प्रकार, केबल टिभी, इन्टरनेटजस्ता घरायसी सुविधाका साधन, परिवारको आकार, निजी शैक्षिक संस्थामा बालबालिका पढाइएको अवस्था तथा परिवारमा प्राप्त विप्रेषणको परोक्ष सूचकको रूपमा परिवारका सदस्यको अनुपस्थिति, परिवारमुलीको शैक्षिक स्तर र जातजाति, परिवारको प्रादेशिक र क्षेत्रीय भौगोलिक अवस्थितिजस्ता १८ वटा सूचकहरूलाई गरिबी मापनको आधार मानिएको थियो । यी सूचकहरू अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयको गरिबी तथा मानव विकास प्रयास (OPHI) ले विकास गरेको तथा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रम (UNDP) ले समर्थन गरी अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा प्रयोगमा ल्याएको बहुआयामिक गरिबी मापनका जीवनस्तरसम्बन्धी सूचकहरूसँग मिल्दाजुल्दा भएकोले गरिबीको वैज्ञानिक मापनसँग सम्बन्धित छन् । गरिबी मापन गर्ने राष्ट्रिय घरपरिवार सर्वेक्षण (नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण) बाट गरिबीमा यसका कारक चलहरूको तथ्याङ्कीय प्रत्यागमन (Regression) विधिद्वारा गरिबीसँग सम्बन्धित परिसूचकको गुणाङ्क मान निकालिएको थियो । ती गुणाङ्क मानहरूलाई गरिब घरपरिवार पहिचान सर्वेक्षणको तथ्याङ्कमा प्रयोग गरी प्रत्येक घरपरिवारको उपभोग खर्च निकालिएको थियो । यसरी प्राप्त घरपरिवारको अनुमानित उपभोग खर्चलाई केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागद्वारा गरिएको नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण २०६६/६७ एवम् राष्ट्रिय जनगणना २०६८ का तथ्याङ्कहरूको समायोजनद्वारा लघु क्षेत्र अनुमान विधिद्वारा तयार गरिएको जिल्लागत गरिबीको दरको आधारमा तय भएको गरिबीको रेखासँग तुलना गरी हरेक घरपरिवारको गरिबीको तहसमेत निर्धारण गरिएको थियो । गरिबीको गहनता, सघनता र गणना दर हेरी गरिब लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गर्न स्रोतसाधनको महत्तम उपयोगको लागि गरिब जनसङ्ख्याको तल्लो ५० प्रतिशत अति गरिब, त्यसपछिको ३० प्रतिशत मध्यम गरिब र माथिल्लो २० प्रतिशतलाई सामान्य गरिब गरी तीन भागमा वर्गीकरण गरिएको थियो ।

गरिब घरपरिवारको अन्तिम सूची तयारी प्रक्रिया तयार

पहिलो चरणअन्तर्गत २६ जिल्लाका ३,५६,४९८ गरिब घरपरिवार पहिचान भई वितरण गरी सकिएको छ । दोस्रो चरणअन्तर्गत २३ जिल्लाका गरिब घरपरिवार पहिचान भई परिचयपत्र छपाइ कार्य सम्पन्न भइसकेको छ र स्थानीय तहमा आ.व. २०७९/८० श्रावण महिनाभित्रमा वितरणको लागि पठाउन तयारी अवस्था छ । तेस्रो चरणअन्तर्गत १५ जिल्लाका गरिब घरपरिवारहरू आ.व.२०७८/७९ मा प्रारम्भिक रूपमा पहिचान भैसकेको र अन्तिम रूप प्रदान गर्नुभन्दा अगाडि सम्बन्धित स्थानीय तहमा प्रमाणीकरणका लागि पठाउने प्रक्रियामा रहेको छ । चौथो चरणअन्तर्गत बाँकी रहेका १३ जिल्लामा तथ्याङ्क सङ्कलन कार्य आ.व. २०७९/८० को श्रावण महिनासम्ममा सम्पन्न गर्ने योजना रहेको छ र सङ्कलित तथ्याङ्कको विश्लेषण गरी पहिचान गर्ने कार्य आ.व. २०७९/८० भित्रमा सम्पन्न गर्ने लक्ष्यसहित नेपालका ७७ जिल्लामा नै गरिब घरपरिवार पहिचान कार्य सम्पन्न गर्ने गरी तदनुसृत सरकारका क्रियाकलापहरू अगाडि बढेका देखिन्छन् । जिल्लाका सम्बन्धित जिल्ला समन्वय समिति, गाउँपालिका/नगरपालिका वडा कार्यालयहरूमा प्रकाशन गरी २/३ महिनासम्ममा गुनासो सुनुवाइ कार्यक्रम सञ्चालन गरिन्छ । गुनासो सुनुवाइअन्तर्गत प्राप्त उजुरीमाथि छानबिन गरी कायम भएका घरपरिवारको उपलब्ध विवरणको आधारमा प्रारम्भिक सूचीमा आवश्यक परिमार्जन गरी पहिचान भएका गरिब घरपरिवारको अन्तिम सूची गरिब घरपरिवार भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय सहयोग समन्वय बोर्डबाट स्वीकृत हुने कानुनी प्रावधान छ । यसरी पहिचान एवम् स्तर निर्धारण भएका गरिब घरपरिवारको अन्तिम सूची नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्को बैठकबाट अनुमोदन गरी गरिब घरपरिवारलाई परिचयपत्र वितरण गर्ने गरिन्छ ।

तालिका ४: गरिब घरपरिवार पहिचान सर्वेक्षण, २०७० मा आधारित पीएमटी विधिद्वारा पहिचान भएका गरिब घरपरिवारको जिल्लागत विवरण

कोड	जिल्ला	अति गरिब	मध्यम गरिब	सामान्य गरिब	जम्मा गरिब	गैरगरिब	जम्मा घरपरिवार	गरिबी दर
१०५	खोटाङ	४,४६९	२,८२३	१,९६३	९,२५५	२९,०००	३८,२५५	३२.५
१०६	भोजपुर	४,०४०	२,५५८	१,८१८	८,४१६	२६,८९६	३५,३१२	३२.२
२०२	सिराहा	१८,६५७	१२,५२०	८,८५५	४०,०३२	७८,७९८	११८,८३०	४१.८
२०६	रौतहट	१८,५९६	११,८०३	८,२४२	३८,६४१	७७,१८१	११५,८२२	४२.४
३१०	रामेछाप	४,६७९	२,९३०	२,००२	९,६११	२९,३८३	३८,९९४	३३.७
३११	सिन्धुली	९,४९९	५,९८३	४,२५७	१९,७३९	३३,११६	५२,८५५	४६.९
४०१	गोरखा	५,८३३	३,७१७	२,४९४	१२,०४४	४७,०१७	५९,०६१	२८.६
४०७	तनहुँ	४,६००	२,८२९	१,८४६	९,२७५	५५,७९८	६५,०७३	२१.१
४११	बागलुङ	५,४७२	३,३२१	२,४०८	११,२०१	४१,००७	५२,२०८	२९.९
५०१	रुकुम पूर्व	१,४४८	९४९	६०६	३,००३	६,३७७	९,३८०	४०.९
५०२	रोल्पा	४,८०३	२,९६२	२,११३	९,८७८	२९,३५७	३९,२३५	३२.७
५०३	प्युठान	६,७०५	४,३५०	२,९८३	१४,०३८	३०,५५९	४४,१९७	४१.७
५०५	अर्घाखाँची	५,५४३	३,५८२	२,५४३	११,६६८	३०,१४१	४१,८०९	३७.५
५०९	कपिलवस्तु	१३,८८८	८,५१३	५,८३४	२८,२३५	५५,४५१	८३,६८६	४२.३
५१२	बर्दिया	१०,८२२	६,७०३	४,८४६	२२,३७१	५६,६३१	७९,००२	३५.२

६०१	डोल्पा	१,३३८	९२२	६५६	२,९१६	४,१०१	७,०१७	५२.३
६०२	मुगु	२,०५९	१,३०१	९१७	४,२७७	५,१९९	९,४७६	५४.१
६०३	हुम्ला	२,१०९	१,४२०	१,०३१	४,५६०	३,९७५	८,५३५	६३.२
६०४	जुम्ला	४,२८६	२,७७३	२,०८८	९,१४७	१०,३३८	१९,४८५	५७.६
६०५	कालीकोट	५,८७७	३,८७२	२,६८४	१२,४३३	९,५५६	२१,९८९	६३.९
६०७	जाजरकोट	४,७६७	३,०९६	२,०७८	९,९४१	१७,०६३	२७,००४	४२.६
६०८	रुकुम पश्चिम	२,८५९	१,७५९	१,२२१	५,८३९	१९,७९५	२५,६३४	२८.२
७०१	बाजुरा	६,३९३	४,२२८	२,९९८	१३,६१९	८,०९२	२१,७११	७१.१
७०२	बझाङ	७,८४२	४,९२१	३,४५६	१६,२१९	१३,०७३	२९,२९२	६२.८
७०७	अछाम	१०,०७१	६,४५४	४,३१९	२०,८४४	२३,७७२	४४,६१६	५४.९
७०८	कैलाली	२१,५७७	१३,४६५	९,५८७	४४,६२९	९१,३१०	१३५,९३९	३९.३
२६	जम्मा	१८८,२३२	११९,७५४	८३,८४५	३९१,८३१	८३२,५८६	१,२२४,४१७	४०.८

गरिब घरपरिवारको विशेषता र क्षमताको आधारित गरिब लक्षित सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रम तय गर्ने उद्देश्य रहेको छ । पहिचान भएका घरपरिवारको गरिबीको तहको आधारमा आयआर्जन, स्वास्थ्य, शिक्षा, खाद्य सुरक्षा, स्वरोजगारउन्मुख सिपमूलक तालिम, आवास सुधारजस्ता लक्षित कार्यक्रम सामाजिक संरक्षण र सुरक्षाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न मद्दत पुग्नेछ । यी कार्यक्रम गरिबी निवारण मन्त्रालयको समन्वयमा सञ्चालन हुने र तोकिएका गरिब घरपरिवारको सूचीमा लक्षित केन्द्रीकृत सामाजिक सुरक्षा सञ्जालबाट प्रत्यक्ष अनुगमन गरिने भएकोले स्रोतसाधनको दोहोरोपन र अभाव दुवैबाट मुक्त हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । यसबाट संयुक्त राष्ट्र सङ्घले तय गरेको दिगो विकासका लक्ष्यहरू सन् २०३० सम्म हासिल गर्ने गरिबी उन्मूलन गर्ने लक्ष्यको प्रगति अनुगमन गर्नसमेत आवश्यक कार्यक्रम तय गर्न मद्दत मिल्नेछ ।

गरिबी न्यूनीकरण र निवारणका उपाय

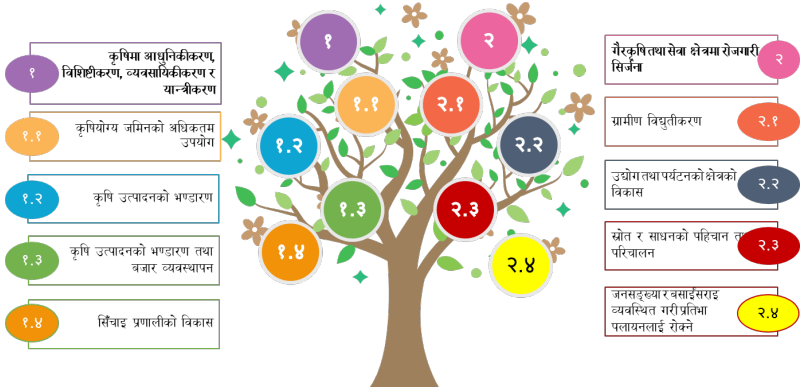
नेपालमा आवधिक, क्षेत्रगत तथा व्यक्तिगत पहिचानसहितका गरिबी मापन गरिएका छन् । आवधिक तथा वार्षिक योजनामा गरिब लक्षित योजनाहरू पनि परेका छन् तर ती योजनाहरूको कार्यान्वयन अवस्थाको समीक्षा गर्नु जरूरी छ । नवौँ योजनादेखि प्रमुख राष्ट्रिय योजनाको लक्ष्य रहेको गरिबी घटाउने योजना चाहेअनुसूय सफल हुन सकेको छैन ।

सामाजिकन्याय, गरिबीबाट मुक्ति, असमानताको न्यूनीकरण र सामाजिक स्थान्तरण विकासका उपलब्धिको रूपमा हेर्ने आयामहरू हुन् । वास्तवमा गरिबी न्यूनीकरण गर्दै यसको निवारण विकास र समृद्धिको प्रथम खुट्टिको हो । मानवजातिको साभा शत्रु गरिबी भएकोले यसको न्यूनीकरण तथा निवारणका लागि एकीकृत रूपमा आयआर्जनसँग सम्बन्धित रोजगारी, भौतिक पूर्वाधारको विकास, सुशासनजस्ता क्षेत्रमा प्रभावकारी र परिणाममुखी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नु उपयुक्त हुने र विपन्न वर्गका लागि सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षण र युवावर्गका लागि अवसरको सुनिश्चितता गरी गरिबी निवारणको रणनीति तय गरिनुपर्दछ । गरिबीको कारक रहेको समाजमा व्याप्त विभेदलगायत समन्यायिक समाज निर्माणका निमित्त गरिबीका सबै आयामहरूलाई सम्बोधन गर्ने गरी क्रमिक रूपले न्यून गर्न एकातर्फ सामाजिक पूँजी निर्माण गर्न आवश्यक छ भने अर्कोतर्फ आर्थिक व्यवहार परिवर्तन गर्नपनि उत्तिकै जरूरी छ । यसको न्यूनीकरणका निमित्त समग्रमा औद्योगीकरणको सुरुवात गर्ने, स्थानीयस्तरमा रहेका स्रोत र साधनको पहिचान तथा परिचालन गर्ने, रोजगारमूलक एवम् व्यावसायिक शिक्षा प्रणाली लागु गर्ने, राष्ट्रिय आयको समुचित बाडँफाँड गर्ने, प्रतिभा पलायनलाई रोक्ने, व्यावहारिक रूपमा कार्यान्वयन गर्न सकिने तबरले जनसङ्ख्या सङ्क्रमण र बसाइँसराइलाई व्यवस्थापित गर्ने एवम् अनुकूल सामाजिक वातावरण सिर्जना गर्ने खालको सरकारी नीति बनाउनुपर्दछ ।

गरिबी नेपालको आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक विषयसँग जोडिएको जटिल समस्या हो । ग्रामीण क्षेत्रमा मूल पेसा नै कृषि भएकोले कृषि क्षेत्रमा उच्च प्रतिफल दिने व्यवस्था नगरी गरिबी निवारण गर्न कठिन

गरिबी न्यूनीकरण र निवारणका उपायहरू

(आयआर्जित-रोजगारी, भौतिक पूर्वाधारको विकास, सुशासनमा केन्द्रित)

देखिन्छ त्यसैले गरिबी न्यूनीकरण र निवारण गर्न कृषिमा आधुनिकीकरण, विशिष्टीकरण, व्यावसायिकीकरण र यान्त्रीकरण गर्न आवश्यक छ । योबाहेक कृषियोग्य जमिनको अधिकतम उपयोग, सिंचाइ प्रणालीको विकास, ग्रामीण विद्युतीकरण, कृषि उत्पादनको भण्डारण तथा राम्रो बजार व्यवस्थापन गर्न जरुरी छ । गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्यालाई वि.सं. २१०० सम्म शून्य प्रतिशतमा भार्ने दीर्घकालीन लक्ष्य भएतापनि यसलाई शून्य स्तरमा भार्ने त्यति सजिलो भने छैन । जसको लागि व्यक्ति, समाज, समुदाय, राष्ट्र तथा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रको सकारात्मक सहयोगका साथै तीनों तहका सरकार, गैरसरकारी क्षेत्र, निजी क्षेत्र र सहकारीको सहकार्यको समेत आवश्यकता छ ।

- चेतन अधिकारी

जनसाङ्ख्यिक असन्तुलन

कुनै पनि देशको अस्तित्वका लागि जनसङ्ख्या एक महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो । जनसङ्ख्या नभई देशको अस्तित्व रहँदैन । अर्को कुरा राज्यले जतिपनि विकासका योजना देखि सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरूमा लगानी गर्दछ त्यो पनि जनसङ्ख्या वा आफ्ना नागरिकका लागि गर्ने हो । त्यसैले हरेक नीति निर्माताले आफ्नो भूगोलको जनसङ्ख्याका विविध आयामहरू बारेमा जानकार भएमा मात्र तथ्यगत नीति, तथ्यगत कार्यक्रम बनाएर कार्यान्वयन गर्न सक्दछन् । हाम्रो देशमा कतिपय योजनाहरू असफल हुने कारण त्यसका उपभोक्ता कति हुन् भन्ने कुराको जानकारी नहुनु, त्यसबाट प्रत्यक्ष परोक्ष रूपमा समाजमा पर्ने असरका बारेमा पूर्वअध्ययन नहुनु आदि प्रमुख कारण हुन् ।

नेपालमा २०७८ सालको कात्तिक २५ गतेदेखि मंसिर ९ गतेसम्म १२ औँ जनगणना गरिएको छ । उक्त जनगणनाको अन्तिम परिणाम आउन बाँकी छ । तर गत वर्षको माघमा नै प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्रकाशन गरिएको छ । जसमा नेपालको जनसङ्ख्या २ करोड ९१ लाख ९२ हजार ४ सय ८० रहेको छ । जनसङ्ख्याको ठुलो हिस्सा तराई क्षेत्रमा केन्द्रित छ । पहाड र हिमालको जनसङ्ख्याको हिस्सा गत जनगणनाहरूको तुलनामा क्रमश

घटिरहेको छ । प्रारम्भिक नतिजाअनुसार तराईमा कुल जनसङ्ख्याको ५३.६६ प्रतिशत, पहाडमा ४०.२५ प्रतिशत र हिमालमा ६.०९ प्रतिशत जनसङ्ख्याको बसोबास छ । जनसङ्ख्याको यस प्रकारको असन्तुलित वितरण एउटा मुख्य चुनौतीको रूपमा रहेको छ ।

जनसङ्ख्याको स्रोत

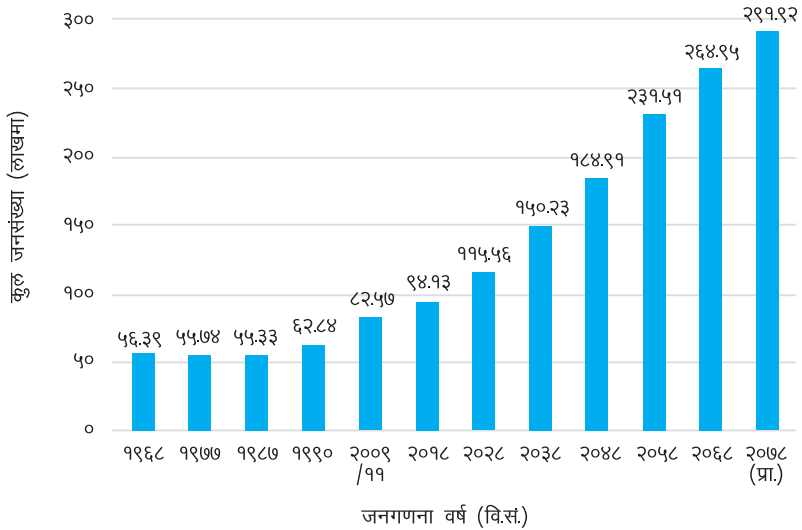
नेपालमा जनसङ्ख्याको तथ्याङ्क पत्ता लगाउने दुईवटा विधि छन् । पहिलो हरेक १० वर्षमा हुने जनगणना र दोस्रो पञ्जिकरण प्रणाली । व्यक्तिगत घटना दर्ता ऐन नेपालमा वि.सं. २०३३ सालबाट लागु भए पनि अहिले पनि यो प्रभावकारी बनेको छैन । मानिसको जीवनमा हुने व्यक्तिगत घटनाहरू जन्म, मृत्यु, विवाह, बसाइँसराइ र सम्बन्ध विच्छेद, यी पाँच प्रकारका घटना आफ्नो वडा कार्यलयमा अनिवार्य दर्ता गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था छ । घटना भएको ३५ दिनभित्र यस्ता घटना दर्ता गर्नुपर्ने नियम भए पनि समयमा दर्ता नगर्ने वा दर्ता गर्दैनगर्ने प्रवृत्ति धेरै छ । जसका कारण यो प्रक्रियाबाट सही तथ्याङ्क प्राप्त हुन सकेको छैन । विश्वका विकसित देशहरूमा व्यक्तिगत घटना दर्ता प्रणाली एकदम प्रभावकारी छ जसले गर्दा त्यहाँबाट सही तथ्याङ्क प्राप्त हुन्छ । उनीहरूले यस प्रणालीलाई जनगणनाको विकल्पको रूपमा स्थापित गरेका छन् ।

जनगणना हरेक १० वर्षमा सरकारले अबैको लगानीमा गर्दछ । धेरै ठुलो लगानी हुने भएकोले यसलाई हरेक वर्ष गर्न नसकिएको हो । १० वर्षमा गरिएको जनगणनाले देशको विस्तृत र पूर्ण तथ्याङ्क उपलब्ध गराउँछ । त्यसकै आधारमा राज्यले जनसङ्ख्या वितरणको अवस्था हेरेर आफ्नो स्रोत र साधनको परिचालन गर्ने गरेको छ ।

नेपालमा १२० वर्षको जनसङ्ख्या फेहरिस्त

नेपालमा जनगणनाको इतिहासले एक शताब्दी पार गरेको छ । अर्थात् प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेर राणाको पालामा नेपालमा कर तिर्न सक्ने र युवा जनसङ्ख्या कति रहेछ भनेर सुरु गरिएको जनगणना अहिले देशका

देशका विविध सुचनाहरू प्राप्त गर्ने प्रयोजनका लागि गर्ने गरिएको छ । वि.सं. १९६८ बाट हरेक १० वर्षमा गर्ने गरिएको जनगणनाको बाह्रौँ संस्करण २०७८ सालमा सम्पन्न भएको छ । यस अवधिमा जनगणना लिने तौरतरिका, यसमा समावेश हुने प्रश्नावली आदिमा व्यापक परिवर्तन आएको छ । पाँचौँ जनगणना अर्थात वि.सं. २००९/०११ देखि यताको जनगणनालाई वैज्ञानिक जनगणना भन्ने गरिएको छ । जसलाई विश्वका अरु देशमा हुने गरेका जनगणनाको स्तरसँग सहजै तुलना गर्न सकिन्छ । बितेका १ सय २० वर्षमा नेपालको जनसङ्ख्या कति थियो त्यसको सङ्क्षिप्त भ्रलक हेरौँ ।

स्रोत : जनगणनाको प्रारम्भिक नतिजा, २०७८, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

यी जनगणनाकालमा नेपालको कुल जनसङ्ख्या, महिला पुरुषको सङ्ख्या, जनसङ्ख्या वृद्धिदर, जनघनत्व आदिको अवस्था के थियो भन्ने तथ्याङ्कका लागि तलको तालिका एक पटक हेरौँ ।

जनगणना वर्ष (वि.स)	जनसङ्ख्या	लैङ्गिक अनुपात	वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर (प्रतिशत)	जनघनत्व (जनसङ्ख्या प्रतिवर्ग किलोमिटर)
१९६८	५६,३८,७४९	३८
१९७७	५५,७३,७८८	-०.१२	३८
१९८७	५५,३२,५७४	-०.०७	३८
१९९८	६२,८३,६४९	१.२७	४३
२००९/११	८२,५६,६२५	९६.८	२.७३	५६
२०१८	९४,१२,९९६	९७.०	१.३१	६४
२०२८	१,१५,५५,९८३	१०१.४	२.०५	७९
२०३८	१,५०,२२,८३९	१०५.०	२.६२	१०२
२०४८	१,८४,९१,०९७	९९.५	२.०८	१२६
२०५८	२,३१,५१,४२३	९९.८	२.२५	१५७
२०६८	२,६४,९४,५०४	९४.२	१.३५	१८०
२०७८ (प्रारम्भिक)	२,९१,९१,९८८	९५.९	०.९६	१९८

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०७८

तालिकाले के स्पष्ट पार्दछ भने नेपालमा सुरुका दुई जनगणना १९६८ र १९७८ मा जनसङ्ख्याको वृद्धिदर ऋणात्मक थियो । तेस्रो जनगणना अवधि १९९८ बाट वृद्धि हुन सुरु गरेको जनगणना हालसम्म जारी छ । तर यसको प्रवृत्ति फरक परेको छ । १९९८ मा १.२७ प्रतिशत वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर रहेकोमा २००९/०११ मा २.७३ प्रतिशतमा उकिलएको छ । फेरी २०१८ मा यो दर घटेर १.३१ प्रतिशतमा भरेको छ । त्यसपछि ४० वर्ष नेपालको जनसङ्ख्या वृद्धिदर द्रुत गति अर्थात् वार्षिक २ प्रतिशतभन्दा माथिको वृद्धिदरमा देखिन्छ । २०२८, २०३८, २०४८ र २०५८ को जनसङ्ख्या वृद्धिदर द्रुत गतिमा छ । त्यसपछि नेपालको जनसङ्ख्या वृद्धिदर क्रमश ओरालो लागेको पाइन्छ । २०६८ सालको जनगणनामा वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर १.३५ प्रतिशत थियो भने २०७८ मा यो दर अझ घटेर ०.९ प्रतिशतमा सीमित रहेको पाइन्छ ।

नेपालको जनसङ्ख्या वृद्धिदर किन हवात्तै घट्यो त भन्ने प्रश्न अहिले धेरैले गर्ने गरेका छन् । नेपालमा २०४६ सालमा बहुदलीय प्रजातन्त्रको स्थापना भएसँगै सरकारले शिक्षा र स्वास्थ्यमा ठुलो लगानी गरेको पाइन्छ । ३० वर्षपछि स्वतन्त्रताको अनुभव गरेका नेपालीहरूले शिक्षा र स्वास्थ्यलाई आधारभूत अधिकारका रूपमा स्थापित गर्न चाहे । जसले गर्दा दुरदराजमा पनि स्वास्थ्यका आधारभूत सुविधा पुगे । मानिसहरूको साक्षरता बढ्यो । शिशु मृत्यु दर, बालमृत्यु दर, मातृ मृत्युदर घट्यो । औषत आयु बढ्यो । महिला शिक्षा र रोजगारी बढ्यो । जसले गर्दा बच्चा जन्माउने कुरालाई नेपाली दम्पतीले कम प्राथमिकतमा पार्न थाले । त्यती मात्र होइन नेपालमा २०५० सालपछि रोजगारीको खोजीमा ठुलो सङ्ख्यामा नेपाली युवाहरू खाडी मुलुकलाई गन्तव्य बनाएर विदेशिन थाले । जसले गर्दा दम्पतीहरू नियमित प्रजनन कार्यमा सहभागी हुन पाएनन् । यी सबै कारणले बच्चा जन्माउने आम प्रवृत्ति घटेर गयो । जसका कारण जनसङ्ख्याको वृद्धिदर द्रुतगतिमा घट्यो । २०५८ सालको जनगणनामा २.२५ प्रतिशत वार्षिक वृद्धिदर भएको जनसङ्ख्या २०६८ मा १.३५ प्रतिशतमा झन्यो । २०७८ मा त यो दर ०.९३ प्रतिशतमा झरेको देखिन्छ । नेपाल अविकसित देशबाट अल्पविकसित देशमा स्तरोन्नति हुँदै गर्दा जनसाङ्ख्यिक सूचकहरूले विकसित देशको झल्को दिन थालेका छन् । नेपालको जनसङ्ख्या वृद्धिदर वार्षिक १ प्रतिशतभन्दा कम हुनु भनेको जनसाङ्ख्यिक सुचकका हिसाबले नेपाल विकसित देशसँग तुलना गर्न योग्य हुनु हो ।

जनगणना २०६८ र ०७८ को १० वर्षको अवधिमा नेपालमा २६,९७,९७६ जना मानिस थपिएका छन् । यो अघिल्लो जनगणनाको तुलनामा १०.०८ प्रतिशतले बढेको हो ।

नेपालमा २०५० सालपछि रोजगारीको खोजीमा ठुलो सङ्ख्यामा नेपाली युवाहरू खाडी मुलुकलाई गन्तव्य बनाएर विदेशिन थाले ।

हिमाल पहाड रितिदै, तराई भरिदै

जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक नतिजाअनुसार हिमाल र पहाडको तुलनामा तराईको जनसङ्ख्या वृद्धिदर अत्याधिक देखिन्छ । हिमालमा जनसङ्ख्याको वृद्धिदर ऋणात्मक छ । पहाडमा करिब स्थिर छ भने तराईको वृद्धिदर उच्च छ । हिमालमा वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर -०.०२ प्रतिशत, पहाडमा ०.२९ प्रतिशत र तराईमा १.५६ प्रतिशत वृद्धिदर छ । यसैगरी २०६८–२०७८ को बिचमा हिमालमा -०.२३ प्रतिशतले जनसङ्ख्या घटेको छ भने पहाडमा ३.११ प्रतिशतले बढ्यो । तराईमा १७.६२ प्रतिशतले जनसङ्ख्या वृद्धि भएको छ ।

२०६८ सालमा कुल जनसङ्ख्याको ५०.२७ प्रतिशत मानिसहरू तराईमा बसोबास गर्थे भने २०७८ मा यो सङ्ख्या बढेर ५३.३६ प्रतिशत पुगेको छ । पहाडमा २०६८ मा ४३.०१ प्रतिशत मानिसहरू बसोबास गर्ने गरेकोमा २०७८ मा यो सङ्ख्या घटेर ४०.२५ प्रतिशतमा सीमित भएको छ । २०६८ मा हिमालको जनसङ्ख्या ६.७३ प्रतिशत रहेकोमा २०७८ मा घटेर ६.०९ प्रतिशत रहेको छ । (हे.तालिका)

भौगोलिक क्षेत्रअनुसार नेपालको जनसङ्ख्या

नेपाल	पुरुष	महिला	जम्मा	प्रतिशत
	१४२९१३११	१४९०११६९	२९१९२४८०	१००
हिमाल	८७७६६६	९००४३८	१७७८१०४	६.०९
पहाड	५७२१३२९	६०२७२१९	११७४८५४८	४०.२५
तराई	७६९२३१२	७९१७३५१२	१५६६५८२८	५३.३६

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०७९

नेपालको जनसाङ्ख्यिक बनावटलाई प्रादेशिक रूपबाट हेर्दा सबभन्दा बढी जनसङ्ख्या मधेस प्रदेशका ८ वटा जिल्लामा केन्द्रीत भएको देखिन्छ । जहाँ कुल जनसङ्ख्याको २०.९९ प्रतिशत मानिसहरू बसोबास गरेका छन् । त्यसपछि बागमती प्रदेशमा २०.८८ प्रतिशत मानिसहरू बसोबास गरेका छन् । जनसङ्ख्याको सबभन्दा सानो हिस्सा कर्णाली प्रदेशका

१० वटा जिल्लामा बसेको छ । जहाँ कुल जनसङ्ख्याको ५.८१ प्रतिशत मानिसहरू बसेका छन् । गण्डकी प्रदेशमा ८.४९ प्रतिशत, सुदूरपश्चिममा ९.२९ प्रतिशत र प्रदेश १ मा १७.०३ प्रतिशत मानिसहरू बसोबास गरेका छन् । (हे.तालिका)

प्रदेश अनुसारको जनसङ्ख्या वितरण

प्रदेश	जनसङ्ख्या	प्रतिशत	लैंगिक अनुपात
प्रदेश १	४९७२०२१	१७.०३	९५.२३
मधेश	६१२६२८८	२०.९९	१००.९९
बागमती	६०८४०४२	२०.८४	९९.४५
गण्डकी	२४७९७४५	८.४९	९०.८५
लुम्बिनी	५१२४२२५	१७.५५	९२.१५
कर्णाली	१६९४८८९	५.८१	९५.५८
सुदूरपश्चिम	२७११२७०	९.२९	९०.५०

स्रोत: जनगणना प्रारम्भिक प्रतिवेदन, २०७८

हिमाल र पहाडमा जनसङ्ख्याको घट्दो प्रवृत्ति र तराईमा अत्याधिक बढ्दो प्रवृत्तिले असन्तुलित जनसङ्ख्या वितरणको भल्को दिन्छ । हिमाल र पहाडका जिल्लाहरूमा जनसङ्ख्या कसरी क्षति हुँदै छ भन्ने कुरा हामी तलको तालिकामा देख्न सक्छौं । २०६८ सालको जनगणनामा २७ वटा जिल्लाको जनसङ्ख्या वृद्धिदर ऋणात्मक थियो भने २०७८ त्यो सङ्ख्या बढेर ३२ वटा पुगेको छ । तालिकामा २०६८ र २०७८ को जनसङ्ख्या र वृद्धिदरको अवस्था उल्लेख गरिएको छ ।

जनसङ्ख्या घटेका ३२ जिल्ला

क्र. सं.	जिल्ला	जनसङ्ख्या		वृद्धिदर
		२०६८	२०७८	
१	रामेछाप	२०२६४६	१७०६२०	-१.६५
२	खोटाङ	२०६३१२	१७५३४०	-१.५६

३	मनाङ	६५३८	५६४५	-१.४१
४	भोजपुर	१८२४५९	१५८९९१	-१.३२
५	तेह्रथुम	१०१५७७	८९१२५	-१.२६
६	गुल्मी	२८०१६०	२४६८३६	-१.२२
७	स्याङ्जा	२८९१४८	२४४९६५	-१.२१
८	अछाम	२५७४७७	२२९८१६	-१.०९
९	अर्घाखाँची	१९७६३२	१७७२००	-१.०५
१०	पर्वत	१४६५९०	१३२७०३	-०.९६
११	पाँचथर	१९१८१७	१७४४१९	-०.९१
१२	सिन्धुपाल्चोक	२८७७९८	२६२८५२	-०.८७
१३	लम्जुङ	१६७७२४	१५३४८०	-०.८५
१४	धनकुटा	१६३४१२	१४९९८४	-०.८२
१५	दोलखा	१८६५५७	१७२७२६	-०.७४
१६	पाल्पा	२६११८०	२४२४२३	-०.७२
१७	गोरखा	२७१०८०	२५२२०१	-०.६९
१८	बाग्लुङ	२६८६१३	२५०५५४	-०.६७
१९	ताप्लेजुङ	१२७४६१	१२०३५९	-०.५५
२०	म्याग्दी	११३६४१	१०७३७२	-०.५४
२१	नुवाकोट	२७७४७१	२६२९८१	-०.५१
२२	ओखलढुंगा	१४७९८४	१४०९१४	-०.४७
२३	धादिङ	३३६०६७	३२२७५१	-०.३९
२४	काभ्रेपलान्चोक	३८१९३७	३६६८७९	-०.३९
२५	इलाम	२९०२५४	२८०५६५	-०.३३
२६	दैलेख	२६१७७०	२५३३१९	-०.३१
२७	बझाङ	१९५१५९	१८९०९७	-०.३०
२८	डोटी	२११७४६	२०५६८३	-०.२८
२९	बैतडी	२५०८९८	२४४४००	-०.२५

३०	डढेलधुरा	१४२०९४	१३९४२०	-०.१८
३१	सल्यान	२४२४४४	२३८६६८	-०.१५
३२	सोलुखुम्बु	१०५८८६	१०४७६८	-०.१०

स्रोत : जनगणनाको प्रारम्भिक प्रतिवेदन २०७८

देशले खाद्यान्न आयातको ठुलो व्ययभार बोक्नु पर्ने, जनघनत्व उच्च भएकाले तराईमा बेरोजगारी बढ्ने, अनेक प्रकारका विकृतिको थलो बन्ने सम्भावना छ । त्यती मात्र होइन असन्तुलित जनसङ्ख्या वितरणले राजनीतिक रूपमा पनि द्वन्द्व सृजना गर्न सक्छ । घट्टो जनसङ्ख्यासँगै पहाड र हिमालबाट नीति निर्माण तह संसदमा प्रतिनिधित्व गर्ने प्रतिनिधीको सङ्ख्या क्रमश घट्दै छ । अर्कोतिर बढ्दो जनसङ्ख्यासँगै तराईबाट नीति निर्माण तहमा प्रतिनिधित्व गर्नेको सङ्ख्या बढिरहेको छ । यसले कालान्तरमा हिमाल पहाड भर्सेस तराईको अनावश्यक तनाव सृजना गर्न सक्छ । त्यसैले सन्तुलित जनसङ्ख्या वितरण अहिलेको मुख्य चुनौती हो । बसाइँसराइ मानिसको स्वाभाविक प्रक्रिया हो । यसलाई रोक्न सकिन्न । तर बसाइँसराइको परम्परागत बहावलाई परिवर्तन गर्न नसक्नु असन्तुलित जनसङ्ख्या वितरणको अर्को कारक हो । मानिसहरू सुविधाको खोजीमा बसाइँसराइ गर्दछन् । त्यसैले हिमाल र पहाडबाट तराईतर्फ र गाउँबाट सहरतर्फको बसाइँसराइ उच्च छ ।

यहाँ ध्यान दिनु पर्ने कुरा के छ भने तराईको जनसङ्ख्या हिमाल र पहाडबाट बसाइँसराइका कारण मात्र होइन दक्षिणको खुला सीमालाई उपयोग गरेर पनि ठुलो सङ्ख्या मानिसहरू नेपालमा प्रवेश गरेका छन् । त्यसकारण जनसङ्ख्या असन्तुलनलाई व्यवस्थित गर्ने हो भने खुला सीमालाई पनि कडाइ गर्नुपर्ने हुन्छ ।

बसाइँ सन्नु मानिसको प्राकृतिक अधिकार हो तर एकै ठाउँका मानिसहरू किन सघन रूपले थातथलो छोडिरहेका छन् भन्ने कुराको निक्कै गर्नुपर्दछ । पहाडमा शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, खानेपानी, यातायात, सञ्चार आदि जस्ता आधारभूत भौतिक सुविधाको अभाव छ । मानिसको स्वभाव नै

सुखमय जिन्दगीको खोजी हो त्यसैले उनीहरू यी सुविधाहरू सहजै रूपमा पाउन सकिने गन्तव्यको खोजीमा सहरी क्षेत्र वा तराईमा बसाइँ सरेका छन् । बढ्दो बसाइँसराइको अर्को कारण वैदेशिक रोजगारी हो । वैदेशिक रोजगारीमा गएको मानिस साविक थातथलोमा कम फर्किएका छन् । वैदेशिक रोजगारीमा गएसँगै तराई वा सहरी क्षेत्रमा जहान परिवार सारेर फर्किदासम्म युवाहरूले साविक थातथलो छोडेर सहरी वा तराईमा बसाइँ सारिसकेका हुन्छन् त्यसैले सरकारी नीतिबाट नै कम जनसङ्ख्या तर ठुलो भूगोल भएका पहाड र हिमालमा मानिस बस्नका लागि आकर्षित हुने केही प्याकेज ल्याउनु जरुरी छ । बसाइँसराइको परम्परागत शैलीलाई क्रमभङ्ग गरेर तराईबाट हिमाल पहाडतर्फ पनि बसाइँ सर्नसक्ने व्यवस्था गनुपर्छ ।

जनसङ्ख्या तथा विकासका लागि सांसदहरूको राष्ट्रिय मञ्च, नेपाल
National Forum of Parliamentarians on Population and Development (NFPPD) - Nepal

अनामनगर, काठमाडौं ।

फोन नं.: ०१५७०६७३४

इमेल: nfppd2071@gmail.com

वेबसाइट: <https://nfppd.org.np/>